

Na tropach przeszłości języka

Fonetyka

Małgorzata Kułakowska
Agnieszka Myszka

Na tropach przeszłości języka
Fonetyka

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu Rzeszowskiego
RZESZÓW 2013

Recenzowała
prof. dr hab. BARBARA GRESZCZUK

Opracowanie redakcyjne i korekta
KRYSTYNA STRYCHARZ

Opracowanie techniczne, łamanie
NATALIA KOCZ B

Projekt okładki
MIKOŁAJ BIREK

© Copyright by
Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2013

ISBN 978-83-7338-913-7

910

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU RZESZOWSKIEGO
35-959 Rzeszów, ul. prof. S. Pigoń 6, tel. 17 872 13 69, tel./faks 17 872 14 26
e-mail: wydaw@univ.rzeszow.pl; <http://wydawnictwo.univ.rzeszow.pl>
wydanie I, format B5, ark. wyd. 12,45, ark. druk. 16,5 + wklejka, zlec. red. 14/2013

Druk i oprawa: Drukarnia Uniwersytetu Rzeszowskiego

SPIS TREŚCI

WSTĘP	13
-------------	----

CZĘŚĆ I

PODSTAWOWE WIADOMOŚCI O POCHODZENIU JĘZYKA POLSKIEGO I ROZWOJU PISOWNI POLSKIEJ

I.1. POCHODZENIE JĘZYKA POLSKIEGO	19
Pytania, które może zadać polonista?	19
Co powinien wiedzieć nauczyciel Języka Polskiego?	20
1. Języki indoeuropejskie	20
1.1. Wspólnota praindoeuropejska	20
1.2. Rozpad wspólnoty praindoeuropejskiej	20
1.3. Języki satemowe i kentumowe	21
1.4. Indoeuropejskie rodziny językowe	22
1.5. Inne, nienależące do rodziny indoeuropejskiej, języki w Europie	26
1.6. Wspólnota bałto-słowiańska	27
2. Powstanie języka prasłowiańskiego	28
2.1. Słowianie i ich język	28
2.2. Rozpad wspólnoty prasłowiańskiej	30
2.3. Rozwój grupy zachodniosłowiańskiej	33
3. Język prasłowiański	34
3.1. Co to jest język prasłowiański	34
3.2. Prasłowiański system wokaliczny	35
3.3. Prasłowiańskie prawa głosowe	36
3.3.1. Prawo korelacji miękkości	36
3.3.2. Prawo sylaby otwartej	37
3.4. Prasłowiański system konsonantyczny	38
3.5. Struktura sylaby prasłowiańskiej	39
3.6. Metody badania języka prasłowiańskiego	40
3.6.1. Metoda rekonstrukcji wewnętrznej	40
3.6.2. Metoda historycznoporównawcza	41
3.6.3. Metoda filologiczna	41
4. Periodyzacja dziejów języka polskiego	41
Jak uniknąć najczęstszych błędów	45
Odsyłacze do podręczników i opracowań	45
Pomoc dydaktyczna	46
Pytania	47
wiczenia	47

I.2. POWSTANIE I ROZWÓJ POLSKIEJ PISOWNI	49
Pytania, które mo e zada poloni cie Ja Dociekliwy.....	49
Co powinien wiedzie nauczyciel Jasia Dociekliwego	49
1. Cyrylica, głagolica i łacinka – alfabety j zyków słowia skich	49
2. Zapisywanie tekstów staropolskich – transliteracja i transkrypcja.....	52
3. Etapy rozwoju pisowni polskiej	55
3.1. Pierwszy okres rozwoju pisowni – grafia niezło ona	55
3.2. Staropolskie próby przystosowania alfabetu łaci skiego do polskiego systemu fonetycznego – grafia zło ona	57
3.3. Co zawdzi czamy redniowiecznym twórcom polskiej grafii	59
3.4. Co zawdzi cza współczesna polska pisownia redniopolskim reformatorom grafii	61
3.5. Najwa niejsze zmiany pisowni w dobie nowopolskiej	62
4. Zasady polskiej ortografii.....	63
Jak unikn najcz stszych bł dów	64
Odsyłacze do podr czników i opracowa	64
Pomoc dydaktyczna.....	65
Pytania	65
wiczenia	66
Praca z tekstem	68

Część II WOKALIZM

II.1. JERY I WZDŁUŻENIE ZASTĘPCZE	73
Pytania, które mo e zada poloni cie Ja Dociekliwy.....	73
Co powinien wiedzie nauczyciel Jasia Dociekliwego	74
1. Jery i ich rozwój	74
1.1. Jery jako element prasłowia skiego systemu wokalicznego.....	74
1.2. Zanik jerów	74
1.3. Wokalizacja jerów	75
1.4. Jery w pozycji napi tej	76
1.5. Chronologia zaniku jerów.....	77
2. Konsekwencje zaniku i wokalizacji jerów.....	78
2.1. Zniesienie prawa korelacji mi kko ci	78
2.2. Powstanie samodzielnych fonemów mi kkich.....	78
2.3. Zanik mi kko ci spółgłosek wargowych w niektórych pozycjach	78
2.4. Zniesienie prawa sylaby otwartej	79
2.5. Zanik d wi czno ci wygłosowych spółgłosek i ubezd wi cznienia grup spółgłoskowych..	79
2.6. Zmiany w strukturze morfemów	79
2.7. Wzdłu enie zast pce	79
2.8. Powstanie alternacji e : ø	81
2.9. Odmiana nazwisk a zanik i wokalizacja jerów.....	81
3. Anomalie w rozwoju jerów	82
3.1. Wyrównania analogiczne w odmianie wyrazów	82
3.2. Wyrównania analogiczne w przyimkach.....	82
3.3. Analogiczne e ruchome	83

Odsyłacze do podręczników i opracowa	83
Jak uniknąć najczęstszych błędów	84
Pomoc dydaktyczna.....	85
Pytania	85
wiczenia	86
Praca z tekstem	89
II.2. PRZEGŁOS	92
Pytania, które może zadać polonista Jaś Dociekliwy.....	92
Co powinien wiedzieć nauczyciel Jasia Dociekliwego.....	92
1. Przegłos jako proces językowy	92
1.1. Istota przegłosu	92
1.2. Zasięg przegłosu w językach słowiańskich	94
1.3. Czas trwania przegłosu	94
2. Konsekwencje przegłosu	95
2.1. Alternacje <i>a : e</i> i <i>o : e</i>	95
2.2. Fonologizacja miękkości i defonologizacja fonemów <i>i – y</i>	96
3. Anomalie w procesie przegłosu i po jego zakończeniu	97
3.1. Wyrównania analogiczne	97
3.2. Odstępstwa od przegłosu	98
3.3. Przegłos w przyimkach	98
3.4. Pozorny brak przegłosu.....	99
3.5. Przegłos w gwarach.....	99
Przegłos a nazwy własne.....	99
Odsyłacze do podręczników i opracowa	100
Jak uniknąć najczęstszych błędów	101
Pytania	101
wiczenia	102
Praca z tekstem	104
II.3. METATEZA	106
Pytania, które może zadać polonista Jaś Dociekliwy.....	106
Co powinien wiedzieć nauczyciel Jasia Dociekliwego.....	106
1. Przyczyna metatezy	106
2. Istota metatezy	107
3. Rozwój spółgłoski dyftongicznych w innych językach	107
4. Chronologia zjawiska	108
5. Odstępstwa od regularnego przebiegu metatezy	109
6. Wpływ języków mniejszości narodowych na nazewnictwo miejscowe Podkarpacia	109
Odsyłacze do podręczników i opracowa	110
Jak uniknąć najczęstszych błędów	110
Pytania	110

wiczenia	111
Praca z tekstem	113
II.4. SONANTY	115
Pytania, które mo e zada poloni cie Ja Dociekliwy.....	115
Co powinien wiedzie nauczyciel Jasia Dociekliwego	115
1. Miejsce sonantów w systemie wokalicznym	115
2. Rozwój sonantów w j zykach słowia skich.....	115
3. Rozwój sonantów w j zyku polskim.....	116
4. Nieregularny rozwój sonantów	117
5. Chronologia procesu	117
6. Rozwój sonantów w gwarach.....	118
7. Rozszerzenie grup <i>ir</i> <i>irz</i> , <i>il</i> <i>ił</i>	118
Odsyłacze do podr czników i opracowa	120
Jak unikn najcz stszych bł dów	120
Pytania	121
wiczenia	121
Praca z tekstem	123
II.5. SAMOGŁOSKI NOSOWE	125
Pytania, które mo e zada poloni cie Ja Dociekliwy.....	125
Co powinien wiedzie nauczyciel Jasia Dociekliwego	125
1. Rozwój samogłosek nosowych w j zyku polskim.....	125
1.1. Geneza samogłosek nosowych	125
1.2. Zmiany w obr bie samogłosek nosowych w dobie staropolskiej	126
1.3. Rozwój samogłosek nosowych w dobie redniopolskiej	127
2. Pochodzenie współczesnych samogłosek nosowych.....	128
3. Procesy fonetyczne, którym podlegały samogłoski nosowe	128
3.1. Przeglós	128
3.2. Pochodzenie alternacji : w j zyku polskim.....	129
3.3. Utrata nosowo ci i wtórna nosowo	130
4. Rozwój samogłosek nosowych w gwarach.....	130
5. Archaizmy w zapisie samogłosek nosowych.....	130
Odsyłacze do podr czników i opracowa	131
Jak unikn najcz stszych bł dów	131
Pomoc dydaktyczna.....	132
Pytania	132
wiczenia	132
Praca z tekstem	134
II.6. ILOCZAS. ROZWÓJ PRASŁOWIAŃSKICH SAMOGŁOSEK DŁUGICH I KRÓTKICH W JĘZYKU POLSKIM	137
Pytania, które mo e zada poloni cie Ja Dociekliwy.....	137
Co powinien wiedzie nauczyciel Jasia Dociekliwego	137

1. Iloczas w j zyku prasłowia skim.....	137
2. Zmiany w długo ci samogłosek w dobie staropolskiej.....	138
2.1. Iloczas jako kategoria fonologiczna.....	138
2.2. Wzdłu enie zast pceze	139
2.3. Kontrakcje	139
2.4. Wpływ spółgłosek półotwartych.....	141
2.5. Inne zmiany	142
3. Zanik iloczasu i jego przyczyny	142
3.1. Datowanie zaniku iloczasu.....	142
3.2. Przyczyny zaniku iloczasu w j zyku polskim	143
4. Zanik iloczasu i jego konsekwencje.....	143
4.1. Powstanie, rozwój oraz zanik samogłosek pochylonych w j zyku ogólnym.....	143
4.2. Rozwój samogłosek pochylonych w gwarach	145
4.3. Zmiany w obr bie samogłosek nosowych	146
Odsyłacze do podr czników i opracowa	147
Jak unikn najcz stszych bł dów	147
Pytania	147
wiczenia	148
Praca z tekstem	149
II.7. WOKALIZM – POWTÓRZENIE	151
Co powinien wiedzie nauczyciel Jasia Dociekliwego.....	151
1. Pó noprasłowia ski system wokaliczny	151
2. Najwa niejsze zmiany w systemie samogłoskowym na gruncie j zyka polskiego	151
2.1. Okres staropolski	151
2.2. Okres redniopolski	152
2.3. Okres nowopolski	152
Odsyłacze do podr czników i opracowa	153
Pytania i polecenia.....	153
wiczenia	153
Teksty do analizy wokalicznej	155

CZEŚĆ III KONSONANTYZM

III.1. PALATALIZACJE PRASŁOWIAŃSKIE	161
Pytania, które mo e zada poloni cie Ja Dociekliwy.....	161
Co powinien wiedzie nauczyciel Jasia Dociekliwego.....	161
1. Tendencje rozwojowe prasłowia skiego systemu konsonantycznego	161
2. Powstanie spółgłosek palatalnych pod wpływem mi kc z cego oddziaływania j	163
2.1. Jotacyzacja spółgłosek tylnej zykowych	163
2.2. Jotacyzacja spółgłosek z bowych.....	164
2.2.1. Jotacyzacja spółgłosek z bowych zwartych	164
2.2.2. Jotacyzacja spółgłosek z bowych szczelinowych	164
2.2.3. Jotacyzacja spółgłosek z bowych półotwartych.....	165

2.3. Jotacyzacja spółgłosek wargowych.....	165
2.4. Jotacyzacja grup spółgłoskowych.....	166
3. Powstanie spółgłosek palatalnych pod wpływem mi kcz cego oddziaływania samogłosek szeregu przedniego – palatalizacje prasłowiańskie	167
3.1. Pierwsza palatalizacja spółgłosek tylnej zykowych.....	168
3.1.1. Istota procesu	168
3.1.2. Czas działania pierwszej palatalizacji.....	168
3.1.3. Konsekwencje pierwszej palatalizacji	168
3.2. Druga palatalizacja spółgłosek tylnej zykowych.....	169
3.2.1. Istota procesu	169
3.2.2. Czas działania drugiej palatalizacji.....	170
3.2.3. Efekty drugiej palatalizacji	170
3.3. Trzecia palatalizacja spółgłosek tylnej zykowych.....	171
3.3.1. Istota trzeciej palatalizacji.....	171
3.3.2. Czas działania trzeciej palatalizacji	171
3.3.3. Efekty trzeciej palatalizacji	172
3.4. Palatalizacja grup spółgłoskowych.....	172
Jak uniknąć najczystszych błędów	173
Odsyłacze do podręczników i opracowań	173
Pomoc dydaktyczna.....	174
Pytania	175
wiczenia	175
Praca z tekstem.....	179
III.2. ZMIANY MIĘKKOŚCI SPÓŁGŁOSEK W JĘZYKU POLSKIM	180
Pytania, które może zadać polonista Jan Dociekliwy.....	180
Co powinien wiedzieć nauczyciel Jasia Dociekliwego	180
1. Spółgłoski miękkie w przedpolskim systemie konsonantycznym.....	180
1.1. Przedpolski system konsonantyczny w podręcznikach do gramatyki historycznej języka polskiego i w innych opracowaniach	180
1.2. Spółgłoski miękkie i rodzaje miękkoci w przedpolskim systemie konsonantycznym..	181
2. Fonologizacja miękkoci.....	184
2.1. Istota procesu	187
2.2. Przyczyny fonologizacji miękkoci.....	187
3. Polskie procesy palatalizacyjne.....	188
3.1. Przyczyny palatalizacji spółgłosek półpalatalnych	188
3.2. Palatalizacje spółgłosek z bowych.....	188
3.2.1. Istota procesu	188
3.2.2. Czas działania palatalizacji	189
3.2.3. Konsekwencje palatalizacji.....	189
3.2.4. Realizacja kontynuantów półpalatalnych spółgłosek przedniej zykowej -z bowych w gwarach i języku kaszubskim	190
3.2.5. Rozwój miękkoci spółgłosek w grupach: <i>st, zd</i>	190
3.3. Palatalizacje spółgłosek wargowych	191
3.3.1. Istota procesu	191
3.3.2. Realizacja kontynuantów półpalatalnych i palatalnych spółgłosek wargowych w gwarach	191

3.4. Palatalizacje spółgłosek półotwartych	192
3.4.1. Rozwój spółgłoski <i>r'</i>	192
3.4.2. Konsekwencje rozwoju <i>r'</i>	193
3.4.3. Rozwój <i>r'</i> w gwarach	194
3.5. Palatalizacje spółgłosek tylnej zykowych.....	194
3.5.1. Istota procesu palatalizacji spółgłosek <i>k, g</i> (czwartej palatalizacji polskiej).....	195
3.5.2. Czas działania czwartej palatalizacji polskiej.....	196
3.5.3. Ewolucja wymowy poł. cze. <i>g'e</i> oraz <i>x'i</i> w wyrazach obcych	196
3.5.4. Spółgłoski <i>k', g'</i> w gwarach i w j. zyku kaszubskim.....	197
4. Polskie procesy depalatalizacyjne	197
4.1. Utrata mi. kko. ci. spółgłosek po zaniku samogłosek przednich	198
4.2. Depalatalizacja spółgłosek <i>c', ' , ś, ź, , , r^z</i>	198
4.2.1. Czas działania depalatalizacji <i>c', ' , ś, ź, , , r^z</i> w j. zyku polskim	199
4.2.2. Depalatalizacja <i>ś, ź, ,</i> w polskich gwarach	199
4.2.3. Konsekwencje depalatalizacji <i>c', ' , ś, ź, , , r^z</i> w j. zyku polskim.....	200
4.3. Utrata mi. kko. ci. spółgłosek <i>p', b', m', v'</i> przed spółgłoskami i w wygłosie wyrazu ...	200
4.4. Wpływ j. zyka czeskiego.....	201
4.5. Utrata mi. kko. ci. <i>l</i> w s. siedztwie samogłosek innych ni. <i>i</i>	201
5. Powstanie nowych spółgłosek spalatalizowanych.....	202
6. Palatalizacje i depalatalizacje a nazwy własne	202
Jak unikn. najcz. stszych bł. dów	203
Odsyłacze do podr. czników i opracowa	204
Pytania	204
wiczenia	205
Praca z tekstem	207
III.3. PRZEOBRAŻENIA W SYSTEMIE SPÓŁGŁOSKOWYM NIEZWIĄZANE Z MIĘKKOŚCIĄ	210
Pytania, które mo. e. zada. poloni. cie. Ja. Dociekliwy.....	210
Co powinien wiedzie. nauczyciel. Jasia. Dociekliwego.....	210
1. Dzieje głosek [i] i [u].....	210
1.1. Miejsce joty i <i>u</i> niezgłoskotwórczego w systemie głosek polskich	210
1.2. Geneza joty i jej rozwój	211
1.3. Geneza prasłowia. skiej półsamogłoski <i>*u</i> i przekształcanie si. <i>*u</i> v. Powstanie <i>u</i> niezgłoskotwórczego na gruncie polskim.....	213
1.4. Protetyczne [i] i [u] w j. zyku prasłowia. skim i polskim.....	215
1.4.1. Prejotacje w okresie przedpolskim.....	215
1.4.2. Labializacje w okresie przedpolskim.....	216
1.4.3. Głoski protetyczne w epoce staropolskiej.....	216
1.4.4. Spółgłoski protetyczne w gwarach.....	216
2. Powstanie spółgłoski <i>f</i>	217
3. Zmiany w obr. bie grup spółgłoskowych	218
3.1. Dysymilacje.....	219
Okres przedpolski.....	219
Okres polski.....	219
3.2. Upodobnienia	221

3.2.1. Upodobnienia pod wzgl dem d wi czno ci.....	221
3.2.1.1. Ubezd wi cznienia w wygłosie	221
3.2.1.2. Ubezd wi cznienia i ud wi cznienia w ródgłosie.....	222
3.2.2. Upodobnienia pod wzgl dem miejsca artykulacji.....	223
3.2.3. Upodobnienia pod wzgl dem stopnia zbli enia narz dów mowy	224
3.3. Uproszczenia grup spółgłoskowych	224
3.4. Wzbogacenia grup spółgłoskowych	228
Jak unikn najcz stszych bł dów	228
Odsyłacze do podr czników i opracowa	228
Pytania	229
wiczenia	229
Praca z tekstem	231
III.4. KONSONANTYZM – POWTÓRZENIE	233
Co powinien wiedzie nauczyciel Jasia Dociekliwego	233
1. Wczesnoprasłowia ski system konsonantyczny.....	233
2. Zmiany w systemie spółgłoskowym na gruncie j zyka prasłowia skiego	233
3. Zmiany w systemie spółgłoskowym na gruncie j zyka polskiego	234
3.1. Okres staropolski	234
3.2. Okres redniopolski	234
3.3. Okres nowopolski	235
Odsyłacze do podr czników i opracowa	235
Pytania	235
wiczenia	236
Praca z tekstem	238
INDEKS REKONSTRUKCJI PRASŁOWIAŃSKICH.....	241
BIBLIOGRAFIA	258
Opracowania	258
Słowniki.....	261
Teksty, których fragmenty wykorzystano w wiczeniach.....	262
WYKAZ SKRÓTÓW	263
Skróty bibliograficzne	263
Skróty nazw zabytków j zyka polskiego.....	263
Pozostałe skróty.....	263

WSTĘP

Publikacja jest skierowana do studentów polonistyki, do czynnych nauczycieli (zwłaszcza szkół rednich), którzy szukaj materiałów do wicze i pomysłów na lekcje oraz zaj cia pozalekcyjne poruszaj ce tematyk historycznej zy-kow , a tak e do wszystkich osób zainteresowanych przeszło ci j zyka polskiego, w szczególno ci do uczestników olimpiad polonistycznych i innych konkursów humanistycznych. Ksi ka ma ponadto słu y odpowiedzi na pytania nasuwaj ce si w trakcie studiowania gramatyki opisowej. O ile gramatyka opisowa odpowiada na pytania o funkcjonowanie j zyka, np. pokazuje okre lone alternacje tematyczne, takie jak $e : o$, $e : a$, o tyle gramatyka historyczna informuje o tym, dlaczego tak si dzieje, czyli np. o procesie przegłosu, który doprowadził do tej alternacji.

Pytania, które mog si nasun osobom zainteresowanym tymi zagadnieniami, zadaje na pocz tku ka dej cz ci wirtualna posta Jasia Dociekliwego. Pytania te bywaj nieco naiwne – tak jak w tpliwo ci uczniów młodszych klas. W kolejnej cz ci ka dego z rozdziałów znajduj si informacje niezb dne do udzielenia odpowiedzi na te pytania. Pod cz ci teoretyczn zamieszczamy wybór literatury omawiaj cej szerzej dane zagadnienie. Z uwagi na to, e z publikacji b d korzysta studenci, postanowiły my – opieraj c si na własnych do wiadczeniach dydaktycznych – zamie ci wykaz najcz ciejsz popełnianych bł dów oraz podpowiedzi, jak ich unika (pomoce dydaktyczne). Wa n cz ci ka dego rozdziału s zadania utrwalaj ce materiał, podzielone na pytania, wiczenia i prac z tekstem.

W celu ułatwienia korzystania z ksi ki na marginesach s zamieszczone symbole, których wykaz znajduje si poni ej:

Pytania, które mo e zada poloni cie Ja Dociekliwy

Co powinien wiedzie nauczyciel Jasia Dociekliwego

Odsyłacze do podr czników i opracowa

	Jak uniknąć najczęstszych błędów
	Pomoc dydaktyczna
	Pytania
	Ćwiczenia
	Praca z tekstem
	Informacje uzupełniające
	Słowniczek rekonstrukcji prasłowiańskich

Hipotetyczne, błędne formy oznaczamy wykrzyknikiem przed wyrazem (np. *!szmera*). Jeżeli jakieś zagadnienie jest omówione szerzej w innej części podręcznika, dajemy odsyłacze, np. III.2: 2.3, przy czym cyfra rzymska odsyła do części podręcznika, pierwsza cyfra arabska – do rozdziału w danej części, cyfry po dwukropku oznaczają numer rozdziału w części „Co powinien wiedzieć nauczyciel Jasia Dociekliwego”.

Podawane przez nas rekonstrukcje prasłowiańskie i praindoeuropejskie pochodzą przede wszystkim z najnowszego *Słownika etymologicznego języka polskiego* autorstwa Wiesława Borysia.

Czytelnika może zdziwić różnorodny zapis joty. Przyjmujemy zasady, że najstarsze formy, w których głoska ta jest częścią dyftongów (*oi, ai, ei*), zapisujemy fonetycznie (tak jak niemal we wszystkich opracowaniach), natomiast w rekonstrukcjach prasłowiańskich i we współczesnych formach – o ile nie są podawane w transkrypcji fonetycznej – stosujemy literę *j* (np. **gn zdj*).

Treść publikacji jest skorelowana z programem przedmiotów diachronicznych realizowanych na Uniwersytecie Rzeszowskim na studiach pierwszego i drugiego stopnia. Wierzymy, że książka okaże się przydatną pomocą dydaktyczną dla studentów, będzie ponadto wyznaczała kierunek samodzielnych

studiów nad dziejami języka polskiego oraz bieżące stanowi zachętę do systematycznej nauki.

Książka składa się z trzech części. W pierwszej zostały omówione wybrane zagadnienia z zakresu historii języka (pochodzenie języka polskiego i rozwój grafii staropolskiej). Druga część jest poświęcona wokalizmowi, czyli rozwojowi samogłosek polskich, w trzeciej części są zawarte wiadomości z zakresu konsonantyzmu, czyli rozwoju spółgłosek. Całość uzupełniają indeksy form omawianych w częściach teoretycznych oraz wykorzystanych w ćwiczeniach.

Podręcznik ukazuje się w czasie, kiedy rzeszowska polonistyka wchodzi tuje swoje pięćdziesiąte urodziny. Jednym z ojców tutejszej filologii polskiej jest prof. Stefan Reczek, autor esejów o języku *Na tropach słów*. Tytuł prezentowanej książki jest parafrazą tamtego, bardzo znamienitego tytułu i wspomnieniem Nauczyciela.

* * *

Bardzo dziękujemy Szanownej Pani Profesor Barbarze Greszczuk, która recenzowała to opracowanie, za życzliwość, wnikliwe lektury i cenne uwagi merytoryczne podnoszące wartość publikacji.

CZĘŚĆ I

**PODSTAWOWE WIADOMOŚCI
O POCHODZENIU JĘZYKA POLSKIEGO
I ROZWOJU PISOWNI POLSKIEJ**

I.1. POCHODZENIE JĘZYKA POLSKIEGO

PYTANIA, KTÓRE MOŻE ZADAĆ POLONIŚCIE JAŚ DOCIEKLIWY

1. W różnych językach europejskich niektóre wyrazy brzmi podobnie, np. ang. *mother*, niem. *Mutter*, franc. *mère*, pol. *matka*, ros. *mat'*, natomiast język węgierski jest tak odmienny od wszystkich języków europejskich – *matka* po węgiersku to *anya*. Dlaczego tak się dzieje?
2. Dlaczego języki polski i czeski są tak bardzo do siebie podobne, a język niemiecki, który jest „siadem” języków polskiego i czeskiego, nie jest już tak podobny?
3. Od kiedy istnieje język polski?
4. Dlaczego w Wejherowie są tabliczki z nazwami ulic po polsku i w jeszcze jednym języku, podobnym do polskiego?
5. Czy Prusowie, którzy zabili w. Wojciecha, mieli coś wspólnego z Prusami, państwem, które brało udział w rozbiorach Polski?
6. Dlaczego w północno-wschodniej części Polski pojawiają się nazwy wodne i miejscowe, takie jak *Goldap*, *Ełk*, których nie da się wyjaśnić tak łatwo jak nazw typu *Jezioro Białe*?
7. Czy legenda o Lechu, Czechu i Rusie jest prawdziwa, gdy przedstawia miejsce pochodzenia wszystkich Słowian?
8. Dlaczego państwa, w których mówi się językami słowiańskimi na południu Europy (takie jak Bułgaria, Chorwacja), nie są siadane z państwami w rodowej części Europy (takimi jak Ukraina, Czechy), w których tak łatwo się znajdują języki słowiańskie?

CO POWINIEN WIEDZIEĆ NAUCZYCIEL JASIA DOCIEKLIWEGO

1. Języki indoeuropejskie

1.1. Wspólnota praindoeuropejska

Od dawna zauważano, że języki używane w Europie i w południowo-zachodniej Azji są do siebie podobne¹. Zwrócono przede wszystkim uwagę na zbliżenie do siebie leksykalne, ale są to one wynikiem zapożyczeń. Na przełomie XVIII i XIX w. uczeni zaczęli porównywać języki europejskie z sanskrytem i doszli do wniosku, że tak duże podobieństwo między niektórymi językami europejskimi a sanskrytem wynika z faktu, że języki te pochodzą ze wspólnego rdz. Wówczas F. Bopp zaproponował, by języki pochodzące z tego samego rdz. nazywać indoeuropejskimi (por. Bednarczuk 1986). Dalsze badania języków indoeuropejskich, a także odkrycia zabytków językowych, takich jak np. teksty hetyckie, pozwoliły zrekonstruować prajęzyk, z którego wywodzą się języki indoeuropejskie. **Język ten znamy tylko z rekonstrukcji, dlatego nosi nazwę praindoeuropejskiego.** Był używany ok. 4000 lat p.n.e. przez koczownicze wspólnoty, które określa się mianem Praindoeuropejczyków.

Istnieją różne teorie na temat ojczyzny tej grupy etnicznej². Występowanie licznych nazw zwierząt hodowlanych, określenia zjawisk takich jak nieg, mróz, zima oraz brak wspólnej nazwy morza i zjawisk z nim związanych pozwalają przyjąć, że Praindoeuropejczycy mogli zajmować „znaczne obszary środkowego pasa zachodniej Eurazji między Europą środkową a centralną Azją” (Bednarczuk 1986: 36).

1.2. Rozpad wspólnoty praindoeuropejskiej

Proces rozpadu języka Praindoeuropejczyków na dialekty praindoeuropejskie był związany z rozprzestrzenianiem się tego ludu. Rozpoczął się już na przełomie IV i III tysiąclecia p.n.e. i trwał do pierwszej połowy II tysiąclecia p.n.e., co oznacza, że dialekty indoeuropejskie wyłaniały się z prajęzyka stopniowo. Najpierw od prajęzyka oderwały się dialekty peryferyjne, do których nie docierały już zmiany wychodzące z centrum. Z dialektów tych (w różnym czasie) powstały języki: na wschodzie – tocharski, na zachodzie – języki italskie

¹ To podobieństwo jest widoczne, gdy porównuje się postać fonetyczną wyrazów o tym samym znaczeniu (por. pkt 1.5 w tym rozdz.).

² Szerzej o teoriach na temat praojczyzny ludów indoeuropejskich pisze L. Bednarczuk (1986: 35–36).

i celtyckie, na północy – j zyki germa ski, a na południu – najpierw j zyk hetycki, a potem grecki i macedo ski. Dialekty, które wyodr bniły si pó niej, nosz nazw centralnych; z dialektów tych formowały si nast puj ce grupy j zyków: na wschodzie – indoira ski, na zachodzie – alba ski, na północy – bałtoślówia ski, na południu – tracko-ormia ski.

Za koniec okresu wyodr bniania si dialektów indoeuropejskich uznaje si moment, gdy powstaj „trzy wyra nie odr bne j zyki indoeuropejskie: staroin dyjski, hetycki i grecki” (Bednarczuk 1986: 37). Najszybciej rozwin ł si pochodz cy z praanatolijskiego j zyk hetycki – o jego zaawansowanym rozwoju wiadcz zabytki tego j zyka pochodz ce z XVIII w. p.n.e.

Wyodrębnienie się pierwszych języków jest uznawane za początek formowania się rodzin języków indoeuropejskich. W ich skład wchodziły **prajęzyki, które dały początek współczesnym rodzinom języków indoeuropejskich.** Rozwój rodzin j zyków indoeuropejskich – podobnie jak we wcze niej szych etapach – przebiegał w ró nym tempie.

1.3. Języki satemowe i kentumowe

Zmian , która obj ła jedynie centralne dialekty praindeuropejskie, była palatalizacja praindeuropejska. Był to proces przekształcania si spółgłosek *k'*, *g'* w spółgłoski *s*, *z* (szerzej o tym zob. cz III.1: 1). Jednym z wyrazów, w których doszło do palatalizacji *pie.*, jest liczebnik *sto*, którego odpowiednikiem w j zyku awestyjskim³ jest wyraz *satem*. Wyraz ten stał si podstaw do stworzenia innej nazwy grupy j zyków, które powstały w wyniku rozwoju praidoeuropejskich dialektów centralnych – nazywa si je bowiem tak e **językami satemowymi**. W dialektach peryferyjnych nie doszło do palatalizacji, ponieważ zmiana ta nie dotarła do granic terytoriów zajmowanych przez ludy mówią ce tymi dialektami. J zyki, które powstały w wyniku rozwoju dialektów peryferyjnych, nosz nazw **języków kentumowych**. Podstaw do utworzenia tej nazwy było dawne brzmienie łac. liczebnika ‘sto’ *centum* [czyt. kentum].

Terminów ‘j zyk praindeuropejski’, ‘j zyk prasłowia ski’ u ywa si w j zykoznawstwie na okre lenie epoki przedpi miennej w historii danego j zyka. Brak ródeł pisanych powoduje, e jest on odtwarzany wył cznie na podstawie rekonstrukcji, a formy danego j zyka s zawsze hipotetycznym zapisem, konwencjonalnie oznaczanym gwiazdk . Warto pami ta , e oba praj zyki miały charakter zbli ony do współczesnych narzeczy ludów pierwotnych, a nie do literackich j zyków wysoko rozwini tych społeczno ci, takich jak np. *polski, czeski, angielski, niemiecki*.

³ J zyk awestyjski to j zyk nale cy do dialektów indoira skich (rodzina ira ska).

1.4. Indoeuropejskie rodziny językowe⁴

I. J ZYKI INDYJSKIE

Obecnie j zyków indyjskich u ywa ok. 50 mln osób. Grup t tworzy kilkadziesi t j zyków u ywanych w północnych i rodkowych Indiach i Asamie. Współcze nie do tej grupy nale m.in. j zyki: hindi, urdu, bengali, syngaleski i romski (cyga ski). Zabytkami tych j zyków s teksty sakralne hinduizmu, spisane w j zyku wedyjskim – wi te ksi gi Wedy (por. *vedah* ‘wiedza’), pochodz ce z ok. 1500 r. p.n.e.. Około 500 p.n.e. – 1000 n.e. j zyk wedyjski przekształcił si w sanskryt klasyczny.

II. J ZYKI IRA SKIE I DARDYJSKIE

J zyki te s obecnie u ywane przez ok. 50 mln osób. Ta grupa j zykowa dzieli si na dwie podgrupy: zachodni , do której nale m.in. j zyki: tad ycki i kurdyjski, oraz wschodni , do której nale m.in. j zyki afga ski (paszto), osety ski i j zyki pamiirskie. Zabytki tej rodziny j zykowej to wi te ksi gi wyznawców Zaratustry, zapisane w j zyku awestyjskim (ksi gi Awesty) w VI w. n.e., oraz staroperskie inskrypcje na skałach pochodz ce z czasów Dariusza I Wielkiego (521–486 r. p.n.e.).

J zyki dardyjskie stanowi odr bn grup , zwi zan po cz ci z grup indyjsk . U ywa si ich w płn.-zach. Indiach, Pakistanie i Afganistanie. Z tej grupy jedynie j zyk kaszmirski ma tradycj pisan .

III. J ZYK TOCHARSKI (wymarły)

J zyk ten był u ywany do VIII w. n.e. we Wschodnim Turkiestanie do czasu najazdów Ujgurów. Zabytki tego j zyka to teksty z V–VII w. n.e., spisane na li ciach palmowych – głównie tłumaczenia z literatury buddyjskiej.

IV. J ZYKI ANATOLIJSKIE (wymarłe)

J zyki te obejmowały tereny dzisiejszej Turcji (Anatoli). Najstarszym zabytkiem j zykowym tej rodziny s teksty starohetyckie, spisane pismem klinowym na glinianych tabliczkach, pochodz ce z XVIII w. p.n.e. J zyki wyszły z u ycia na pocz tku naszej ery.

Hetyt był Uriasz, dowódca wojsk króla Dawida, opisany w *Biblii*.

⁴ Rodziny j zyków indoeuropejskich zostały omówione głównie na podstawie opracowania pod red. L. Bednarczuka (1986, 1988). Nieco inna klasyfikacja znajduje si w podr czniku do gramatyki historycznej autorstwa S. Dubisza i K. Długosz-Kurczabowej (Dług.Dub. I.2).

V. J ZYK ORMIA SKI

Język ormiański ujął ok. 5 mln osób – głównie w Armenii. Członkowie diaspory Ormian posługiwali się tym językiem także w Polsce. Język ormiański nie wykazuje wyraźnych nawiązań do innych języków indoeuropejskich. Najstarsze zabytki pochodzą z V w. n.e. W tym okresie dokonano przekładu *Biblii* na język ormiański.

VI. J ZYK GRECKI

Obecnie język grecki jest używany przez ok. 10 mln osób w Grecji. Jest wciąż żywy, chociaż ma ponad 33-wiekową historię. W ciągu tego czasu przeszedł wiele zmian; w jego historii wyróżnia się pięć okresów: myceński (3000 p.n.e – 1200 p.n.e.), klasyczny (800 p.n.e. – 500 n.e.), bizantyjski (600 n.e. – 1452 r.), turecki (1453 r. – 1827 r.) i nowogrecki (od 1827 r. do dziś).

Najstarsze zapisy to sylabiczne pismo linearne B, odkryte na Krecie, pochodzące z XIV w. p.n.e.⁵, późniejszymi zabytkami są teksty Homera *Iliada* i *Odyseja*. Język ten pozostawał w związku ze staromacedońskim (język wymarły na początku n.e.). W czasach cesarstwa rzymskiego greka była językiem o statusie, który dziś nazwalibyśmy – międzynarodowym; używano jej np. na Bliskim Wschodzie (we wschodnich prowincjach cesarstwa rzymskiego, czyli m.in. w Palestynie, Syrii, Egipcie i na terenach Azji Mniejszej). Warto pamiętać, że na grek (koine) przetłumaczono jeszcze przed Chrystusem *Biblię* (*Septuaginta* i inne przekłady). Greka stała się pierwszym uniwersalnym językiem rodzimym dla chrześcijaństwa – w języku greckim spisano teksty *Nowego Testamentu*. Po upadku cesarstwa język grecki nadal był językiem cywilizacyjnym na terenach cesarstwa bizantyjskiego. Utracił to znaczenie po upadku Konstantynopola.

VII. INDOEUROPEJSKIE J ZYKI BAŁKANÓW⁶

Językami tymi posługiwano się na terenie Półwyspu Bałkańskiego oraz Azji Mniejszej. Były to języki używane w starożytności: język mesapijski, którego teksty pochodzą z VI–I w. p.n.e., język Ilirów, języki z zespołu tracko-dackiego oraz język frygijski, w którym spisane teksty pochodzą z VIII–V w. p.n.e. i z II–IV w. n.e.

W tej grupie znajduje się także język albański używany przez ok. 4,5 mln osób. Nie da się go wyprowadzić z antycznych języków bałkańskich. Najstarsze teksty spisane w języku albańskim pochodzą z XV w. n.e.

⁵ Pismo linearne A – to pismo kultury minojskiej, czyli przedindoeuropejskiej cywilizacji, która rozwijała się na Krecie w okresie od III tysiąclecia p.n.e. do 1450 r. p.n.e. (najazd Myceńskich, którzy reprezentowali grecki grup języków).

⁶ W niektórych opracowaniach są zwane językami albańskimi (por. np. Długobaj: 25).

VIII. J ZYKI ITALSKIE (wymarłe, ale łacina ma wyj tkowy status)

J zyki italskie dzieliły si na dwie grupy. Do grupy łaciny nale ała m.in. łacina. Do grupy samnickiej nale ały takie j zyki jak umbryjski i oskijski oraz inne słabo udokumentowane. J zykiem italskim był te j zyk wenetyjski. Wszystkie j zyki italskie, oprócz łaciny, wyszły z u ycia na pocz tku naszej ery.

Łacina jest j zykiem martwym – tzn. nie jest ju j zykiem ojczystym adnej z grup etnicznych, jednak zna j wiele osób. Upadek cesarstwa rzymskiego, który nast pił w V w., to okres, kiedy „j zyk literacki definitywnie odsun ł si od j zyka u ywanego na co dzie . Ten za j zyk mówiony, zró nicowany ju terytorialnie na gruzach cesarstwa, tak tymczasem oddalił si od klasycznego, e zacz ły w nim kiełkowa zupełnie nowe systemy j zykowe, które si ju w najbli szym czasie przekształciły w **języki romańskie**. Literacka za łacina, ju jako j zyk martwy, szkolny, utrzymywała si nadal jako narz dzie literatury redniowiecznej” (Safarewicz 1988: 565). Mo na powiedzie , e jako j zyk martwy wiodła łacina bujne „ ycie po mierce”. Odegrała bowiem wielk rol w rozwoju j zyków i kultury Europy. W krajach, które przyj ły chrze cija stwo z Zachodu, rozwijaj ce si pi miennictwo w j zykach narodowych powstawało na bazie alfabetu łaci skiego (zob. cz I.2: 1).

Łacina była j zykiem liturgicznym Ko cioła katolickiego a do Soboru Watyka skiego II, do czasów nowo ytnych była te j zykiem nauki, prawa i medycyny – tworz ce si j zyki narodowe były zbyt ubogie, by pisa w nich o skomplikowanych zagadnieniach.

Łacina jest nadal oficjalnym j zykiem Watykanu, nadal te s odprawiane msze w tym j zyku (tak e w Polsce).

Klasyczna łacina w dobie odrodzenia była j zykiem poezji – w j zyku tym tworzyli np. Kochanowski i Janicki. Łaci skie poezje pisali równie pisarze barokowi. W XVIII w. j zyki narodowe zacz ły wypiera łacin z nauki – jednak terminologii łaci sk naukowcy posługuj si do dzi . Do II wojny wiatowej łacina była nauczana obowi zkowo w szkołach typu gimnazjalnego, a do dzi nauka tego j zyka jest elementem studiów filologicznych.

IX. J ZYKI ROMA SKIE

Obecnie j zyków roma skich u ywa ok. 500 mln osób, nie tylko w Europie, ale tak e w krajach Afryki, Ameryki rodkowej i Południowej.

J zyki roma skie powstały z łaciny w drugiej połowie I tysi clecia naszej ery. Mo na pogrupowa je w 5 zespołów. J zyki iberoroma skie to: portugalski, hiszpa ski, katalo ski. J zyki galloroma skie to: francuski oraz dialekty – prowansalski, langwedocki i gasko ski. J zyki retoroma skie s u ywane na terenie

Szwajcarii oraz Tyrolu (Austria i Włochy). Języki italoromańskie reprezentują język włoski oraz sardyński. Języki bałkanoromańskie to język rumuński oraz wymarły w XIX w. dalmatyński.

X. JĘZYKI CELTYCKIE

Współcześnie nie językami celtyckimi posługuje się ok. 3 mln osób. Prawie zawsze języki celtyckie funkcjonują jako drugi język obok urzędowego, np. angielskiego. Języki te są obecnie używane na terenie Wysp Brytyjskich (Irlandia, Walia, Szkocja) oraz we Francji (Bretania). Pierwotnie (w drugiej połowie I tysiąclecia p.n.e.) zasięg tych języków był o wiele większy – występowały w całej Europie Zachodniej i środkowej oraz na Bałkanach i w Azji Mniejszej, a także na Wyspach Brytyjskich. Z czasem plemiona Celtów zostały wyparte przez Rzymian i Germanów.

Rodziny języków celtyckich tworzyły pierwotnie dwie grupy: grupa goidalska, w skład której wchodzi m.in. język szkocki (gaelicki) i irlandzki, oraz grupa gallobrytyjska, w skład której wchodzi języki walijski i bretoński oraz język galijski i związane z nim wymarłe dialekty celtyckie Europy środkowej, Italii, Bałkanów i Azji Mniejszej.

W Azji Mniejszej używano dialektu galickiego, którym zapewne mówili adresaci napisanego po grecku *Listu św. Pawła do Galatów*.

XI. JĘZYKI GERMAŃSKIE

Obecnie językami z tej grupy mówi ok. 400 mln osób na całym świecie, ponadto język angielski jest językiem o statusie międzynarodowym, co znacznie zwiększa liczbę jego użytkowników. Języki te dzielą się na trzy grupy. Do grupy zachodniej należą język niemiecki wraz z niderlandzkim językiem jidysz, niderlandzki, fryzyjski oraz angielski. Do grupy nordyjskiej należą języki: szwedzki, duński, islandzki, norweski i język Wysp Owczych. Grupa wschodnia obejmuje wymarłe języki Gotów, Gepidów, Wandalów i innych plemion germańskich. Najstarsze zabytki tych języków to zapisy w alfabecie runicznym (linie pionowe), pochodzące z I w. p.n.e., oraz przekład *Biblii* na język Wizygotów z IV w. n.e.

XII. JĘZYKI BAŁTYCKIE

Języków bałtyckich używa obecnie ok. 4,5 mln osób. Języki te tworzą dwie grupy. Do grupy wschodniej należą języki litewski i łotewski oraz wymarłe języki: kuroński, selski i zemgalski. Wymarłe języki grupy zachodniej to dialekty Jąder i Prusów – plemion zamieszkujących tereny północno-wschodniej Polski. Ludy te były pogańskie w czasach, gdy Polska była już krajem chrześcijańskim.

Warto przypomnieć, że podejmowano wiele prób nawrócenia Prusów na wiary chrześcijańskie. Najbardziej znaną była – zakończona tragicznie – misja w. Wojciecha w 997 r. Oficjalnie to właśnie nawracanie tych plemion było też powodem sprowadzenia do Polski zakonu krzyżackiego w XIII w. Polityka zakonu powodowała, że Prusowie mogli zachować pogańskie obyczaje i język, o ile byli wiernymi poddanyymi. Dopiero gdy Albrecht Hohenzollern stał się protestanckim władcą Księstwa Pruskiego, nasilono działania germanizacyjne i chrystianizacyjne miejscowej ludności.

Według badaczy w XVIII w. ustaj przekazy mówiące o używaniu języka pruskiego. Ziemie zamieszkałe dawniej przez plemiona pruskie stawały się ojczyzną ludzi zgermanizowanych, spolonizowanych lub zlituanizowanych.

Dziś w języku polskim funkcjonuje rozróżnienie: *Prusowie* ‘plemiona zamieszkuje kiedyś ziemie te – obecnie na terenach północno-wschodniej Polski’; *Prusacy* ‘mieszkańcy Prus, państwa, które powstało po sekularyzacji zakonu krzyżackiego’. Nie zawsze jednak użytkownicy języka znają oba pojęcia.

Plemiona zachodniobałtyckie zawdrowały do terenu wokół Wielkich Jezior Mazurskich, do dorzecza Pregoi i dolnego Niemna. Jako pierwsi nad Bałtyk przywdrowali przodkowie Prusów i Jąwingów, a kilka wieków później (II w. p.n.e. – V w. n.e.) dotarli tam plemiona litewskie i łotewskie. Po grupach Bałtów na tych terenach pozostały liczne nazwy niesłowiańskie, np. *Worliny*, prus. *warle* ‘łaba’, *W gajty*, prus. *wangus* ‘dłbrowa’, *Godap*, prus. *galdo* ‘niecka, łódka, koryto’, *ape* ‘rzeka’, *Elk*, lit. *lukne* ‘lilia wodna’, *Pilwa*, łot. *pilve* ‘błoto, muł, szlam’, *Spigi*, lit. *spangas* ‘łepy, bezodpływowy’. Wśród nazw pruskich wiele jest takich, które utworzono od nazw osobowych, np. *Giedajty* od imienia *Gede*, *Rógity* od imienia *Ruzgas*. Z języka pruskiego pochodzą także m.in. nazwy: *Barwiny*, *Butryny*, *Jełgu*, *Łgajny*, *Maruny*, *Mdrzyny*, *Mokiny*, *Pajtuny*, *Ruszajny*, *Sapuny*, *Stkiny*, *Binduga*, *Bałg*, *Bartg*, *Wadg*, *Redykajny*, *Tuławki*, *Gławkki*, *Giławy*, a także nazwy rzek tego obszaru, np. *Łyny*, *Pastki*, *Giłwy*, *Pisy* i *Wadga*, oraz nazwy wielu jezior, m.in.: *Dywickie*, *Gławeckie*, *Giedajskie*, *Jełguńskie*, *Łgajskie*, *Bartg*, *Dobrg*, *Dydlg*, *Gamry*, *Kajmno*, *Kortowskie*, *Mosg*, *Orzyc*, *Pisz*, *Purdy*, *Redykajny*, *Sarg*, *Serwent*, *Skanda*, *Sukiel*, *Witajno*, *Naterskie*, *Ukiel*, *Umlg*, *Upałtek*, *Wardg*, *Wulpińskie* (Biolik 1998: 433–440; <http://www.olsztyn.286.pl/nazwy-pruskie.html>).

XIII. JĘZYKI SŁOWIAŃSKIE – zob. pkt 2.

1.5. Inne, nienależące do rodziny indoeuropejskiej, języki w Europie

Do indoeuropejskiej rodziny językowej nie należą używane dzisiaj w Europie języki ugrofińskie (np. węgierski, fiński, lapoński, estoński), języki uralskie

i altajskie (np. turecki, gagauski) oraz izolowany j. z. baskijski, według niektórych badaczy u ywany w Europie przed pojawieniem si tam plemion indoeuropejskich.

J. z. te wykazuj wiele ró nic, np. w wi kszoci j. z. indoeuropejskich poj cie ‘matka’ jest oznaczane wyrazami, które pochodz z tego samego rdzenia pie. *m ter*, np. ang. *mother*, niem. *Mutter*, franc. *mère*, pol. *matka*, ros. *mat'*, natomiast w j. z. w gierskim matka to *anya*. Z kolei poj cie ‘da , dawanie’ oznaczaj wyrazy pochodz ce od pie. rdzenia ***d -*, np. sans. *dád mi*, gr. *didomi*, łac. *dare*, lit. *dúoti*, scs. *dam* , franc. *donner*, natomiast w nieindoeuropejskim j. z. fi skim to poj cie desygnuje wyraz *antaa*, za w j. z. baskijskim – *eman*. ‘Syn’, poj cie, które było oznaczane w pie. za pomoc wyrazu ***s n s*, w j. z. indoeuropejskich ma posta : niem. *Sohn*, ang. *son*, lit. *s - nùs*, staroindyjski: *s nú*, goc.: *sunus*, natomiast w j. z. fi skim jest oznaczane wyrazem *poika*, a w j. z. w gierskim – *fiú*.

1.6. Wspólnota bałtosłowiańska

Naukowcy nie s zgodni co do czasu trwania wspólnoty bałtosłowia skiej. Niektórzy całkowicie zaprzeczaj jej istnieniu (np. Ma czak 2004). Według starszych teorii wspólnota j. z. bałtyckich i słowia skich trwała w okresie ok. 2000–1500 p.n.e. (Lehr-Spławski 1947), nowsze koncepcje wskazuj na okres od X do VI w. p.n.e. (Dług.Dub.: 27).

Wspólnota Bałtów i Słowian powstała w wyniku nawarstwienia si indoeuropejskiej ludno ci kultury ceramiki sznurkowej na praugrofi sk ludno kultury grzebykowej (nazwy od sposobów zdobienia naczy glinianych). Kolebk tej wspólnoty było prawdopodobnie dorzecze Oki (zob. mapa I.1).

Do najwa niejszych zmian j. z. ykowych, które dokonały si w czasie trwania wspólnoty, zalicza si :

- wytworzenie systemu ró nic intonacyjnych (odrónianie w głoskach długich intonacji opadaj cej i rosn cej), mog cych pełni funkcje morfologiczne,
- oparcie systemu koniugacyjnego na dwóch tematach: czasu tera niejszego i przeszłego,
- powstanie zło onej odmiany przymiotników,
- rozwój sonantów.

W wyniku napływu kultury łuyckiej (pragerma skiej) na zachodni cz zespołu bałtosłowia skiego doszło do rozlu nienia zwi zków mi dzy zachodnim i wschodnim odłamek Bałtosłowian. J. z. grupy, która pozostała na wschodzie, rozwijał si dalej jako j. z. prabałtycki i dał pocz tek bałtyckiej rodzinie j. z. ykowej, natomiast j. z. grupy zachodniej to j. z. prasłowia ski.

2. Powstanie języka prasłowiańskiego

2.1. Słowianie i ich język

Język polski należy do grupy języków słowiańskich. Posługuje się nim ponad 250 mln ludzi. Jak każda język słowiański także polszczyzna powstała w wyniku rozwoju języka prasłowiańskiego. Nazwa *Słowianie* jest utworzona od rdzenia **slou-*, znaczącego pierwotnie ‘zwilżyć, wilgotny, mokro’. W ten sposób najprawdopodobniej określano mieszkańców wilgotnego kraju⁷.

Spójny zespół plemion prasłowiańskich ukształtował się około VI w. p.n.e. po rozpadzie wspólnoty bałtosłowiańskiej z zachodniego jej odłamu i istniał do VI w. n.e., jednak najwcześniej jednolitości osiągnął od III w. p.n.e. do III w. n.e.⁸

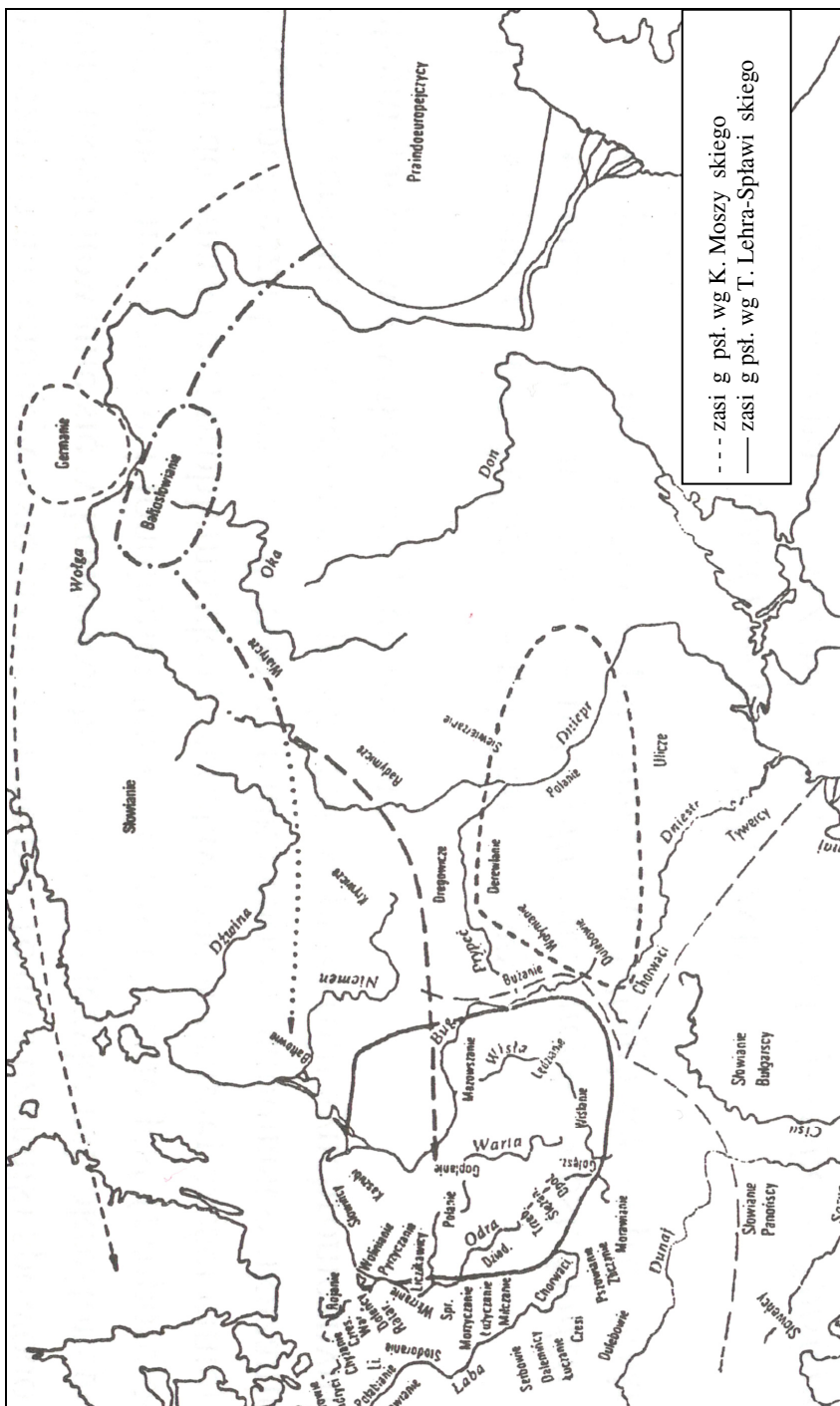
Rozpad wspólnoty bałtosłowiańskiej spowodował, że języki prabałtycki i prasłowiański zaczęły rozwijać się w odmienny sposób. Języki bałtyckie zachowały więcej cech archaicznych, właściwych prajęzykowi bałtosłowiańskiemu, natomiast w językach słowiańskich zaszło wiele zmian, które odróżniają je od języków bałtyckich. Najważniejsze z nich to:

- przekształcenie krótkich samogłosek *i* i *u* w jery,
- przekształcenie długiego *u* w *y*,
- monoftongizacja dyftongów, czyli przejście dwugłosek w pojedyncze samogłoski,
- powstanie samogłosek nosowych.

Etnogeneza, czyli pochodzenie Słowian, jest – mimo licznych badań – przedmiotem sporu. Jedni badacze sytuują praojczyznę Słowian na dzisiejszych ziemiach polskich: pomiędzy Odrą, Wisłą, Bałtykiem i Tatrami (Lehr-Spławiński 1947), w dorzeczu Odry i Wisły między Odrą a Bugiem i Bałtykiem a Karpatami (Walczak 1999), na Podkarpaciu (Udolph, por. Długobaj: 37), w Wielkopolsce (Mączak 2004), inni lokują pierwsze siedziby Prasłowian poza terytorium naszego kraju: na nizinie naddunajskiej (Trubaczow, por. Długobaj: 37), w półd. Rosji i wsch. Ukrainie (Gołob, por. Długobaj: 37), między Dniestrem, Dnieprem i Prypeć (Moszyński 1957). To ostatnie stanowisko ma współcześnie najwięcej zwolenników (por. mapa I.1).

⁷ Więcej na temat pochodzenia nazwy *Słowianie* zob. Rospond 1976: 240–244; Dubisz 2005: 88–89.

⁸ Na temat czasu powstania wspólnoty prasłowiańskiej istnieje wiele bardzo różnorodnych hipotez: wskazuje się na okres od XX w. p.n.e. do przełomu naszej ery. Tu przyjęto stanowisko Z. Stieberta i L. Moszyńskiego.

Mapa I.1. Zasi g prastłowa szczyzny według polskich uczonych oraz rozmieszczenie plemion słowiańskich (Moszyński 2006: 204–205)

2.2. Rozpad wspólnoty prasłowiańskiej

Słowianie byli ludem koczowniczym. W trakcie w drówek poszczególne plemiona zaczęły oddalać się od siebie. Przyczyną migracji była nie tylko potrzeba szukania nowych siedzib, ale też najazdy ludów turko-tatarskich (IV–VI w.) oraz rozpad imperium rzymskiego w V w. n.e.

Stopniowo Słowianie zasiedlili tereny między Odrą a Bugiem, Karpatami a Bałtykiem oraz nad Prypeć i rodzimym Dniestrem. Najwcześniej poszli na wschód, a do Dniepru. Ekspansja na zachód blokowała bowiem plemiona germańskie. Po niej terytoria zajmowane przez Słowian rozszerzyły się – doszli do Łaby na zachodzie i do Wołgi na wschodzie.

Rozszerzenie zasięgu terytorialnego Słowian doprowadziło do podziału języka prasłowiańskiego na dwa zespoły narzeczy: wschodniosłowiański i zachodniosłowiański. Pas graniczny między dialektami zachodnio- i wschodniosłowiańskimi stanowiło dorzecze Bugu. Kolejny etap migracji Słowian to wdrówka na południe. Grupy Słowian oddzieliły się od Słowian wschodnich i zachodnich, po czym przez Bramę Morawską i przełęcz w Karpatach i Sudetach powędrowały na Bałkany⁹. Pierwotnie granicę pomiędzy słowiańskimi dialektami zachodnimi i wschodnimi a południowymi były Karpaty i Sudety. W VII w. w drówki Słowian zaczęły się, jednak nie zdołali utrzymać się na wszystkich ziemiach, do których dotarli.

Już na przełomie V i VI w. n.e. na terenie kotliny w gierskiej osiedliło się plemię Awarów. Przejeli oni władzę nad plemionami słowiańskimi zajmującymi te tereny. W ten sposób narzecza, z których powstały języki czeski i słowacki, zostały oddzielone od pozostałych dialektów południowosłowiańskich, co przyczyniło się do osłabienia związków tych narzeczy z dialektami południowosłowiańskimi. Ostatecznie więc te rozerwała w IX w. migracja Madziarów, w wyniku której Słowianie zostali wyparci z Niziny Panońskiej.

Na terenie obecnych Węgier mówiono słowiańskim językiem panońskim. Około 900 r. na Pannonię najechali Madziarzy – ludność uralaska; Czesi i Słowacy zostali oddzieleni od Słowian południowych przez plemiona Węgrów, Awarów i Rumunów. Na Węgrzech do dziś pozostało kilka nazw pochodzenia słowiańskiego, np. *Balaton* (por. psł. *bolto), *Budapeszt*.

Wpływy narzeczy Słowian zachodnich na zespół czesko-słowacki musiały wystąpić przed IX w., bo plemiona zachodniosłowiańskie już wcześniej

⁹ Wówczas to Słowianie opanowali Półwysep Bałkański z Peloponezem; miasta pozostały tam greckie, ale wieś była słowiańska; nie utrzymali się tam jednak długo; do IX w. zostali wyparci z Peloponezu i z terenów dzisiejszej Rumunii (Walczak 1999: 19).

przekraczały linię Karpat, o czym świadczą lechickie elementy językowe w gwarach pogranicza polsko-słowackiego i polsko-czeskiego.

Ostatecznie w wyniku podziału zespołu prasłowiańskiego powstały trzy grupy językowe: zachodniosłowiańska, południowosłowiańska i wschodniosłowiańska.

O podziale na Słowiańszczyznę wschodnią i zachodnią świadczą m.in. następujące fakty językowe:

- rozwój grup **kv*, **gv*: u Słowian zachodnich *v* hamowało palatalizację, u Słowian wschodnich – nie, np. **kv t* pol. *kwiat*; ros. *cv'et*, **gv zda* pol. *gwiazda*, ros. *zv'ezda* (zob. cz. III.1);
- efekty drugiej i trzeciej palatalizacji prasłowiańskiej: u Słowian zachodnich **x* *š*, u wschodnich **x* *s'*, np. **mux* pol. (o) *musze*, ukr. *mus'i* (zob. cz. III.1);
- rozwój grup **tl*, **dl*: u Słowian zachodnich grupa ta jest zachowana, u wschodnich – uproszczona do *l*, np. **mydlo* pol. *mydło*, ros. *myto*;
- rozwój spółgłosek dwuwargowych miękich: u Słowian zachodnich zanika powstałe po zmiekczeniu *l* epentetyczne, u Słowian wschodnich jest ono zachowane, np. **lovj* **lovl* pol. *łowi*, ros. *lovl'u* (zob. cz. III.2).

O kolejnym podziale Słowiańszczyzny na trzy zespoły językowe (wschodni, zachodni i południowy) świadczą następujące argumenty językowe:

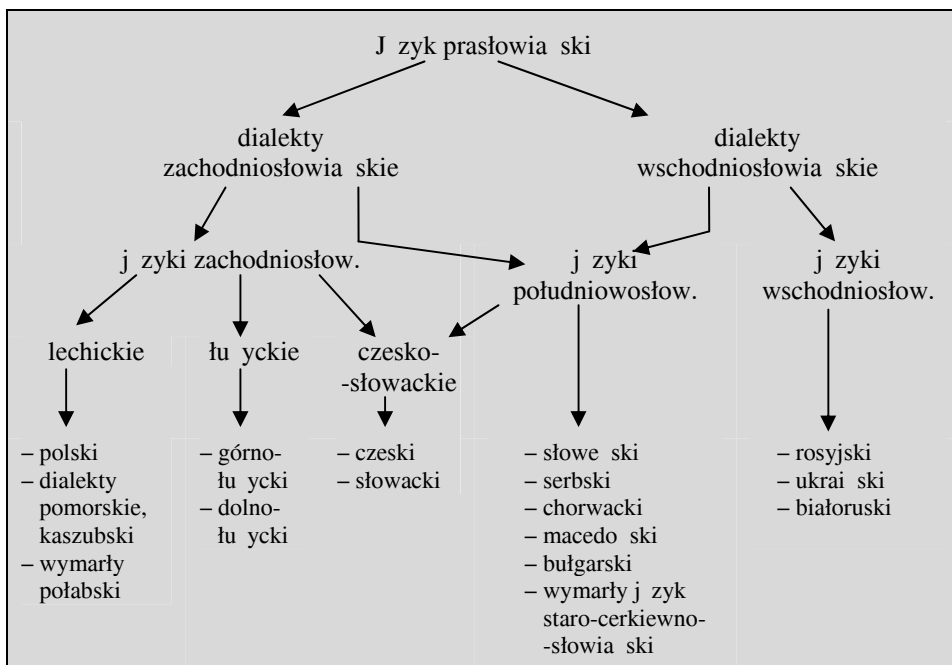
- metateza nagłosowa: u Słowian zachodnich i wschodnich jej rezultaty były zależne od intonacji (akutowej bądź cyrkumfleksyjowej), u południowych intonacja nie miała wpływu na efekty przestawki – zob. cz. II.3);
- jotacyzacja spółgłosek z bowych *t*, *d*: u Słowian zachodnich **tj*, **dj* *c*, *dz*, u wschodnich – **tj*, **dj* *cz*, *d*, u południowych – **tj*, **dj* *szt*, *d*, np. **sv tja*, **medja* pol. *wieca*, *miedza*, ros. *sv'e a*, ukr. *meža*, bułg. *svešta*, *mežda* (zob. cz. III.1);
- metateza ródgłosowa: u Słowian zachodnich dokonała się tylko przestawka, u wschodnich – pełnogłos, u południowych – przestawka + zmiana barwy samogłoski, np. **golva* pol. *głowa*, ros. *gołowa*, czes. *hlawa* (zob. cz. II.3).

Ewolucja języka prasłowiańskiego prezentuje schemat nr I.1 (zob. s. 32).

Grupa wschodniosłowiańska do długo utrzymywała względną spójność i dopiero w wieku XIV podzieliła się na trzy języki: rosyjski (zwany także wielokoruskim), ukraiński (małoruski) i białoruski. Do tej grupy należą też mikrojęzyk rusiński, którym posługuje się ludność zamieszkująca wschodnie Karpaty (m.in. Huculi i Łemkowie).

Dwa pozostałe zespoły zróżnicowały się znacznie szybciej, już w VI w. (Moszyński 2006: 343). Podziały w zachodniej grupie języków słowiańskich zostaną szczegółowo omówione w kolejnym podrozdziale. W południowej grupie języków słowiańskich powstały dwie grupy narzeczy: wschodnia i zachodnia. Obecnie narzecza te przekształciły się w języki – do grupy wschodniej należą języki macedoński i bułgarski, do grupy zachodniej języki: słoweński, serbski, chorwacki oraz języki w fazie powstawania, czyli bośniacki i czarnogórski.

Schemat I.1. Ewolucja j zyka prasłowia skiego

Do czasu rozpadu Jugosławii w latach 90. XX w. istniał jeden j zyk literacki serbochorwacki, który powstał w XIX w. na bazie dwóch etnicznych j zyków: serbskiego i chorwackiego. J zyk ten był zapisywany gra dank albo łacink .

Po rozpadzie Jugosławii – obok istniejących już wcześniej j zyków słowe skiego i macedo skiego – powstały dwa odrębne j zyki literackie: serbski oraz chorwacki, rozpoczęto też prace zmierzające do skodyfikowania j zyka czarnogórskiego i bośniackiego. Tworzenie nowych j zyków w państwach powstałych po rozpadzie Jugosławii jest związane z sytuacją polityczną tych krajów.

Do wschodniej grupy j zyków południowosłowia skich zalicza się także j zyk staro-cerkiewno-słowia ski. J zyk ten powstał w oparciu o dialekt bułgarsko-macedo ski w IX w. dla potrzeb chrystianizacji Słowian¹⁰. Szybko oderwał się jednak od bazy dialektalnej i wchłaniał elementy morawskie, czeskie, panoskie. Staro-cerkiewno-słowia ski jako j zyk liturgiczny był używany przez Słowian prawosławnych, a także w niektórych szczególnych przypadkach przez

¹⁰ Warto pamiętać o tym, że w IX w. j zyki etniczne Słowian nie różniły się tak bardzo jak obecnie, gdy mają za sobą ponad tysiąc lat odrębnej historii – dlatego Cyryl i Metody bez trudu mogli porozumiewać się w j zyku wywodzącym się z dialektu bułgarsko-macedo skiego z poddanymi księcia Rostysława w Państwie Wielkomorawskim.

Słowian podległych Kościołowi katolickiemu¹¹. W tym języku zapisano najstarsze zabytki słowiańskie – teksty liturgiczne przygotowane na potrzeby misji wielkomorawskiej (zob. cz. I.2, po wi con rozwojowi pisma).

2.3. Rozwój grupy zachodniosłowiańskiej

W okresie od VII do X w. grupa zachodniosłowiańska przeszła przemiany wewnętrzne i zaczęła się różnicować. Najpierw podzieliła się na dwie podgrupy: lechicką i łucycką, później w jej obręb weszła także grupa czesko-słowacka.

Narzęcza czeskie i słowackie zajmowały obszary zbliżone do współczesnego zasięgu języków czeskiego i słowackiego. Znacznie szerszy zasięg miały natomiast dialekty łucyckie, którymi dziś posługuje się ok. 100 tys. osób mieszkających w okolicach Chociebuża (niem. Cottbus) – język dolnołużycki i Budziszyna (niem. Bautzen) – język górnołużycki.

Trzeci zespół narzęczy zachodniosłowiańskich – lechicki tworzyły języki plemion zamieszkujących tereny dzisiejszej Polski, a także obszary południowej Odry i Łaby. Zespół ten dzielił się na trzy grupy dialektów: połabskie, polskie i pomorskie. Dialekty połabskie obejmowały swym zasięgiem dzisiejsze tereny Niemiec: Meklemburgii i okolice Hannoveru. Plemiona używające tych dialektów nie stworzyły własnej państwowości i szybko uległy germanizacji – ich języki etniczne zaczęły zanikać już w średniowieczu. Najpóźniej zanikł dialekt Drzewian Połabskich zamieszkujących zachodni brzeg Łaby. Plemiona pomorskie zajmujące pas wybrzeża Bałtyku od ujścia Łaby do ujścia Wisły również nie stworzyły państwowości i podzieliły los plemion połabskich. Korzystne warunki geograficzne w przypadku języka Słowian – ludność ta była niejako odgradzona od wywołu germańskiego pasem mokradł od strony Ławy i wybrzeżem Bałtyku – pozwoliły przetrwać temu językowi do końca II wojny światowej, jednak wysiedlenie Słowian do Niemiec spowodowało szybki zanik ich języka. Dzięki związkom z dialektami polskimi i sprzyjającym okolicznościom historycznym do dziś przetrwał najdalej południowy na wschód dialekt Słowian pomorskich, czyli język kaszubski.

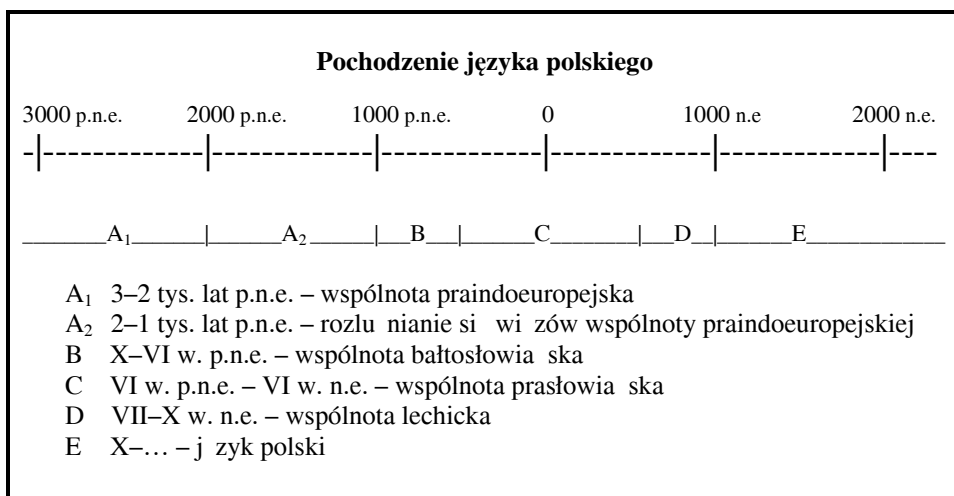
Wśród językoznawców nie ma zgody w kwestii statusu kaszubszczyzny. Jedni uważają, że jest to dialekt języka polskiego, inni uznają kaszubski za odrębny język. Warto jednak pamiętać, że o uznaniu mowy jakiej grupy za odrębny język nie decydują jedynie fakty językowe. W polskim prawie kaszubszczyzna ma status języka regionalnego, co znalazło potwierdzenie w podpisaniu przez Polskę „Europejskiej karty małych języków” w 2009 r. Jednym z efektów tego statusu jest konieczność umieszczania nazw ulic w języku kaszubskim na terenach zamieszkałych przez Kaszubów.

¹¹ Szerzej o tym języku i jego zabytkach, a także o misji Cyryla i Metodego zob. Bartuła 1994: 7–17; Moszyński 2006: 72–113.

Na przełomie X i XI w. powstało państwo Polan, w którego skład oprócz zamieszkującego Wielkopolskę plemienia Polan weszły także inne plemiona lechickie, czyli Wiłanie i Łęchianie oraz Pomorzanie i Mazowszanie. Pod rządami Bolesława Chrobrego znalazły się te wschodnie tereny dzisiejszego województwa podkarpackiego, czyli Grody Czerwieńskie. Ziemie te znajdowały się jednak w zasięgu wpływów wschodniosłowiańskich, co znalazło odbicie w dialektach Podkarpacia (pogranicza wschodniego młodszego).

Dziękując za powstanie państwa Polan z narzęczy wymienionych wyżej plemion mógł powstać język polski¹². „Integracji psychicznej, obyczajowej i kulturowej plemion objętych tymi granicami państwa towarzyszyła integracja językowa. Granice państwowe coraz wyraźniej wyznaczają kres rozprzestrzenianiu się innowacji (zmian) językowych: zrodzone gdziekolwiek wewnątrz tych granic, coraz częściej obejmują cały obszar państwa i tylko ten obszar” (Walczak 1999: 24).

3. Język prasłowiański

3.1. Co to jest język prasłowiański

Słowianie stanowili jedno do VI w. naszej ery. Posługiwali się wówczas językiem, który nauka nazwała językiem prasłowiańskim. Jest to umowne określenie przodka wszystkich języków słowiańskich. Trzeba podkreślić, że nie był to twór jednolity wewnątrz; różnice były jednak na tyle niewielkie, że nie utrudniały porozumiewania się pomiędzy członkami różnych plemion.

¹² Określenie *polski* pochodzi od plemienia *Polan*, a nazwa tego plemienia oznacza mieszkańców pola (na temat nazw *Polanie*, *Polska*, *Polacy* zob. Rospond 1976: 246; Dubisz 2005: 64–65).

Definiuj c j zyk prasłowia ski, j zykoznawcy zwracaj uwag na ró ne aspekty.

Język prasłowiański jest definiowany jako:

- „zespół wspólnych cech wyabstrahowanych z bardzo sobie pierwotnie bliskich dialektów plemiennych” (Strut.: 19)
- „pewien zespół dialektów, maj cych wspólny trzon systemowy, ale zarazem zró nicowanych terytorialnie i j zykowo” (Dług.Dub.: 36)
- „rekonstruowana posta j zyka, z którego dadz si wywie wszystkie historycznie po wiadzione j zyki słowia skie” (*Encyklopedia wiedzy o j zyku polskim*: 141)

Nale y te pami ta , e wspólnota prasłowia ska trwała ponad tysi c lat, a j zyk, jako zjawisko ywe, podlegał ci głej ewolucji. W zwi zku z tym formy z wczesnego okresu wspólnoty prasłowia skiej mog by odmienne od form pó noprasłowia skich.

Nie zachowały si adne zabytki rejestruj ce dialekty słowia skie z okresu istnienia wspólnoty prasłowia skiej (najstarsze zabytki j zyków słowia skich pochodz dopiero z drugiej połowy IX w.), tote wszelkie formy prasłowia skie to rekonstrukcje. S to formy hipotetyczne, uzyskane dzi ki porównaniu wyraźów i form wyst puj cych w ró nych współczesnych j zykach słowia skich, w dialektach ludowych oraz w zabytkach pi miennictwa j zyków słowia skich ywych i martwych (np. j zyk scs.).

3.2. Prasłowiański system wokaliczny

Prasłowia ski system wokaliczny wykształcił si na bazie systemu praindoeuropejskiego, w którym istniały cztery klasy d wi ków:

- monoftongi, czyli głoski pojedyncze: *i, e, a, o, u*,
- dyftongi, czyli nale ce do jednej sylaby (tautosylabiczne) poł czenia monoftongów z niezgłoskotwórczymi *u* i *i*, np. *ei, ai*,
- poł czenia dyftongiczne, czyli tautosylabiczne poł czenia samogłosek i spółgłosek *m, n, r, l*, np. *er, ol, am, on*,
- sonanty, czyli głoski, które w otoczeniu spółgłosek pełniły funkcj o rodka sylaby: *l, r, m, n*.

Ka dy z tych elementów mógł by długi albo krótki, istniał bowiem iloczas, który był wa n cech fonologiczn ró nicuj c znaczenie wyraźów.

W czasie trwania wspólnoty prasłowia skiej ten odziedziczony z j zyka praindoeuropejskiego system wokaliczny uległ znaczym modyfikacjom. Tendencja do przechodzenia ró nic ilo ciowych w jako ciowe (zast pienie ró nicy

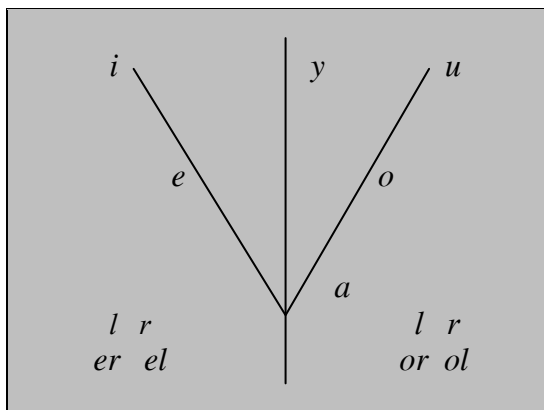

w czasie trwania samogłosek przez różnice w zakresie barwy) doprowadziła do powstania m.in. tzw. półsamogłosek, czyli jeryów, które były bardzo krótkimi samogłoskami (zob. cz. II.1: 1.1), oraz do powstania samogłoski przedniej. Z kolei działanie prawa otwartej sylaby było przyczyną przekształceń w obrębie dyftongów i półczech dyftongicznych (zob. pkt 3.3).

Porównanie współczesnych języków słowiańskich oraz analiza praw głosowych pozwala odtworzyć wygląd systemu wokalicznego w konkretnych fazach istnienia wspólnoty prasłowiańskiej (tu przed rozpadem na zespoły językowe, z których wykształcały się języki etniczne).

Półprasłowiański system wokaliczny składał się z trzech klas samogłosek:

- monoftonów,
- sonantów,
- półczech dyftongicznych.

Schemat I.2. Półprasłowiański system wokaliczny

Przedstawione tu głoski mogły być długie albo krótkie, jedynie jery były krótsze od najkrótszych samogłosek pełnych.

3.3. Prasłowiańskie prawa głosowe

3.3.1. Prawo korelacji miękkości

W języku prasłowiańskim bardzo silną była opozycja samogłoski przednie : samogłoski tylne. Wszystkie elementy wokaliczne przednie, czyli: *i, e, y, u, l, r, er, el*, miękkość poprzedzały spółgłoski (tym samym zawsze zajmowały pozycję po spółgłoskach miękkich, nigdy po twardych), np. **duž jędu y, *ten cie*. Z kolei samogłoski tylne: *y, u, o, a, l, r, or, ol* zawsze znajdowały się po spółgłoskach twardych, np. **kot kot, *korva krowa, *grb garb*.

Prawo korelacji miękkości: samogłoski szeregu przedniego mi kczyły poprzedzając spółgłoski, za samogłoski szeregu tylnego stały wyłącznie po spółgłoskach twardych.

3.3.2. Prawo sylaby otwartej

Prasłowia szczyzna wykształciła określony model sylaby (zob. pkt 3.5), w którym każda zgłoska, zarówno nagłosowa, jak i ródgłosowa oraz wygłosowa, musiała być zakończona samogłoską, czyli musiała być otwarta, np. *ba-b-ka *babka*, *ot -ne-sti *odnie* .

Prawo sylaby otwartej:

Każda prasłowiańska sylaba była zakończona samogłoską .

Język prasłowiański odziedziczył z języka praindoeuropejskiego zarówno sylaby otwarte, jak i zamknięte, toteż już w czasie trwania wspólnoty prasłowiańskiej zaszły procesy, które doprowadziły do „otwarcia” sylab zamkniętych. Były to:

- zanik spółgłosek wygłosowych, np.:
 pie. **s n s psł. *syn pol. *syn* – oprócz zaniku wygłosowego *-s* nastąpiły tu jeszcze dwie zmiany: pie. *y, pie. *y ;
 pie. **ghost s psł. *gost pol. *go* – zanikowi *-s* towarzyszyła zmiana pie. *y ;
 pie. **kleuos psł. *slovo pol. *słowo* – prócz zaniku *-s* doszło tu jeszcze do przejścia pie. *k s oraz pie. *u w*;
- monoftongizacja dyftongów, czyli przekształcanie się praindoeuropejskich dyftongów w pojedyncze samogłoski; w wyniku tego procesu w języku prasłowiańskim powstały nowe samogłoski, które nazwano „drugimi”, aby odróżnić je od starszych monoftongów wywodzących się z pie. samogłosek długich:
 i_2 – pie. ***k^uoina* psł. *c₂na pol. *cena*;
 Msc. lp.: pie. ***ulk^uoi* wczesnopsl. *vlkoi pó nopsł. **vlc' ₂* stp. *wilce* nwp. *wilku*;
- i_2 – pie. **seitos psł. *si₂to* pol. *sito*;
 M. lm.: pie. ***ulk^uoi* wczesnopsl. *vlkoi pó nopsł. **vlc' i₂* stp. *wilci* *wilcy* nwp. *wilki*;
- monoftongizacja pozostałych dyftongicznych złożonych z samogłoski i spółgłoski nosowej; proces ten doprowadził do powstania w języku prasłowiańskim samogłosek nosowych i_1 i e_1 , np.:

pie. ***penk^utos* psł. **p t* pol. *pi ty*;

pie. ***s men* psł. **s m* pol. *siemi* ;

pie. ***kamptos* psł. **k t* pol. *k t*;

pie. **g'ombhos* psł. **z b* pol. *z b*;

- wtórny podział na sylaby – dokonywał się wówczas, kiedy bez kolizji z prasłowiańskimi strukturami sylaby (zob. pkt 3.5) można było zamienić sylaby zamknięte na otwarte przez nowy podział wyrazu na zgłoski, np. ***nes-ti* **ne-sti nie* ; czasem procesowi temu towarzyszyły rozpodobnienia, czyli dysymilacje, np. ***pad-ti* **pa-sti pa* ; ***gnet-ti* **gne-sti gnie* ; ***plet-ti* **ple-sti ple* .

Już po rozluźnieniu wspólnoty prasłowiańskiej zaszedł jeszcze jeden proces, którego przyczyną była potrzeba „otwarcia” sylab zamkniętych: metateza. Proces ten zostanie opisany w rozdz. II.3.

3.4. Prasłowiański system konsonantyczny

W początkowej fazie istnienia wspólnoty prasłowiańskiej zasób spółgłosek odziedziczony z języka praindoeuropejskiego był niewielki w porównaniu do dzisiejszego. Wczesnoprasłowiański system konsonantyczny przedstawiał się następująco:

Tabela I.1. Wczesnoprasłowiański system konsonantyczny

	szczelinowe	zwarłe	półotwarte
wargowe	<i>v</i>	<i>p b</i>	<i>m</i>
złotkowe	<i>z s</i>	<i>t d</i>	<i>r l n</i>
welarne	<i>x</i>	<i>k g</i>	–

W porównaniu do współczesnego języka polskiego w prasłowiańskim systemie spółgłoskowym nie było:

- fonemów miękich,
- szeregu zwarto-szczelinowego,
- szeregu dzielnego,
- spółgłoski *f*.

W początkowym etapie rozwoju języka prasłowiańskiego istniały spółgłoski palatalne, czyli miękkie. Nie były to jednak samodzielne fonemy jak obecnie. Miękkość nie była wówczas cechą fonologiczną, ponieważ w okresie prasłowiańskim wymowa spółgłosek spalatalizowanych zależała od siedziw samogłosek szeregu przedniego, np. w wyrazie **p s* spółgłoska *p* była wymawiana jako spółgłoska spalatalizowana *p'*, ponieważ znajdowała się przed *s*, który był samogłoską z szeregu przedniego (zob. rozdz. 3.2 – prawo korelacji miękkości).

Palatalne spółgłoski były wariantami pozycyjnymi spółgłosek twardych (por. cz. III.2: 1.1).

Badacze historii języka (por. Koneczna 1965: 144), Kl.Urb.Le.: 129) uważają, że w języku prasłowiańskim pod wpływem samogłosek szeregu przedniego powstawały spółgłoski półpalatalne, znacznie słabiej zmierzające do spółgłosek twardych. Jedynie głoska niezgłoskotwórcza *j*, która zajmowała najwyżej szóstą pozycję na trójce samogłoskowym, powodowała, że znajdując się przed nią spółgłoski były realizowane jako w pełni miękkie¹³.

System ten zaczął się zmieniać jeszcze w czasie trwania wspólnoty prasłowiańskiej i pod koniec jej istnienia wzbogacił się o fonemy miękkie pochodzące z palatalizacji spółgłosek tylnej zrynkowych i grup spółgłoskowych przez samogłoski przednie i przez joty: *š, ž, č, ǰ*. Szerzej zmiany te są opisane w rozdz. III.1 i III.2. W tym miejscu warto podkreślić, że nowo powstałe spółgłoski były miękkie – w języku polskim stwardniały dopiero na przełomie XV/XVI w. – i dlatego przez językoznawstwo opisowe nazywane są historycznie miękkimi lub funkcjonalnie miękimi. Wzbogaciły one prasłowiański system spółgłoskowy nie tylko o fonemy miękkie, ale także o szereg głosek o nowym miejscu artykulacji: spółgłoski dźwięczne: *š, ž, č, ǰ*, oraz o szereg o nowym stopniu zbliżenia narządów mowy: spółgłoski zwarto-szczelinowe: *š, ž, č, ǰ*.

3.5. Struktura sylaby prasłowiańskiej

W początkowej fazie istnienia języka prasłowiańskiego miały obowiązywać zasady dotyczące układu głosek w sylabie. Regułem było tu wzrastanie stopnia otwarcia głosek. Zgodnie z prawem otwartej sylaby zgłoska zawsze kończyła się samogłoską. Jeśli w sylabie była grupa spółgłoskowa, to spółgłoski wewnętrznej mogły występować tylko w kolejności: szczelinowa, zwarta, półotwarta. Warto przy tym zaznaczyć, że spółgłoska *w*, wywodziła się z **u*, miała inną obecnie artykulację (zob. cz. III.3: 1.3) i należała do tej samej grupy spółgłoskowej, w skład której wchodziły głoski sonorne.

Język prasłowiański nie dopuszczał do siedzenia dwóch głosek o tym samym stopniu zbliżenia narządów mowy. Nie istniały wówczas wyrazy o budowie takiej jak np. współczesne: *babka, zsyłka, wanna*. Spółgłoska zwarta nie mogła zajmować pozycji przed szczelinową, a półotwarta przed zwartą. Możliwy był na przykład układ: spółgłoska szczelinowa + półotwarta + samogłoska, ale układ odwrotny (półotwarta + szczelinowa + samogłoska) był nie do przyjęcia. Tendencje te ilustruje tabela I.2.

¹³ O wpływie *j* na poszczególne spółgłoski zob. cz. III.1.

Tabela I.2. Struktura sylaby prasłowiańskiej

1	2	3	4
szczelinowe	zwarte	półotwarte + v	samogłoski
<i>s z x</i>	<i>p b t d</i> <i>k g</i>	<i>r l m</i> <i>n v</i>	<i>a o e u i</i> <i>y</i> <i>l r l r</i>

Możliwe układy głosek w sylabie były następujące:

- 1 + 4, np.: *p-sb, *ze-lo *pies, ziolo*
- 2 + 4, np.: *ba-vi-ti, *da-ti *bawi, da*
- 3 + 4, np.: *ma-ti, *lb-vb *ma, lew*
- 1 + 2 + 4, np.: *sto-ja-ti, *m-zga *sta, miazga*
- 1 + 3 + 4, np.: *slu-ga, *ma-slo *sluga, masło*
- 2 + 3 + 4, np.: *tro-pi-ti, *kvě-t *-k tropi, kwiatek*
- 1 + 2 + 3 + 4, np.: *stra-ši-ti, *j - *skra* *straszny, iskra*

3.6. Metody badania języka prasłowiańskiego

Język prasłowiański nie jest tworem materialnym, zapisanym i udokumentowanym (por. pkt 3.1), musi zatem być badany inaczej niż języki żywe czy te języki martwe, które mają swoją dokumentację. Przy badaniu języka prasłowiańskiego najczęściej stosuje się metody: rekonstrukcji wewnętrznej, historycznoporównawczej i filologicznej¹⁴. Każda z nich wymaga szczegółowego omówienia.

3.6.1. Metoda rekonstrukcji wewnętrznej

Metoda rekonstrukcji wewnętrznej pozwala na ustalenie, który z elementów obocznych występujących w danym stadium rozwojowym języka jest starszy (wcześniejszy), a który nowszy. Metoda ta pozwala zatem na ustalenie kierunku zmian językowych.

Za pomocą tej metody można badać zarówno formy polskie, jak i prasłowiańskie oraz praindoeuropejskie. Jest szczególnie przydatna przy ustalaniu chronologii względnej zjawisk czy procesów językowych, czyli ustalaniu kolejności zjawisk czy procesów językowych względem siebie, to znaczy wskazaniu, które z zjawisk było wcześniejsze, a które zachodziło później.

Przy tej metodzie wykorzystywane są dwie tezy: 1. jeżeli z dwóch form synonimicznych jedna zanika, a druga się upowszechnia, to forma ginąca jest star-

¹⁴ Na temat tych i innych metod zob. Długobas: 72–76.

sza; 2. je eli z dwóch form jednoznacznych jedna jest regularna, a druga wyj tkowa (nieregularna), to t wyj tkow nale y uzna za starsz .

3.6.2. Metoda historycznoporównawcza

Metoda historycznoporównawcza jest często wykorzystywana w językoznawstwie diachronicznym. Pozwala na ustalenia praform, czyli hipotetycznych, niezapisanych nigdzie wyrazów (form) z prajzyków (np. prasłowiańskiego). Analiza języka prasłowiańskiego metodami polega na porównywaniu form staropolskich i współczesnych, literackich i gwarowych i zestawianiu ich z analogicznymi formami z innych języków słowiańskich, w tym z formami najstarszego zapisanego języka słowiańskiego: scs. (np. zestawienie form: pol. *mleko*, gwarowe *mliko*, czes. *mlako*, ros. *motoko*, scs. *melko* pozwala na ustalenie formy psł. **melko*).

W metodzie tej wykorzystuje się teorie zmian głosowych, co wymaga wiedzy na temat ewolucji pokrewnych systemów językowych.

3.6.3. Metoda filologiczna

Metoda filologiczna opiera się na analizie zabytków pisanych. Ponieważ nie istnieją zabytki pisane języka prasłowiańskiego, może ona być tylko metodą pomocniczą do badania języka sprzed X w. n.e. (np. pozwala na stwierdzenie, że w momencie pojawienia się pierwszych zabytków języków słowiańskich dany proces językowy był już zakończony).

W ródłach pisanych fakty językowe mogą być poświadczane bezpośrednio (np. kreskowanie samogłosek pochyłonych lub zapisywanie podwójnych samogłosek w celu oddania długości ich trwania) lub pośrednio (np. opis iloczasu w najstarszych traktatach ortograficznych).

Porównując różne ródła pisane z tego samego okresu, można ustalić fakt istnienia danego zjawiska językowego (np. określonych kówek fleksyjnych w poszczególnych przypadkach). Z kolei porównanie tekstów z różnych okresów pozwala na obserwację ewolucji języka (np. czasu zmiany kówek fleksyjnych czy zaniku samogłosek pochyłonych).

4. Periodyzacja dziejów języka polskiego

Dzieje języka polskiego przed powstaniem najstarszych zabytków bada się innymi metodami niż po ich powstaniu. O tym, jak wyglądał język polski, zanim został zapisany, wnioskujemy na podstawie analiz porównawczej językowych (zob. pkt 3.6). Dopiero dysponując tekstami pisаныmi, możemy się posługiwać metodami filologicznymi. Dlatego data najwcześniejszego odnalezionego zabytku języka polskiego jest bardzo ważnym cezurą wyznaczającą granicę **epoki przed-**

piśmiennej i epoki piśmiennej. Zabytek ten to pochodzi z 1136 r. bulla zwana *gnieńskie*, wystawiona przez papieża Innocentego II dla arcybiskupa gnieńskiego Jakuba ze Żnina. Ten łaciński dokument (znany z późniejszego o kilka lat odpisu) zawiera 410 polskich nazw osobowych i miejscowych. Pozwala to na obserwację systemu fonologicznego i słowotwórczego języka polskiego (szczególnie w zakresie tworzenia antroponimów i toponimów).

Epoka przedpiśmienna to okres od początku istnienia języka polskiego (Długobas: 54). Wówczas powstało państwo Polan. Wydarzenie to odegrało doniosłą rolę w kształtowaniu się języka polskiego: państwo to czynnik jednoczący, podstawa kształtowania się świadomości narodowej. Drugi czynnik to przyjęcie chrześcijaństwa – umocniło to pozycję państwa polskiego na arenie międzynarodowej, wprowadziło w krąg kultury zachodniej¹⁵.

Wiele w nich zjawisk i procesów fonetycznych rozpoczęło się jeszcze w epoce przedpiśmiennej. Do najważniejszych zmian językowych tego okresu należą: dyspalatalizacja (przełot) samogłosek przednich, wokalizacja sonantów, zanik i wokalizacja jerów, wzdłużenie zastąpienie oraz kontrakcje samogłosek rozdzielonych jotem, powstanie niektórych fonemów spółgłoskowych (fonologizacja miękkości), modyfikacja artykulacji głoski [j] > [v] (pierwotna wymowa dwuwargowa przekształciła się w wargowo-zębny) i powstanie jej bezdźwięcznego wariantu f. W tym okresie zachodziły też przeobrażenia w systemie fleksyjnym (kształtowanie się nowych typów deklinacyjnych, zanik czasów przeszłych prostych, redukcja roli odmiany prostej przymiotników, zmiany w zakresie imiesłów). Jest to jednocześnie okres pierwszych zapożyczeń z języków obcych (z łaciny – przez medium czeskie i niemieckie).

Epoka piśmienna języka polskiego dzieli się na trzy mniejsze okresy, wyznaczane na podstawie różnych tendencji, które działały w tych okresach. Bierze się tutaj pod uwagę przede wszystkim dwa zespoły czynników: czynniki wewnętrznie językowe, czyli informacje o przeobrażeniach w systemie gramatycznym i leksykalnym polszczyzny, oraz czynniki zewnętrznie językowe, czyli takie, które determinują rozwój języka, bowiem „historia języka nie jest historią tylko ustroju gramatycznego i słownictwa w oderwaniu od dzieł ich twórcy i nosiciela” (Klemensiewicz 1981: 216). Do grupy owych czynników zewnętrznie językowych należą m.in.: wydarzenia historyczne i społeczne, rozwój gospodarki, owoce, literatury, kultury, wpływy obce, polityka rządzących, pozycja Kościoła.

¹⁵ S. Urbańczyk (1963) wyznacza cezurę w 900 r.; jest to początek kształtowania się państwa Polan. Jednocześnie w tym czasie zachodziła dyspalatalizacja samogłosek przednich, prawdopodobnie rozpoczęła się też proces wokalizacji sonantów i wokalizacji jerów.

Obecnie najczęściej przyjmuje się periodyzację języka polskiego zaproponowaną przez Z. Klemensiewicza (1981) i ta zostanie przedstawiona poniżej. Należy jednak pamiętać, że – jak podkreśla autor periodyzacji – granice epok są umowne, bo procesy językowe nie kończą się i nie zaczynają nagle, ale stare i nowe elementy przez jakiś czas współistnieją obok siebie.

Doba staropolska trwała od początku epoki piśmiennej (1136 r.) do przełomu XV i XVI w.¹⁶ Zwana jest okresem zabytków rękopiśmiennych (Strut.: 21). Rozwój języka w tym okresie determinowały działania władz kościelnych i świeckich, których celem było scalenie społeczeństwa i państwa (a w tym samym czasie jest przeciwieństwo języka).

Czynniki językowe wyznaczające koniec epoki staropolskiej to: zmiany w systemie gramatycznym i leksykalnym, rozwój systemu fonetycznego, fonologicznego, fleksyjnego (w szczególności zanik iloczasu i powstanie samogłosek pochylonych, przekształcenia w zakresie samogłosek nosowych oraz zmiany w systemie prozodycznym) i leksykalnego.

Z czynników zewnętrznych językowych, które miały wpływ na wyznaczenie owej granicy, do najważniejszych należą: organizowanie się państwa polskiego z pierwotnych wspólnot plemiennych, powstanie ponaddialektalnego języka narodowego, doniosła rola zreorganizowanej Akademii Krakowskiej jako ośrodka kultury, rozwój sieci szkół parafialnych, powstanie traktatów ortograficznych Parkoszowica (1440 r.) i Zaborowskiego (1513 r.), powstanie pierwszych utworów literackich pisanych po polsku, a przede wszystkim – upowszechnienie druku (i związane z tym dążenia do wyświadczenia pomocy na celu ustalenia zasad grafii i ortografii).

Okres staropolski „wytworzył polszczyznę ponaddialektalną i ułożył jej do stworzenia do bogatej literatury z zarysowanymi stylami językowymi, ale literatury nieoryginalnej i wyrażającej drugorzędnej” (Urbańczyk 1963: 233).

Doba średniopolska trwała od przełomu XV/XVI w. do trzeciej ćwierci XVIII w.¹⁷; wyróżnia się tu cztery podokresy:

1. cztery początkowe dziesięciolecia XVI w. – okres przejściowy; w tych latach rozpoczyna się rozkwit miast polskich i ich polonizacja, następuje wzrost demokracji szlacheckiej; są to początki reformacji i czas intensywnego rozwoju drukarstwa;

¹⁶ S. Urbańczyk przesuwając cezurę na lata 1520–1530 jako czas pojawienia się dużej liczby druków i czas wikszego dostępu mieszczczyństwa do literatury.

¹⁷ Wikszo badaczy sytuuje koniec epoki średniopolskiej w połowie XVIII w. (Lehr-Splawski 1947, Urbańczyk 1963, Walczak 1999); autorzy podręcznika do gramatyki historycznej (K. Długosz-Kurczabowa, S. Dubisz) wskazują na rok 1772 (pierwszy rozbiór Polski).

2. okres do lat 30. XVII w. – rozkwit renesansowy: rozwijają się ruchy reformatorskie i kontrreformacja, kwitnie humanizm; powstają różne narodne tłumaczenia *Biblii*, jest to okres polemik poprawnościowych;
3. okres do końca XVII w. – w tym czasie następuje obniżenie się poziomu języka, sarmatyzm, makaronizmy – od połowy wieku upadek miast polskich (spada znaczenie Krakowa); rozwój literatury sówizdrzańskiej;
4. do połowy XVIII w. – dalszy upadek polszczyzny, zaniedbanie języka, zubożenie jego społeczno-kulturalnych funkcji, kryzys feudalnej Rzeczypospolitej szlacheckiej.

W okresie redniopolskim doszło do wielu zmian fonetycznych: powstały samogłoski cieńsze (z dawnych długich), ustaliła się nowa barwa nosówek (po zaniku iloczasu), dokonały się procesy dyspalatalizacyjne w zakresie spółgłosek funkcjonalnie miękkich i wargowych miękkich w niektórych pozycjach (głównie w wygłosie). W tym czasie kończy się zasadnicza faza rozwoju fleksji (kształtuje się rodzaj mskoosobowy w liczbie mnogiej), intensywnie bogaci się leksyka, rozwija się słowotwórstwo i składnia.

Język doby redniopolskiej cechuje postępujące kształtowanie się znormalizowanego języka ogólnonarodowego i walka z łaciną. Język jest już w pełni wykształcony. Powstają style funkcjonalne; oprócz odmiany oficjalnej, literackiej, zauważalne stają się socjalne różnicowanie języka (odmiany rodowiskowe, zawodowe) oraz regionalne różnicowanie (dialekty, gwary). Pojawiają się także pierwsze wydawnictwa leksykograficzne.

Okres ten wytworzył „bogactwo literatur oryginalnych, w ocenie społecznej równorzędnie twórczości w literaturze łacińskiej, a w poezji nawet nadtamtą górą” (Urba czy 1963: 233).

Doba nowopolska rozpoczęła się w trzeciej ćwierci XVIII w., a zakończyła wybuchem II wojny światowej. Początek tej epoki wyznaczają przede wszystkim czynniki zewnętrzne językowe. Są to głównie reformy okresu oświecenia.

Reformy w oświeceniu zapoczątkowało zorganizowanie przez Szymona Konarskiego w 1740 r. Collegium Nobilium, nieco później nastąpiła reforma szkolnictwa pijarów, a po niej – szkolnictwa jezuitów (Franciszek Bohomolec). Z inicjatywy króla Stanisława Augusta Poniatowskiego powstała Szkoła Rycerska, teatr narodowy, nowoczesne czasopiśmiennictwo. W tym samym momencie było powstanie Komisji Edukacji Narodowej (1773 r.). Sieć szkół z językiem polskim jako językiem wykładowym objęła cały kraj. Z inicjatywy Towarzystwa do Księg Elementarnych przygotowano nowe podręczniki. Zreformowano najstarszy polski uniwersytet – Akademię Krakowską.

Okres nowopolski cechuje dalszy rozwój języka narodowego: poszerzyła się liczba jego użytkowników, język znalazł zastosowanie w różnych dziedzinach

ycia Polaków (ko ciół, administracja, literatura). W tym okresie wzrosła rola społecze stwa Warszawy; powstała tam nowa inteligencja wywodz ca si spośród wykształconego duchowie stwa, zubo ałej szlachty, yj ca z pracy umysłowej. W XIX stuleciu j zyk stał si obiektem troski o jego poprawno i narz dziem walki o polsko w okresie utraty niepodległo ci.

Nast pił intensywny rozwój literatury (I. Krasicki, S. Trembecki, F. Knia nin, J.U. Niemcewicz) i pi miennictwa. Okres nowopolski wytworzył najpi kniejszy polsk literatur (twórczo romantyków, pozytywistów, a nieco pó niej poetów Młodej Polski i XX-lecia mi dzywojennego). Jest to tak e czas, w którym rozpocz ły si systematyczne badania j zyka (refleksja metaj zykowa): powstały pierwsze gramatyki j zyka polskiego (Onufry Kopczy ski 1778–1783) i słowniki j zyka polskiego (Samuel Bogumił Linde 1807–1814).

Najwa niejsze zmiany j zykowe doby nowopolskiej to: zanik samogłosek pochylonych, zmiany w zakresie akcentowania proklityków i enklityków, modyfikacja fleksji rzeczowników m skoosobowych, stabilizacja nowej odmiany liczebników, stabilizacja słowotwórstwa i składni, stabilizacja ortografii.

W okresie nowopolskim j zyk stał si jedynym j zykiem literackim wszystkich Polaków. Wykształciły si ró norodne style funkcjonalne, udoskonalifa składnia, wzbogaciło si słownictwo; j zyk pisany zbli ył si do starannego j zyka mówionego.

JAK UNIKNĄĆ NAJCZĘSTSZYCH BŁĘDÓW

- J zyk scs. nie jest poprzednikiem j zyka polskiego; jest to najstarszy zapisany j zyk słowia ski i dlatego czasem porównujemy do niego formy polskie lub prasłowia skie.
- Wymarły j zyk pruski to jeden z j zyków bałtyckich, a nie germa skich.
- Nie nale y próbowa rekonstruowa wyrazów, które nie s słowia skie, a do polszczyzny dostały si w wyniku zapo ycze .

ODSYŁACZE DO PODRĘCZNIKÓW I OPRACOWAŃ

Bartula 1994: 7–17

Bednarczuk 1986: 20–49

Dług.Dub. I.1–4

Dubisz 2005: 88–89

Kl.Urb.Le. §1–7

Klemensiewicz 1981: 15–20

Lehr-Spławi ski 1947: 19–60

Ma czak 1998: 189–193

Moszy ski 1972: 293–304

Moszy ski 2006: 193–210

Rospond 1976: 15–32

Safarewicz 1988: 515–572

Strut. §1–10

Urba czyk 1963: 223–235

Walczak 1999: 17–22

POMOC DYDAKTYCZNA

RODZINA J ZYKÓW SŁOWIA SKICH (BEZ MIKROJ ZYKÓW)

Tabela I.3. Genealogia j zyków słowia skich

do VI w.	VI–VII w.	VII–X w.		od X w.	
j zyk prasło- wia ski	dialekty zachodnio- słowia skie	j zyki zachodnio- słowia skie	j zyki lechickie	polski	
				dialekty pomorskie	
				połabski (wymarły)	
		j zyki łu yckie	górnolu ycki		
			dolnolu ycki		
			czeski		
	dialekty wschodnio- słowia skie	j zyki południowosłowia skie	j zyki czesko- -słowackie	słowacki	
				słowe ski	
				serbski	
		j zyki wschodniosłowia skie	j zyki południowosłowia skie		chorwacki
					macedo ski
					bułgarski
					j zyk scs. (wymarły)
j zyki wschodniosłowia skie			rosyjski		
			ukrai ski		
			białoruski		

PYTANIA

1. Dlaczego nazwy: pol. *gród*, *grodzisko*, ukr. *horodło*, *horodiszcze*, ros. *gorod*, czes. *hradec* brzmi tak podobnie w różnych językach, ale jednak nieco inaczej? Skąd się wzięły te drobne różnice?
2. Jakimi językami tworzą rodziny języków słowiańskich? Postaraj się wymienić wszystkie.
3. Kiedy wyodrębniły się poszczególne rodziny języków europejskich? Czy wszystkie języki europejskie mają wspólnego przodka?
4. Omów najważniejsze prasłowiańskie prawa głosowe.
5. Czy wszystkie odziedziczone z języka praindoeuropejskiego sylaby były otwarte? W jaki sposób te wyrazy przystosowywały się do prasłowiańskich praw głosowych?
6. Czy epoka staropolska w dziejach języka pokrywa się z epoką staropolską w dziejach literatury? Jakimi czynnikami decyduje o wyznaczeniu granicy obu epok?
7. Przedstaw, jakimi metodami bada się polszczyznę epoki przedpiętniej.

ĆWICZENIA

1. Określ, które z wymienionych poniżej języków nie należą do rodziny języków indoeuropejskich:
hindi, *węgierski*, *baskijski*, *urdu*, *macedoński*,
rumuński, *walijski*, *osetyński*, *fiński*, *flamandzki*
2. W podanej grupie podkreśl nazwy dialektów i języków, które należą do rodziny germańskiej:
angielski, *pruski*, *duński*, *niemiecki*, *łotewski*,
irlandzki, *flamandzki*, *holenderski*, *gocki*, *kuroński*
3. Sprawdź, które z wyrazów mają budowę zgodną ze strukturą sylaby prasłowiańskiej:
  - a) *babka*, *sernik*, *tabaka*,
  - b) *przedmiot*, *akacja*, *zabójca*,
  - c) *karawana*, *dwójka*, *podstrzyżyna*
4. Podkreśl wyrazy, w których obok siebie znajdują się spółgłoski, które nie mogły znaleźć się w takiej pozycji w języku prasłowiańskim. Ustal, w których z nich spółgłoski znalazły się obok siebie, ponieważ jedna należy do morfemu rdzennego, a druga do sufiksu:

zdrowy, mchu, otworzy, skróci, panna, muszka, wiatr, mleko, rączka, lekki, lnu, kartka, odwaga, grzeczny, drzeź, krzaczki, tba, psa, snu, swego, zdziwiony, oddzieli, zmy

5. Przyjrzyj się podanym rekonstrukcjom; jak dziś brzmią te wyrazy? Co się stało z głoskami, których już dziś nie ma?

*kv t n j – kv t k

*l v – l va

*tr n – tr nina

*b l ko – b liti

6. Podkreśl wyrazy, w których zostało zaburzone prawo korelacji miękkości. Podkreślone wyrazy pogrupuj tak, by w jednej grupie znalazły się te formy, w których po spółgłosce twardej lub dawnej twardej jest samogłoska przednia, a w drugiej te, w których po spółgłosce miękkiej (lub historyczne miękkiej) jest samogłoska szeregu tylnego:

czóło, len, bies, przód, przed, kiel, łeb, miasto, piaty, pi, m dry, rka, wiatr, kwiecie, miech, mech, ółty, uk, ciel, mały, cały, słowo, piosenka, szewc, siano, sanki, pisa, biega, dobre, małe, biały, duży, krótki, chleb, ciało, chwia, twarde, szyja, ycie

7. Podaj 5 przykładów rzeczowników zakończonych sylabą otwartą i pięć zakończonych sylabą zamkniętą. Do jakiej deklinacji współczesne należą rzeczowniki zakończone sylabą zamkniętą? Czy w przypadkach zależnych te kończą się sylabą zamkniętą?

8. Podane wyrazy wpisz w odpowiednie kolumny w tabeli; pamiętaj, że ten sam wyraz może być wpisany w dwóch, a nawet trzech różnych kolumnach:

branie, laska, łom, miodek, pani, piana, stary, strach, wianek, wiosna, zagroda, zdrapka, zgoda

wyrazy, które są zgodne z psł. prawami fonetycznymi	wyrazy, które nie realizują prawa sylaby otwartej	wyrazy, które nie są zgodne z prawem korelacji miękkości	wyrazy, które są zbudowane niezgodnie z psł. strukturą sylaby

9. Przyjrzyj się podanym wyrazom. Dla których z nich nie powinno się wykonywać rekonstrukcji prasłowiańskich? Dlaczego?

kalafior   marchewka

groszek   sałata

kartofel   ziemniak

pomidor   pietruszka

I.2. POWSTANIE I ROZWÓJ POLSKIEJ PISOWNI

PYTANIA, KTÓRE MOŻE ZADAĆ POLONIŚCIE JAŚ DOCIEKLIWY

1. Dlaczego łatwiej nam zrozumieć Ukraińców czy Rosjan niż przeczytać teksty napisane w ich językach, podczas gdy np. Niemców trudniej zrozumieć, za to litery mają podobne do polskich?
2. Skąd w języku polskim wzięły się dwuznaki? Nie ma ich w językach naszych sąsiadów.
3. Pisarze z XVI–XVII w. używają liter, których nie ma współcześnie (np. *e* z kreską); czy to znaczy, że kiedyś istniały głoski, których nie ma dziś, czy te same głoski zapisywano inaczej niż dziś?
4. Dlaczego w języku polskim ta sama głoska, np. *u*, raz jest zapisywana za pomocą „przecinka” nad literą, a raz jako połączenie z literą *i*?
5. Dlaczego tak trudno odczytać zapis *Bogurodzicy* zgodny z tym, jak była napisana w XV w.?
6. Dlaczego polska ortografia ma literę *ó*, skoro odczytujemy ją jako [u]? Dlaczego nie czytamy jej jako [o]?
7. Dlaczego w polskiej ortografii jest zasada, że np. imię *Maria* ma postać dopełniacza *Marii*, a imię *Maja* – postać *Mai*?
8. Dlaczego nie można pisać „tak jak się słyszy”?
9. Kto wymyślił zasady polskiej ortografii i dlaczego są takie trudne?

CO POWINIEN WIEDZIEĆ NAUCZYCIEL JASIA DOCIEKLIWEGO

1. Cyrylica, głągolica i łacinka – alfabety języków słowiańskich

Obecnie w krajach słowiańskich używa się alfabetów opartych na alfabecie łacińskim, czyli tzw. łacince, lub takich, które powstały w oparciu o cyrylicę. Języki, które są zapisywane w alfabecie opartym na cyrylicy, to: rosyjski, ukraiński, białoruski, bułgarski, macedoński, serbski, rusiński oraz liturgiczny język

staro-cerkiewno-słowiański. Łacinka jest natomiast oficjalnym alfabetem języków: chorwackiego, bośniackiego, słoweńskiego, czeskiego, słowackiego, polskiego, kaszubskiego i łużyckiego.

Taki podział widzi się z przyjęciem chrześcijaństwa z Zachodu (kraje, w których używa się łacinki) lub ze Wschodu (kraje, w których używa się alfabetu opartego na cyrylicy).

Mapa I.2. Alfabet łacini i cyrylica w krajach słowiańskich

Historia powstania alfabetów słowiańskich jest jednak bardziej skomplikowana.

Najstarszym alfabetem słowiańskim była **głagolica**. Twórcą tego pisma jest św. Cyryl (który przed wstąpieniem do zakonu nosił imię Konstantyn). św. Cyryl uważał, że nie można tłumaczyć *Biblii* na język, który nie ma swojego pisma, dlatego przygotował się w Sofonii¹⁸ w latach 860–863 do podjęcia wraz z bratem Metodem misji ewangelizacyjnej w Państwie Wielkomorawskim, stworzył alfabet, który później nazwano głagolicą. Alfabet ten nie był oparty na alfabecie innego języka (por. Moszyński 2006: 57) – był tworzony na potrzeby języka słoweńskiego i dlatego rządzi nim zasada fonetyczna, w której każda głoska odpowiada jednej literze. Po wygnaniu z Moraw uczniowie Cyryla i Metodego schronili się

¹⁸ Słowiańska nazwa Saloniki.

w Ochrydzie oraz w Czechach, gdzie przez pewien czas – w Czechach do 1097 r., a w Ochrydzie do XII w. – u ywano w liturgii tekstów zapisanych głągolic . Alfabet głągoliczki był te u ywany jako narodowe pismo chorwackie do XIX w., a do połowy XX w. był u ywany w Ko ciecie zachodnim w Chorwacji.

Warto zauważyć, że istnieją dowody wskazujące na to, że głągolica mogła być u ywana także na ziemiach polskich (zob. Moszyński 2006: 67), ponieważ w drugiej połowie IX w. Małopolska i Śląsk weszły przez ciowę w skład Państwa Wielkomorawskiego. Potwierdzeniem mogą być zapisy w *Kronice* Galla Anonima, który w wierszu ślubnym na cze Chrobrego wymienia Łacinników i Słowian (może zatem chodzi o przedstawicieli obrzdku słowiańskiego, z liturgii spisanej w głągolicy). Ponadto Gall Anonim stwierdza, że w Polsce było dwóch biskupów. Przypuszcza się, że drugim biskupem mógł być metropolita obrzdku słowiańskiego w Krakowie (Moszyński 2006: 68). Przypuszczenia dotyczące istnienia zapisów języka polskiego w głągolicy w IX w. nie są potwierdzone żadnym istniejącym tekstem. Wiadomo natomiast, że teksty takie znalazły się na terenie Polski za czasów panowania Jagiełły, kiedy to do Oleśnicy na Śląsku i potem do Krakowa przybyli chorwaccy zakonnicy, nazywani głągołaszami, którzy sprawowali liturgię słowiańską. Po powstaniu, który zniszczył ich klasztor, przetrwał niewielki fragment mszału zapisany w głągolicy.

Dwa pozostałe alfabety Słowian, czyli cyrylica i łacinka, powstały w oparciu o istniejące wcześniej alfabety. Pisarze greccy w X w. zapisywali nazwy słowiańskie, u ywając alfabetu greckiego. Jednak alfabet ten nie oddawał systemu fonetycznego języka słowiańskiego – brakowało w nim wielu liter, np. nie było możliwości oznaczania głosek *b* i *c*. Po przeniesieniu centrum piśmiennictwa słowiańskiego z Wielkich Moraw do Bułgarii powstał alfabet słowiański, w którym obok liter greckich znalazły się znaki odpowiadające słowiańskim głoskom, których nie ma w języku greckim. Alfabet ten, na cze jednego z apostołów Słowian, nazwano **cyrylicą**.

Warto zwrócić uwagę na szybkie tempo dostosowania alfabetu greckiego do potrzeb fonetyki słowiańskiej. Podczas gdy w Polsce i innych krajach słowiańskich, które przyjęły chrześcijaństwo z Zachodu, pisownia oparta na alfabecie łacińskim dostosowywała się przez stulecia do systemu fonetycznego, cyrylica w ciągu zaledwie kilku lat stała się pismem, w którym były odzwierciedlone wszystkie głoski u ywane przez Słowian. Tak szybkie tempo dostosowania się do potrzeb fonetyki słowiańskiej cyrylica zawdzięcza wpływowi głągolicy, która już w momencie powstania była pismem oddającym fonetykę słowiańską. Twórcy cyrylicy na pewno znali głągolicę, zatem wiedzieli, ile muszą mieć znaków w alfabecie tworzoną na potrzeby języka słowiańskiego (Moszyński 2006: 39). Nie bez znaczenia jest także zapewne fakt, że w liturgii i w innych sytuacjach cyrylica była oficjalnym pismem Kościoła, co przyczyniało się do cz...

szego jej użycia, podczas gdy w krajach, które przyjęły chrześcijaństwo z Rzymu, taką funkcję pełniła łacina.

Łacinka nie była przystosowana do systemu fonetycznego języków słowiańskich przez wiele stuleci. Na terenie Polski proces dostosowywania alfabetu łacińskiego do potrzeb języka trwał przez całą dobę staropolską. Język łaciński miał znacznie mniej dźwięków niż język polski i inne języki słowiańskie. Pismo łacińskie nie miało zatem liter, które oznaczałyby takie głoski jak: spółgłoski miękkie i dźwięki słowe¹⁹, samogłoski nosowe, półsamogłoski, czyli jery oraz jota. Trudne do oddania w łacinie były także e charakterystyczne dla polszczyzny różnice w wymowie *y* oraz *i*. Litera *c* oznaczała w łacinie głoskę *k* i tylko w niektórych pozycjach *c*. Autorzy najstarszych polskich tekstów, starając się oddać brzmienie polskich głosek nieznanymi w łacinie, próbowali zapisywać je za pomocą liter, które oznaczały podobne dźwięki, np. litera *s* mogła oznaczać głoski *š*, *ś*, *s*, czasem także *z*, *ż*. Efektem takiego zapisywania polskich głosek była duża niejednoznaczność grafii.

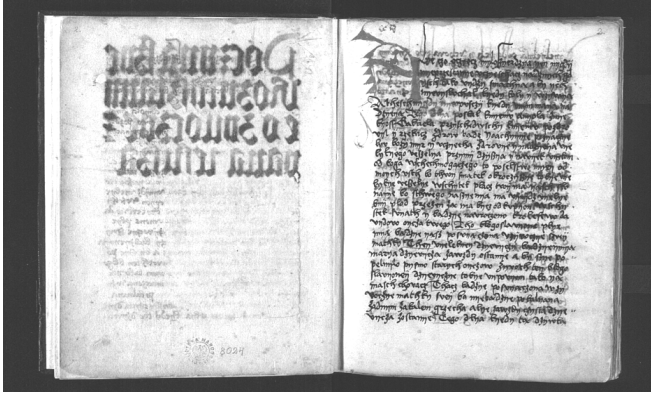
Z czasem znaleziono sposoby zapisywania polskich głosek nieznanymi w łacinie. Dostosowanie łacińskiego alfabetu do potrzeb języka polskiego zawdzięczamy kolejnym pokoleniom anonimowych skryptorów, którzy zapisując polskie teksty, starali się oddać w jakiś sposób fonetyczne polszczyzny. Kolejne etapy tego procesu zostaną omówione dokładniej w następujących rozdziałach.

2. Zapisywanie tekstów staropolskich – transliteracja i transkrypcja

Niejednoznaczność staropolskiej pisowni powoduje, że przed przystąpieniem do analizy tekstu trzeba go najpierw prawidłowo odczytać, co w przypadku niektórych rękopisów wymaga dużej wiedzy z zakresu paleografii (zob. zdjęcie I.1), czyli nauki o zewnętrznych cechach pisma (np. opisie, jaki miało krój, jakich skrótów używano w danej epoce). Zapis, który powstaje w wyniku przepisania współczesnego fragmentu dawnego tekstu, zawierającego te rozwinięcia skrótów i korekty ewidentnych pomyłek pisarza, nazywamy **transliteracją**. Nie oddaje ona cech fonetycznych i nie umożliwia zrozumienia znaczenia wyrazów. Na podstawie transliteracji można natomiast badać cechy pisowni danego tekstu. By prawidłowo odczytać zapisany w transliteracji tekst, należy wykonać jego **transkrypcję**, czyli zapisać dany tekst za pomocą znaków współczesnego alfabetu²⁰.

¹⁹ Wymowa spółgłosek miękkich i dźwięków słowych w początkowej fazie rozwoju języka polskiego różniła się od współczesnej artykulacji tych głosek. Nie zmienia to faktu, że spółgłoski te nie miały odpowiedników w systemie fonetycznym łaciny (zob. część III.2).

²⁰ W książce przyjęłyśmy zasady, że analizowane formy zapisujemy kursywami. Ponieważ w tym rozdziale omawiamy różne rodzaje grafii, kursywami zapisane wyrazy w transliteracji. W niektórych przypadkach dokonuje się także transkrypcji fonetycznej, czyli zapisuje się tekst za pomocą znaków

Zdj cie nr I.1. Fotokopia *Rozmy lania przemyskiego*
(ródło: Polska biblioteka cyfrowa)

Transkrypcja pozwala na odtworzenie brzmie poszczególnych wyrazów, form fleksyjnych itp. Dokładne oddanie wymowy pisarza redniowiecznego nie jest mo liwe – transkrypcja jest pewnego rodzaju rekonstrukcj i interpretacj , dlatego ró ni badacze mog ten sam tekst transkrybowa nieco odmiennie. Na podstawie transkrypcji prowadzone s badania historycznej zykowe. Jednocześnie wraz z rozwojem wiedzy o historii j zyka zmieniaj si sposoby odczytywania staropolskich tekstów. Przykładem ró nych transkrypcji, a co za tym idzie – interpretacji tekstu staropolskiego mog by np. opracowania *Psalterza floria skiego*. W tabeli I.4 s przedstawione dwie transkrypcje *Psalmu VII* z tego zabytku. Pierwsz wykonał przed wojn Witold Taszycki (*Psalterz floria ski...* 1939: 280–281), drug w ostatnich latach – Waclaw Twardzik (http://staropolska.plsredniowiecze/biblia_i_apokryfy/psalterz_floria_nski_01.html).

Tabela I.4. Transliteracja i dwie transkrypcje *Psalmu VII* z *Psalterza floria skiego*

Transliteracja W. Taszyckiego	Transkrypcja W. Taszyckiego	Transkrypcja W. Twardzika
<i>1. Gospodne Bosze moy wtobe iesm ymal nadziei zbawona me vczin odewszech czso me nena- srzø ywibay me.</i>	1. Gospodne Bo e moj, w tobie je m jimiał na- dziej ; zbawiona mie uczy ode wszech, czso mie niena rz , i wyba<w> ²¹ i mie.	1. Gospodne Bo e moj, w tobie je m imiał nadzie- j ; zbawiona mie uczy ode wszech, cs o mie nie- na rz , i wyba<w>i mie.

alfabetu fonetycznego. Tego typu zapis jest stosowany w dialektologii i w analizach fonetycznych. Zgodnie z konwencj transkrypcj fonetyczn podaje si w nawiasach kwadratowych.

²¹ Rozwi zanie skrótów i korekta bł dów kopisty jest zaznaczana w ró ny sposób. By nie utrudnia ledzenia istotnych ró nic, pozostajemy przy sposobie stosowanym w transkrypcji W. Twardzika.

<p>2. <i>Ibi nekedy neulapil iaco lew dusze moiey gdi neiest kto bi odkupil • ani jensze by zbawona vczinil.</i></p> <p>3. <i>Gospodne bosze moy acz iesm vczinil to acz iest lichota wmoiu røku.</i></p> <p>4. <i>Acz iesm sewraczal odplacziøczim mne zla doostoyno iest bich spadl odmogich neprzy<a>czøl prosznich.</i></p> <p>5. <i>Gon moiø duszø nepryaczel yvlap ypotlocz wzemø sziwot moy yslawø moyø wproch wwedzy.</i></p> <p>6. <i>Wstan gospodne wtwoyem gniewe ypowieszon bødz wcrαιοch nepryaczelow mogich.</i></p> <p>7. <i>Iwstan gospodne bosze moy wkazny iøsz ies kazal asbor ludzsky ogarne cze.</i></p> <p>8. <i>Iprzen wwisokosc z odydzi • gospozdin sòdzi ludzy.</i></p>	<p>2. Aby niekiedy nie ułapił jako lew dusze mojej; gdy nie jest, kto by odkupił ani jen e by zbawiona uczynił.</p> <p>3. Gospodnie Bo e moj, acz je m uczynił to; acz jest lichota w moju r ku;</p> <p>4. Acz je m sewracał odpłacaj cym mnie zła; dostojno jest, bych spadł od moich nieprzyj<a>cioł proźnych.</p> <p>5. Go moj dusz nieprzyjacieli i ułap, i potłocz w ziemi ywot moj, i sław moj w proch wwiedzi.</p> <p>6. Wsta , Gospodnie, w twojem gniewie i powyszon b d w krajoch nieprzyjacielow moich.</p> <p>7. I wsta , Gospodnie Bo e moj, w ka ni, j je kazal; a sbor ludzski ogarnie cie.</p> <p>8. I prze w wysoko odydzi; Gospozdin s dzi ludzi.</p>	<p>2. Aby niekiedy nie ułapił jako lew dusze mojej, gdy nie jest, kto by odkupił ani jen e by zbawiona uczynił.</p> <p>3. Gospodnie Bo e moj, acz je m uczynił to, acz jest lichota w moju r ku,</p> <p>4. acz je m sewracał odpłacaj cym mnie zła, dostojno jest, bych spadł od moich nieprzyj<a>cioł proźnych.</p> <p>5. Go moj dusz nieprzyjacieli i ułap, i potłocz w ziemi ywot moj, i sław moj w proch wwiedzi.</p> <p>6. Wsta , Gospodnie, w twojem gniewie i powyszon b d w krajoch nieprzyjacielow moich.</p> <p>7. I wsta , Gospodnie Bo e moj, w ka ni, j je kazal, a zbor ludzski ogarnie cie</p> <p>8. i prze w wysoko odydzi; Gospozdin s dzi ludzi.</p>
---	--	---

Przedstawione transkrypcje różni się w niewielu (zaledwie 5) miejscach – w tabeli miejsca te są zaznaczone wytłuszczonym drukiem. Zapisy średnio-wiecznego kopisty są różnie interpretowane, ponieważ nowsza transkrypcja uwzględniła ustalenia historyków języka i tekstologów, którzy badali teksty średnio-wieczne po opublikowaniu pierwszej transkrypcji.

3. Etapy rozwoju pisowni polskiej

3.1. Pierwszy okres rozwoju pisowni – grafia niezłożona

Polskie wyrazy – najczęściej nazwy własne – w najstarszych dokumentach zapisywano przy użyciu alfabetu łacińskiego bez żadnych modyfikacji lub ze stosowanymi niekonsekwentnie i sporadycznie dwu- i trójznakami. Tego typu dokumentem jest te bulla papieska z 1136 r., czyli *Bulla gnieńska*. Data wydania tego zabytku została uznana za początek doby piśmiennej języka polskiego, ponieważ w jego tekście jest ponad 400 polskich nazw własnych.

Polskie głoski, których nie było w języku łacińskim, stanowiły nie lada problem dla pisarza sporządzającego dokument. Próbował je odróżnić w swoim zapisie od głosek, które miały swoje łacińskie znaki, jednak nie był konsekwentny w tych oznaczeniach.

Spółgłoski dźwięczne mogły być zapisywane za pomocą liter oznaczających podobne głoski lub dwuznaków. Poniżej podano przykłady zapisywania głosek dźwięcznych w *Bulla gnieńska*:

ž	<ul style="list-style-type: none"> z: <i>Ciz</i> (Czy) s: <i>Suk</i> (uk) s: <i>Crisan</i> (Krzyżan)
š	<ul style="list-style-type: none"> s: <i>Vsemir</i> (Wszemir) ss²²: <i>Balossa</i> (Białosza) s: <i>Rados</i> (Radosz) ss: <i>Goles</i> (Golesz) z: <i>Dobez</i> (Dobiesz)
	<ul style="list-style-type: none"> sc: <i>Scaple</i> (Czaple) c: <i>Cirnech</i> (Czyrniech) ch: <i>Cezram</i> (Czesram) che: <i>Loviche</i> (Łowicz) t: <i>Goston</i> (Goszczon)

Schemat I.3. Przykłady zapisów głosek dźwięcznych w *Bulla gnieńska*

Głoska, którą zapisujemy dziś jako rz, nie miała artykulacji dźwięcznej – wymawiano ją jako r', o czym świadczą takie zapisy jak *Crepc* (Krzepk), *Bachora* (Bachorza).

Między spółgłoskami prawie nigdy nie była zaznaczana wiązka. Wiadczą o tym takie zapisy, jak np. *Posdech* (Po dziech), *Myslentino* (My l cino). Należy jednak pamiętać, że spółgłoski międzykilkie były realizowane w inny sposób niż obecnie (por. cz. III.2), co jest widoczne w przypadku takich zapisów jak *Techuta*

²² Znak ss jest zaczerpnięty z grafii frankońskiej.

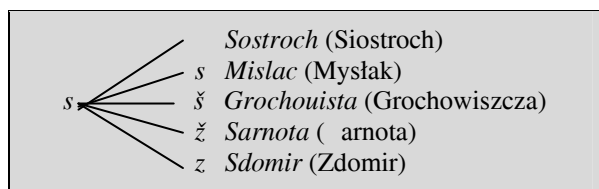
(Ciechuta) – w XII w. **t'exuta*. Zapisy typu *Lancicie* (Ł czyca), *Dambnicia* (D bnicia) mo na uzna za pierwsze próby oddania palatalno ci głoski *c'* (głoska ta w trakcie rozwoju utraciła mi kko i dzisiaj jest wymawiana jako *c*). Mo na tu widzie wpływ łaciny redniowiecznej, w której pojawiało si poł czenie *ci*, np. *sapiencia* (zapis klasyczny: *sapientia*).

Samogłoski nosowe w *Bulli gnie nie skiej* nie miały odr bnych znaków. Najcz ciej były zapisywane jako poł czenia litery oznaczaj cej samogłosk ustn z liter oznaczaj c spółgłosk nosow . Nie były to poł czenia przypadkowe. Dobór liter oznaczaj cych spółgłoski nosowe zale ał od spółgłoski, która wyst powała po samogłosce nosowej. Samogłoski nosowe w *Bulli gnie nie - skiej* mogły by zapisywane nast puj co:

,	przed <i>t, t'</i> było zapisywane jako en , np. <i>Deuentliz</i> (Dziewi tlic), lub jako e , np. <i>Radeta</i> (Radzi ta) (tylko)
	przed <i>t, d, t', d', g, k, s, z</i> było zapisywane jako an , np. <i>Pantis</i> (P cisz)
	przed <i>b, p, b', p'</i> było zapisywane jako am , np. <i>Gamba</i> (G ba)
	przed <i>s</i> było zapisywane jako e , np. <i>Chestoch</i> (Cz stoch)
	przed <i>l</i> było zapisywane jako un , np. <i>Lunciz</i> (Ł czyca)
	przed <i>s</i> było zapisywane jako u , np. <i>Chrystov</i> (Chr stow) (tylko)

Schemat I.4. Przykłady zapisów samogłosek nosowych w *Bulli gnie nie skiej*

Mimo i pisarz starał si ró nicowa zapis samogłosek nosowych w zale - no ci od kontekstu, to w tek cie *Bulli gnie nie skiej* mo na znale wiele niekonsekwencji, np. w imieniu *Radzi ta* samogłoska nosowa raz jest zapisana jako *e*, a raz jako *en*. Jest to jeden z wielu przykładów niejednoznaczno ci grafii niezłonej. Warto te zauwa y , e problemem dla kopisty był nie tylko fakt, e jedna głoska była oznaczana przez kilka liter. Tak e jedna litera mo e oznacza kilka głosek, np. litera *s* mogła oznacza 5 głosek:

Schemat I.5. Głoski oznaczane liter *s* w *Bulli gnie nie skiej*

Porównanie tekstów najwcześniej zapisanych w grafii niezłoonej z tymi, które pochodzą z późniejszego okresu, pozwala zaobserwować proces doskonalenia pisowni. *Kazania wi tokrzyskie*, zabytek z połowy XIV w. (kopia tekstu z końca XIII lub początku XIV w.), to tekst, który jest zapisany w grafii niezłoonej. Tekst *Kazania wi tokrzyskich* w porównaniu do zapisów z *Bulli gnieńskiej* jest o wiele bardziej konsekwentny. Kopista wykorzystał łąski dwuznak *ch* do oznaczania głosek nieznanych łacinie, np. : *hochal* (*chociał*), : *bøchmy* (*b d my*), : *rospacha* (*rozpacza*), *c*: *napomoch* (*na pomoc*). Dwuznak ten, poza nielicznymi wyjątkami, nie był używany do oznaczania głoski *x*, która była oznaczana przez samo *h*, np. *greha* (*grzecha*), *cohaiø* (*kochaj*). W zabytku tym po raz pierwszy pojawia się litera oznaczająca samogłosek nosowych, czyli tzw. orogate, zapisywane pierwotnie jako *ø*, potem jako *ø*.

W *Kazaniach wi tokrzyskich*, podobnie jak w innych tekstach zapisanych w grafii niezłoonej, brak odrębnych znaków dla spółgłosek miękich i dźwięcznych, choć kopista próbował wykorzystać do tego celu *ch* oraz (dużo rzadziej) inne dwuznaki, takie jak *ss* w wyrazie *ucessene* (*ucieszenie*), *rs* w wyrazie *trsy* (*trzy*). Niekiedy dwuznak z punktu widzenia polskiej fonetyki był niepotrzebny, tak jak np. dwuznak *th* na oznaczenie głoski *t*. Litera *ta*, zapożyczona z niemieckiej pisowni, pojawia się w takich zapisach jak np. *skuthkem* (*skutkiem*). Stosowanie dwuznaków dla głosek, których nie znała łacina, to zapowiedź kolejnego etapu rozwoju polskiej pisowni, czyli grafii złoonej.

Warto zwrócić uwagę na wpływ redniowiecznych zapisów na współczesne brzmienie niektórych nazw własnych, np. w *Bulli gnieńskiej* jest nazwa *Zandomir*, która należałaby, podobnie jak inne nazwy z samogłoskami nosowymi, odczyta jako *S domirz*. Tymczasem nazwa tego miasta dziś jest nam znana jako Sandomierz. O współczesnym kształcie nazwy zdecydowały jej redniowieczne zapisy – por. rozdział dotyczący rozwoju samogłosek nosowych (rozdz. II.5).

3.2. Staropolskie próby przystosowania alfabetu łacińskiego do polskiego systemu fonetycznego – grafia złożona

W polskich tekstach od końca XIV w. można zaobserwować coraz bardziej udane próby rozwiązania problemu oznaczenia spółgłosek, których nie było w łacinie – zaczęto stosować złożenia liter łacińskich, czyli dwuznaki – stał się ten etap rozwoju pisowni nazywany **grafii złożonej**. W najstarszych tekstach zapisanych w pisowni pojawiły się znane nam dziś dwuznaki: *cz*, *dz*, *rz* oraz *sz*; nie było natomiast odrębnych sposobów oznaczania spółgłosek miękich. Wspomniane dwuznaki są już regularnie stosowane w najstarszej XIV-wiecznej

cz ci *Psalterza floria skiego*. Nie s one tak jednoznaczne jak dzi , bowiem kopista oznaczał jednym dwuznakiem kilka głosek.

cz	<ul style="list-style-type: none"> [c] <i>sercze</i> (sierce) [ ] <i>czloweka</i> (człowieka) [ ] <i>czalem</i> (ciałem)
dz	<ul style="list-style-type: none"> [ ] <i>drodze</i> (drodze) [ ] <i>bødze</i> (b dzie)
sz	<ul style="list-style-type: none"> [š] <i>duszø</i> (dusz) [ž] <i>bosze</i> (bo e)

Schemat I.6. Głoski oznaczane dwuznakami w *Psalterzu floria skim*

Z przedstawionego zestawienia wynika²³, e kopista za pomoc dwuznaków oznaczał spółgłoski mi kkie i dzi słowe lub z bowe c, . Nale y zauwa y , e d ył do zmniejszenia niejednoznaczno ci dwuznaków, dlatego ka dy z dwuznaków – z wyj tkiem cz – mógł oznacza tylko 2 głoski. Z analizy zapisów, takich jak np.: *wprosznosc* (w pro no), *ksøszøta* (ksi ta), wynika, e pisarz konsekwentnie unikał zapisywania głosek za pomoc dwuznaku sz, poniewa znak ten oznaczał ju dwie inne głoski. Dla rzadko wyst puj cej głoski tak e wykorzystał inny sposób zapisu ni dwuznak dz – wprowadził trójznak dsz: *droszdszy* (dro d y).

Dwuznak rz był jednoznaczny – oznaczał spółgłosk dzi wymawian jako ž, która w dobie staropolskiej była wymawiana inaczej (zob. cz III.2, rozdz. 3.4).

Mimo drobnych niekonsekwencji mo na stwierdzi , e grafia pierwszej cz ci *Psalterza floria skiego* „stanowi uporz dkowany, cho nie całkiem konsekwentnie realizowany system” (Kami ska 1981: 43).

W kolejnych dwóch cz ciach zabytku, mimo wi ksze go rozchwiania pi-sowni – wi kszej niejednoznaczno ci dwuznaków i licznych pomyłek, zwłaszcza pisarza trzeciej cz ci, mo emy zaobserwowa znacznie wi cej prób oznaczania mi kko ci spółgłosek za pomoc dwuznaków z liter y, np.: *zwyestowaly* (zwiestowały), *odpowyedzal* (odpowiedział), *zyemyø* (ziemi). W ten sposób mi kko jest oznaczana ju regularnie w *Psalterzu puławskim* – drugim staropolskim zbiorze psalmów. Pisarz kopiuj cy ten tekst zawsze zaznaczał mi kko spółgłoski przez dodanie litery y, np. *zwyerz* (zwierz), lub dwuznak, taki jak np. cz, sz: *myloszcz* (miło), *wyesyelcze sze* (wiesielcie sie). Cz sto u ywał tych dwóch sposobów naraz, np. *myloszyerdza* (miłosierdzia). Znalazł te sposób na

²³ Od powy szych sposobów oznacze s wyj tki, które s opisane w monografii po wi co nej zabytkowi (Cybulski 1988: 35).

oznaczenie mi kko ci spółgłosek takich jak *n*, *m*, które znajdowały się w wygłosie lub przed inn spółgłoską. Wstawiał wówczas literę *y* przed literę oznaczającą spółgłoskę mi kki, np. *gaynb* (ga b), *koyb* (ko), *wstayn* (wsta), *yeyncze* (je ce). Wprowadził także dwuznak *ly*, który (nie zawsze konsekwentnie) oznaczał głoskę *l*, np. *krolyowye* (krolowie), podczas gdy głoska *l* była oznaczana literą *l*, np. *wslotkoszczy* (w slotko ci).

Głoska *y* była czasami odróżniana od *i* dzięki zastosowaniu znaku diakrytycznego *y*, zwłaszcza tam, gdzie mogły być pomyłki – istniały wyrazy różniące się tylko o głoskę, np. *blogoslawyony* (błogosławiony). Na uwagę zasługuje także fakt, że po raz pierwszy w tym zabytku pojawiły się odrębne znaki dla samogłosek nosowych: dla przedniej – przekreślone *e*, dla tylnej – przekreślone *a* lub *o*.

Pisownia samogłosek nosowych w *Psalterzu puławskim* stała się przyczyną sporu o datowanie zabytku. Władysław Kuraszkiwicz sądzi, że zabytek ten pochodzi z pierwszej połowy XVI w., zapisy w *Psalterzu puławskim* samogłosek nosowych mogły być tak dokładne dzięki pisowni druków z tego okresu (Kuraszkiwicz 1953: 19). Inni badacze uważali, że zabytek pochodzi z końca XV w., choć zaznaczali, że istnieje duża rozbieżność między pisownią a językiem.

Tekst najstarszego polskiego psalterza jest przykładem początkowego etapu grafii złożonej, który w niektórych opracowaniach nosi nazwę **grafii złożonej I stopnia** (Strut.: 24). Natomiast pisownia *Psalterza puławskiego* to przykład rozwiniętej grafii złożonej – **grafii złożonej II stopnia** (Strut.: 25). Zasadnicza różnica pomiędzy tymi grafiami polega na sposobie oznaczania spółgłosek mi kkich. W tekstach zapisanych w grafii złożonej pierwszego stopnia spółgłoski te są oznaczane za pomocą wieloznacznych dwuznaków *cz*, *sz*, *dz* lub nie są oznaczane wcale, natomiast w grafii złożonej drugiego stopnia mi kko spółgłoski zawsze jest zaznaczana w jakiś sposób: dwuznakiem lub trójznakiem, w którego skład wchodzi litera *y*, albo wielofunkcyjnymi dwuznakami *cz*, *dz* itp.

3.3. Co zawdzięczamy średniowiecznym twórcom polskiej grafii

Doba staropolska, której kres wyznacza przełom XV i XVI w., była okresem kształtowania się polskiej pisowni. Rozpocząła się w epoce przedpiśmiennej, a kończyła w momencie, gdy istniały już utrwalone sposoby zapisywania głosek nieznanymi łaciną, takich jak: spółgłoski *dzi* słowe, spółgłoski mi kkie, samogłoski nosowe, samogłoski długie (które pod koniec doby staropolskiej zaczęły zanikać), oraz dokonano się zróbnicowanie samogłosek *i* oraz *y*. Średniowieczni, anonimowi najczęściej skrybowie w ciągu kilku stuleci wykonali olbrzymie prace nad przystosowaniem alfabetu łacińskiego do potrzeb języka polskiego.

Współczesna polska pisownia odziedziczyła wiele sposobów zapisu z doby staropolskiej. S to:

- 1) **dwuznaki: cz, dz, sz i rz** – litery te były stosowane w dobie staropolskiej i oznaczały głoski, z których rozwin ły si współczesne spółgłoski oznaczane tymi dwuznakami; niekiedy zmiany w obr bie tych spółgłosek były bardzo du e, np. w przypadku znaku rz, który w dobie staropolskiej oddawał wiernie artykulacj ę głoski, która po wielu zmianach dzi jest wymawiana jako ʒ;
- 2) **zaznaczanie miękkości** spółgłoski stoj cej przed samogłosk ą dwuznakiem, w którego skład wchodzi litera oznaczaj ca twardy odpowiednik mi kkiej spółgłoski – w dobie staropolskiej, by oznaczy spółgłosk ą mi kk , do litery oznaczaj cej tward ą spółgłosk ą dodawano y; w nast pnej dobie, w 1521 r., kiedy zostały wydane *Rozmowy Salomona z Marchottem* (por. Walczak 1999: 133), zmieniono t liter ę na i, ale sposób oznaczania mi kko ci spółgłosek stoj cych przed samogłoskami nie zmienił si do dzi ; nie przeję li my od staropolskich skrybów zaznaczania mi kko ci spółgłosek w innych pozycjach; znaki diakrytyczne, które dzi stosujemy, s pomysłem z doby redniopolskiej;
- 3) **sposób oznaczania samogłosek nosowych** odr bnym grafemem, najpierw jednym, potem dwoma, istnieje do dzi , cho zmieniły si litery oznaczaj ce samogłoski nosowe;
- 4) **rozdzielenie samogłoski i oraz y** – w niektórych tekstach y oznaczało i, i – samogłosk ą y, czasem głoski te rozró niano znakiem diakrytycznym;
- 5) **litera k na oznaczanie głoski k** – w łacinie głosk ą t oznaczała litera c.

redniowiecznym skrybom zawdzi czamy tak e zachowanie niektórych sposobów zapisu znanych z łaciny, które z punktu widzenia polszczyzny w pocz tkowej fazie rozwoju były zb dne. Naley do nich dwuznak ch, który w j - zyku polskim oznaczał spółgłosk ą x. redniowieczna polszczyzna nie znała innej głoski tylnej zykowej szczelinowej, zatem nie było potrzeby zaznaczania tej głoski dwuznakiem – wystarczyłaby litera h. W łacinie było inaczej: dwuznak ch oznaczał inn ą głosk ą ni ta, która była oznaczana liter ą h. Istnienie tego dwuznaku doprowadziło pó niej do zró nicowania pisowni ch i h w polskiej ortografii (zob. Perlin 2004: 13).

W dobie staropolskiej powstał ponadto pierwszy traktat o polskiej ortografii autorstwa Jakuba Parkoszowica z urawicy. Autor postulował, by ka dej głosce odpowiadał odr bny znak. Nie mógł wzorowa si na reformatorze czeskiej grafii Janie Husie, który został uznany za kacerza, dlatego zamiast znaków diakrytycznych, które proponował czeski reformator, Jakub Parkoszowicz wprowadził odr bne kroje liter dla głosek mi kkich i twardych. System ten jednak nie był wygodny i nie wszedł do powszechnego u ycia. Zasług Parkoszowica było zwrócenie uwagi na potrzeb ę dostosowania pisowni do specyfiki j zyka polskiego.

3.4. Co zawdzięcza współczesna polska pisownia średniopolskim reformatorom grafii

W dobie redniopolskiej skryptoria nadal działały, coraz więcej ludzi piśmiennych używało tego języka polskiego, jednak ujednoczenie zasad pisowni i dążenie do jej jednoznaczności rozdzieliły się w środowisku ludzi używających nowego wówczas wynalazku – druku. W piśmie nie stosowano reguł, które stworzono dla tekstów drukowanych – każdy kierował się własnym wyczuciem normy. Drukarze, którzy zaczęli wydawać polskie teksty, potrzebowali opracowania dokładnych zasad polskiej pisowni. Takie, pierwotnie na potrzeby drukarni Unglera w Krakowie, opracował Stanisław Zaborowski i wydał w 1514 r. w traktacie ortograficznym pod tytułem *Orthographia seu modus recte scribendi et legendi. Polonicum idioma*. Celem Zaborowskiego było takie dostosowanie alfabetu łacińskiego do polskiej fonetyki, by każdy głosce odpowiadał odrębny znak. Głoski, które nie miały odpowiednich znaków łacińskich, Zaborowski proponował oznaczać za pomocą liter ze znakami diakrytycznymi: litery z jedną kropką oznaczały spółgłoski takie jak: *ž, ſ*, lub samogłoski pochylone (w przypadku litery *a* – jasne), a z dwiema – miękkie. Litera *l* oznaczała spółgłoskę *l*, natomiast przekreślona litera *ł* oznaczała spółgłoskę *ł* (wymawianą dziś jako *u* niezgłoskotwórcze). Zaborowski zaproponował te osobne grafemy dla obu nosówek: *a* z ogonkiem dla *ia* i *a* z kropką pod literą dla *ia*. Wyznanie wiary zapisane zgodnie z zaleceniami tego wykształconego humanisty wyglądało tak (za: Klemensiewicz 1981: 361–362):

*ve w bogá oycá w echmog c go stwo icelá nebá y zeme. i w Jesu
Kr stá s ná iego iedin go Páná ná go. ien s po ł s duchá s t go:
narodił s s máriey device um on pod Pontskem Piłatem uk i ovan:
umárł i pog ebon: st pił do pektów t ec go dná smartw ch wstał.
wst pił na nebosá: sedi ná pravic bogá oycá w echmog cego. st d
p iide, s dic iw i martw . ver w duchá s t go, sv t c rkew
k esciansk . svat ch opcovan : odpu ne g echam: cáta s mar-
tw wstáne i iwot ve ni.*

W pisowni redniopolskich druków istniały już ustalone w dobie staropolskiej sposoby zapisywania takich głosek jak np. spółgłoski miękkie i dźwięki słowe, dlatego nie wszystkie propozycje Zaborowskiego zostały uznane i przyjęte przez drukarzy, tym bardziej nie sam autor dopuszczał używanie dwuznaków i staropolskiego sposobu oznaczania miękkości spółgłosek.

Współczesna polska pisownia zawdzięcza Zaborowskiemu wiele rozwi-
azań. Niektóre przyjęły się bez zmian, inne zostały nieco zmodyfikowane. Do dzi

u ywamy w niezmienionej postaci dla kontynuantów głosek redniopolskich liter stworzonych przez Zaborowskiego takich jak ł i i . Pozostałe pomysły Zaborowskiego zostały nieco zmodyfikowane przez drukarnie. I tak np.:

1. do dzisiaj spółgłoski mi kkie w pozycjach innych niż przed samogłoską oznaczamy za pomocą znaku diakrytycznego – ukośnej kreski nad literą ; ten znak diakrytyczny zastąpił proponowane przez Zaborowskiego dwie kropki lub poziomą kreskę nad literą ;
2. jedyną samogłoską ustną, która jest oznaczana za pomocą znaku diakrytycznego, jest dzię u zapisywane jako ó; taki zapis to pozostało po odróżnieniu w piśmie samogłosek pochyłych i jasnych; te pierwsze Zaborowski proponował oznaczać przez dodanie kropki nad literą (w przypadku samogłoski *a* w ten sposób była zaznaczana samogłoska jasna); jego propozycja została zmodyfikowana – kropki zastąpił ukośnymi kreskami; do naszych czasów dotrwał jedynie znak ó, dwa pozostałe znaki, czyli á oraz é, zniknęły z polskiej pisowni, ponieważ wymowa głosek cięzionych w języku literackim przestała różnić się od wymowy głosek jasnych. Wymowa pochylonego *o* tak się zmieniła, że dziś wymawiamy ten głosk tak jak *u*.

Oprócz Stanisława Zaborowskiego także inni polscy humaniści z epoki renesansu spisywali własne traktaty ortograficzne. Byli to m.in. Stanisław Murzynowski, Jan Seklucjan, Łukasz Górnicki, Jan Januszowski. Ich projekty ortograficzne nie wniosły w zasadzie nowych ustaleń do zasad pisowni.

Duży wpływ na współczesny kształt polskiej ortografii miały te inne ustalenia z XVI w. stosowane w drukach:

1. wprowadzenie litery *i* w miejsce *y* w dwuznakach oznaczających mi kkie spółgłoski przed samogłoskami,
2. regularne rozróżnienie samogłosek *y* i *i* w piśmie, tak jak dziś, czyli *y* oznacza *y*, a *i* oznacza *i*.

W dobie redniopolskiej nie został ustalony odrębny znak dla joty, co powodowało, że była zapisywana jako *y* lub jako *i*, a czasem nawet jako *g* – w zależności od pozycji – aż do XVIII w. Mimo że znaki diakrytyczne dublowały oznaczenia za pomocą dwuznaków, jednak to wówczas ustalono najważniejsze zasady dotyczące polskiej pisowni.

3.5. Najważniejsze zmiany pisowni w dobie nowopolskiej

Doba nowopolska rozpoczynała się od oświecenia. Był to czas, gdy podjęto próby reform edukacji. Z tego okresu pochodzi podręcznik do gramatyki Onufrego Kopczyńskiego dla szkół narodowych. Autor zalecał w nim m.in. zachowanie kreskowania samogłosek pochyłych. Ponieważ nie były one już wymawiane w sposób odmienny od jasnych, propozycja ta spotkała się z oporem Towarzystwa Przyjaciół Nauk – Stanisław Staszic oprócz krytyki zwyczaju kre-

skowania samogłosek pochyłonych sprzeciwił si zapisywaniu joty w zale no ci od jej pozycji jako i lub y – proponował, by na oznaczenie tej głoski stosowano zawsze liter i. Prace nad ortografi polsk oprócz sprzecznych pogl dów ówczesnych gramatyków utrudniała tak e sytuacja polityczna – Polska znajdowała si pod zaborami, a prac Deputacji Ortograficznej powołanej w 1814 r. przez Towarzystwo Przyjaciół Nauk nie udało si zako czy wprowadzeniem w ycie podj tych przez ni i opublikowanych uchwał, poniewa wybuchło powstanie listopadowe.

Prace nad wydaniem zasad ortografii trwały przez cały okres rozbiorów i w wolnej Polsce do roku 1936, istniały bowiem dwa o rodki skupiaj ce znawców j zyka polskiego – warszawski i krakowski, w których głoszono ró ne pogl dy na temat tego, jak ma wygl da polska ortografia. Kres tym problemom poło yło wydanie przez powołany w 1934 r. Komitet Ortograficzny *Zasad polskiej ortografii*. W dokumencie tym zostały uregulowane najbardziej sporne zasady dotycz ce pisowni j, pisownia małych i wielkich liter oraz inne kwestie.

Zasady te, z niewielkimi zmianami wprowadzanymi pó niej, obowi zuj do dzisiaj, a nad poprawno ci j zyka polskiego czuwa Rada J zyka Polskiego, która na bie co monitoruje problemy zwi zane z polsk ortografi .

4. Zasady polskiej ortografii

Opisana droga przystosowywania łaci skiego alfabetu do potrzeb polskiego j zyka oraz zachodz ce w nim w ci gu minionych wieków zmiany zaowocowały takim rodzajem pisowni, która nie realizuje w pełni zalecenia, by ka da głoska miała swój odr bny znak. W polskiej ortografii s realizowane cztery nast - puj ce zasady:

1. **fonetyczna** – w wielu wyrazach pisownia jest zgodna z wymow – dotyczy to tych form, w których s głoski znane tak e łacinie, np. *tak* [*tak*], oraz takich wyrazów, w których typowo polskie głoski s oznaczane znakiem diakrytycznym, np. *ko* [*ko*]; warto zauwa y , e rozwój j zyka polskiego doprowadził do wielu zmian, np. do ubezd wi cznienia wygłosowych spółgłosek – jednak zmiany te nie znajduj odzwierciedlenia w pisowni, chocia co jaki czas pojawiaj si postulaty, by „pisa tak, jak si mówi”; wprowadzenie bezwyj tkowo zasady fonetycznej wi załoby si jednak z wieloma problemami, takimi jak: kolejne alternacje tematyczne, np. *!wus* : *wozu*, pojawienie si du - ej liczby nowych homonimów, np. wyrazy ‘rusz’ i ‘ró ’ nale ałoby zapisa jako *rusz*;
2. **morfologiczna** – zasada ta pozwala zachowa jeden temat słowotwórczy i fleksyjny w ró nych derywatach i formach fleksyjnych danego wyrazu, bez

- wzgl. du na zjawiska fonetyczne, które zachodzą na granicy morfemów czy w wygłosie, np. M. lp. *chleb* [xlep], D. lp. *chleba* [xleba], *chlebka* [xlepka];
3. **historyczna** – jest ładem dawnej wymowy niektórych głosek, które w trakcie rozwoju utożsamiały się z innymi głoskami; zasada ta dotyczy pisowni ó, rz, , oraz h; wymowa głosek oznaczanych tymi literami kiedyś różniła się od głosek *u, ż, x* czy po prostu *em, en* itp.;
  4. **umowna** – zasada ta wynika z konwencji, którą zastosowano dla oznaczenia nietypowych dla łaciny głosek. Zasada ta realizuje dwuznaki, takie jak: *cz, dz, sz*, oraz wszystkie połączenia z literą *i*, które w pozycji przed samogłoską oznaczają miękkość spółgłoski. Konwencjonalne jest też stosowanie wielkich i małych liter oraz pisownia łączna i rozdzielna; stosowanie znaków w myślniku i zasady umownej, w przeciwieństwie do historycznej, nigdy nie było umotywowane brzmieniem danej głoski, np. *ś* nigdy nie wymawiano jako głoski, w której słychać elementy *s* i *z*.

JAK UNIKNĄĆ NAJCZĘSTSZYCH BŁĘDÓW

- Zapisy typu: *pise* (pisze), *sødskih* (sędzich), *nadnimi* (nad nimi) nie są dowodem na stosowanie oznaczenia miękkości *ci*, ponieważ litera *i* oznacza w tych zapisach samogłoskę. Tylko dzięki znajomości zasad współczesnej pisowni wiemy, gdzie litera *i* ma dwie funkcje, i możemy ustalić, czy poprzedzająca ją spółgłoska jest miękka.

ODSYŁACZE DO PODRĘCZNIKÓW I OPRACOWAŃ

Dług. Dub. I.3.4
 Kl. Urb. Le. §1–7
 Klemensiewicz 1981: 91–99, 357–370, 661–666
 Moszyński 1972: 293–304
 Moszyński 2006: 17–192
 Rospond 1976: 40–55
 Strut. I §14–17
Teksty staropolskie... 2003
 Walczak 1999: 116–119, 132–135

POMOC DYDAKTYCZNA

Tabela nr I.5. Różnice pomiędzy grafiami niezłona i złona I i II stopnia

Typ grafii	Najważniejsze cechy grafii
grafia niezłona	<ul style="list-style-type: none"> ➤ brak konsekwentnych oznaczeń spółgłosek miękkich i dźwięcznych ➤ brak dwuznaków (z wyjątkiem ch)
grafia złona I stopnia	<ul style="list-style-type: none"> ➤ dwuznaki cz, sz na oznaczenie spółgłosek dźwięcznych oraz dz i rz oznaczające pozostałe głoski; dwuznaki nie są jednoznaczne: mogą też oznaczać spółgłoski miękkie ➤ ponieważ w grafii złonej I stopnia nie ma osobnych oznaczeń dla głosek miękkich, cz, sz, rz nie jest wcale zaznaczana
grafia złona II stopnia	<ul style="list-style-type: none"> ➤ dwuznaki cz, rz, sz, dz ➤ miękkie spółgłoski oznaczane za pomocą litery y dodanej po literze oznaczającej spółgłoskę mięką lub w szczególnych przypadkach przed nią

PYTANIA

1. Na alfabecie jakiego języka oparł się język polski swoje pismo? Dlaczego właśnie tak się stało?
2. Jakie elementy polskiej pisowni zawdzięczamy średniowiecznym skryptom?
3. Jakie elementy polskiej pisowni zawdzięczamy reformatorom polskiej pisowni z XVI w.?
4. Jak odróżnić tekst zapisany w grafii złonej od tekstu zapisanego w grafii złonej?
5. Czym różnią się teksty zapisane w początkowej fazie rozwoju grafii złonej od tych napisanych w końcowej fazie rozwoju tej grafii?
6. Omów różnice pomiędzy pisownią a wymową polską. Podaj przykłady takich różnic.
7. Kiedy do polskiej ortografii została wprowadzona litera j?
8. Kiedy zostały ogłoszone podstawy współczesnej pisowni polskiej?
9. Jakie zasady obowiązują we współczesnej ortografii polskiej? Które z nich są związane z historią języka polskiego?

ĆWICZENIA

1. Poniżej podano nazwy różnych miast w oryginalnej pisowni. Wskaż, które z tych nazw mają znaki o nieznanym ci albo warto ci fonetycznej. Jak odczytałyby te nazwy?

Timi oara (j. rumuński), *Ve ký Šariš* (j. słowacki), *Szikszo, Sárospatak* (j. węgierski), *München* (j. niemiecki), *Rio de Janeiro, São Paulo, La Rochelle, Cannes, Sheffield, Liverpool, Perugia, Ploče* (chorwacki), *Becław* (czeski), *Ljubljana* (słowacki), *Malmö* (szwedzki), *Pärnu* (estoński), *København* (Kopenhaga – duński), *İstanbul* (turecki), *Eskişehir* (turecki), *Bilbao, Madrid* (hiszpański), *Côte-d'Or* (francuski), *Brussel* (niderlandzki), *Mažėikiai* (Litewski – litewski), *Genève* (francuski), *Strasbourg*.

2. Sporządź podanych nazw miejscowość i wybierz takie, których cudzoziemiec, nie znający języka polskiego, nie wymówi prawidłowo. Podkreśl litery (w tym także dwuznaki i trójznaki), które – twoim zdaniem – przysporzą problemów w interpretacji. Spróbuj wymówić te nazwy tak, jakby wymawiała je osoba, która nie zna języka polskiego:

Przemyśl, Radawa, Rzeszów, Zakopane, Mielów, Sanok, Poznań, Sopot, Radomyśl, Radom, Chrzanów, Krynica, Włoczek, Konin, Nowy Sącz, Frombork, Ketrzyn, Krosno, Łódź, Zdzichowice, Konstancin, Szambrów.

3. Poniżej znajdują się wyrazy zapisane w różnych językach. Wskaż te, które są zapisane w alfabetach opartych na łacinie. Wskaż w tych wybranych wyrazach litery, których nie było w łacinie. Jak są zbudowane te znaki?

<i>góra</i> (polski)	(grecki)
<i>hill</i> (angielski)	გობსაწყობში (gruziński)
<i>majë</i> (albański)	മയ (gudźarati)
(arabski)	(hebrajski)
<i>yuxari</i> (baskijski)	शीर्ष (hindi)
<i>t p</i> (azerski)	<i>señora</i> (hiszpański)
শীর্ষ (bengalski)	<i>bovena</i> (holenderski)
(białoruski)	<i>atas</i> (indonezyjski)
(bułgarski)	<i>barr</i> (irlandzki)
<i>v it</i> (czeski)	<i>efst á síðu</i> (islandzki)
<i>søhest</i> (duński)	(jidysz)
<i>ülemine</i> (estoński)	ಆವರ್ಷ (kannada)
<i>ibabaw</i> (filipiński)	<i>tèt</i> (kataloński)
<i>ylös</i> (fiński)	<i>virš</i> (litewski)
<i>supérieure</i> (francuski)	<i>summo</i> (łacina)

s kumu (łotewski)
 (macedo ski)
og la (malta ski)
Anfang (niemiecki)
øverst (norweski)
ꞥꞥꞥꞥ (ormia ski)
 (perski)
início (portugalski)
 (rosyjski)
Începutul (rumu ski)
 (serbski)
kri a (słowacki)
š epec (słowe ski)

juu (suahili)
början (szwedzki)
ขึ้นน้ำ (tajski)
கமல் (tamilski)
ऊँ (telugu)
üst (turecki)
 (ukrai ski)
 (urdu)
mynydd (walijski)
hegy (w gierski)
qu i (wietnamski)
collina (włoski)

- Zapisz polskie litery, które s zbudowane przez dodanie elementu graficznego, np. „ogonka”, kropki, do litery z alfabetu łacińskiego, oraz zespoły liter, które oznaczają jeden dźwięk. Jakiego głosu oddają te znaki? Czy te głoski były w łacinie?
- Zapisz nazwy miejscowości z wiczenia 2., nie używając liter i dwuznaków, które zostały stworzone w języku polskim.
- Porównaj swoje próby z pracami kopyisty, który zapisał *Bull gnie nie sk* (ChS: 18)²⁴:

Z Gniezdna (*Gnezden*), z Ostrowa (*Ostrov*), z Łekna (*Lecna*), z Nakła (*Nakel*) rzeki Plitwicy (*Plituiza*), z Landy (*Landa*), z Kalisza (*Calis*), z Czeszarami (*Chezram*), z Rudy (*Ruda*) [...] Znein (*Znein*) [...], Grochowiszczka (*Grochouista*) z tymi posiadaczami: Dziurzewic lub Durzewic (*Dureviz*), Radzi ta (*Radenta*), Mysłak (*Mislac*), Sirak lub Yrak (*Sirac*); Starzy Biskupicy (*Staribiscupici*) z tymi: Sławosz (*Zlauos*), Rus (*Ruz*), Suł lub Sul (*Sul*), Białow s (*Balouanz*), Witosza (*Vitossa*), P cisz (*Pantis*), Smarsk lub Zmarsk (*Zmarsc*), Miłoch (*Miloch*), Kraik (*Craic*), Niegłos (*Negloz*), Koniusz (*Conus*), Dal (*Dal*), Marłek (*Marlec*), Krzy (Crisz), Pozdziech (*Posdech*), Redzi ta (*Redanta*), Smogorz (*Zmogor*), Domk (*Domc*), Dzigoma (*Digoma*), Kobyłka (*Gobilca*), Parzech (*Parech*), Kłobuczek (*Clobuchec*), P pik (*Pampic*), K dzierza (*Candera*), Komor (*Comor*), Zdomir (*Sdomir*), B dzieciech (*Pandetech*), z których niektórzy przebywają

²⁴ W nawiasach podano zapisy z *Bulli* w transliteracji. Tekst jest transkrybowany i tłumaczony na współczesną polszczyznę. Nazwy, które w oryginale występują w mianowniku, tutaj są podane we właściwej formie.

w Zagorzynie (*Zagorin*). Czaple (*Scaple*) z tymi: Okrzos (*Ocroz*), Smar-z (*Smars*), Czyrzniela (*Cyrnela*), Zdziewuj (*Zdeuj*), arnota (*Sarnota*), Sułek lub Sulek (*Sulec*), Miłodziad (*Milochat*), Chrap (*Chrap*), Dłotła (*Dlotla*), Taisz (*Tais*), Goły (*Goli*), Siedło (*Sedlon*), Ko cioł (*Costol*), Milich (*Milich*), Lederg (*Lederg*), Sulirad (*Sulirad*), Puka (*Puca*). Równie yrdnicy (*Sirdnici*) z tymi posiadaczami: Karna (*Carna*), Dobek (*Dobec*), Milej (*Miley*), Snowid (*Snouid*), Targosza (*Targossa*), Cirzpisz (*Tyrpis*), Mieszek (*Mesec*), M cina (*Mantina*), Łow ta (*Louanta*).

7. Spróbuj zapisać wyłownie za pomocą liter alfabetu łacińskiego zdanie: *W Szczebreszynie chrz szcz brzmi w trzcinie* oraz staropolskie nazwy osobowe: *Białow s, P cisz, K dzierza*. Z jakimi głoskami miały najwięcej trudności? Jak można sobie z nimi poradzić?

PRACA Z TEKSTEM

1. Na podstawie podanego poniżej fragmentu *Kaza wi tokrzyskich* (Kazanie 1; ChS: 90) omów cechy grafii prostej i podaj przykłady zapisów poświadczających wymieniane przez Ciebie cechy:

Ta sloua pise mōdri salomon a sō sloua sina bozego tōto suōtō deuičō katerinō vslauō crola nebeskego vabōcego vstan prauī pospeysō milucka moia ypoydy yzmouil sin bozi sloua uelmy znamenita gimis casdō dusō zbosnō pobuda ponōcha y pouaba.

Ta słowa pisze m dry Salomon, a s słowa Syna Bo ego, t to wi t dziewic Katerzyn w sław kroła niebieskiego wabi cego. Wsta, prawi, po piej si, miluczka moja, i pojdzi! I zmowił Syn Bo y słowa wielmi znamienita, jimi ka d dusz zbo n pobudza, pon ca i powabia.

2. Na podstawie podanego poniżej fragmentu *Psalterza floria skiego* (Ps. 101; ChS: 56) omów cechy grafii złożonej I stopnia i podaj przykłady zapisów poświadczających wymieniane przez Ciebie cechy:

*Gosponne wisluchay modlitwō moyō ywolane ktobe przidzi
Ne otewraczay oblicza twego otemne wktory coli dzen mōōczō Se naclon
kumne vcho twoie
Wtoricoli dzen wzowō cze richlo wisluchay me
Bo seszli sō iaco dim dnowe mogi akoscy moie iaco zkwarczek zeschly sō*

3. Na podstawie podanego poniżej fragmentu *ywota wi tego Bła eja* (ChS: 117) omów cechy grafii złożonej II stopnia i podaj przykłady zapisów poświadczających wymieniane przez Ciebie cechy:

*Azatyw wzrzely wylka aon wyepzra zasyø nyesy ypuscyl gy czala yzdro-
wa oney nyewyescye Agdysz wmyasto przynesyon swyøti blaszey Teda
sødza tego myasta przikazaal gy wcyemnyczø przez nocz wsadzycz adru-
gego dnja kazal gy przed syø przyweesz gemusz slotkimy slowy rzekl
myeysye dobrze blaszeyv przyacyelyv naszych bogow...*

4. Poniżej podano fragmenty tekstów staropolskich w transliteracji. Rozpoznaj, jaki rodzaj grafii dominuje w owych fragmentach (wszystkie teksty pochodzą z *Chrestomatii staropolskiej*).
- Tako mi pomozzi bog y swanthy iaco swadczimi iaco luthognew uranil zemøthø chøsebnø [Ziemi t ch siebn] rzeczø ysczith gemv odiøl*
  - ymouy piruey sedøcim vstan giz sø kdobremu oblenaiø ctuorodla jz nabødøce dobro neglødaiø iz vremennem dobre lubujø iz osobe pece [pieczy] neymaiø*
  - cso nam prestogo nemochnego nalozcu lezøcego znamona || zauerne nics ynego crome cloueca gresnego uelzih skutceh prespeuaiøcego || jenze nepamøtaiø dobra uekuiego obøzal sø tomu...*
  - Weszrzal lepak bog yrzekl Sgromaczzye sze wodi geszto podnyebem sø wmyasto gedno avkasz szø suchoszcz a stalo szø gest tako. ynazwal bog suchoszcz szemyø. azgromadzenye wod nazwal morze*
  - Bosza iest zema y pelnoszcz iey okrøg zem ygisz przebiwaiø wnem. Bo on nawodach zalozil iest iø y narzekach nagotowal iest iø. Kto wstøpi nagorø boszø albo kto stane nameszcze swøtem iego.*
  - Acdiszcy vøcz Ioseph smariø gesta ona bila dotegotho mastha [miasta] bethlehem prisla atedy vøcz ony nemoglycz szø mecz nigedne gospody tamo byly*
  - Wlodacz b dzysz nad nymy wmyetlye zelyazney a yako sød zdunowy rozbygesz ye. Ayusz krolyowye rozumeyczye nauczczie szye ktorzysz sødzycze zyemy*

CZĘŚĆ II

WOKALIZM

II.1. JERY I WZDŁUŻENIE ZASTĘPCZE

PYTANIA, KTÓRE MOŻE ZADAĆ POLONIŚCIE JAŚ DOCIEKLIWY

1. Dlaczego w j zyku polskim podczas odmiany niektórych wyrazów przez przypadki występuje obocznie $e : \emptyset$, np. *pies : psa, łeb : łba*? Czy wszystkie j zyki słowiańskie mają tak obocznie e ?
2. Dlaczego w parach wyrazów: *mech || miech, brew || brzeg, (piasek) || drzew* samogłoska e raz występuje po miękko (lub funkcjonalnie miękko), a raz po twardej spółgłosce?
3. Dlaczego liter $ó$ mamy wymawiać jak u , np. w wyrazie *róg*? I dlaczego nie możemy zapisać tego wyrazu przez u ?
4. Dlaczego na końcu wyrazów trzeba zapisywać spółgłoski d i w cenne, skoro wymawia się je bez d i w cenne, np. *mód* [m ɔʃ]?
5. Dlaczego czasownik utworzony od rzeczownika *szmer* brzmi *szemra* (a nie: *!szmera*)?
6. Dlaczego w czasach Mikołaja Reja mówiło się *wizerunk*, tak jak w tytule: *Wizerunek człowieka poczciwego*, a dziś wyraz ten brzmi *wizerunek*?
7. Dlaczego niektóre przymiotniki s w M. l.p. r.m. zakończone tak jak rzeczowniki, np. *zdrów, wesół*, podczas gdy *książka* ma końcówki $-y$ lub $-i$ (*zdrowy, wesóły, wielki*)?
8. Jak powinno się odmieniać nazwiska, które są równe nazwom pospolitym takim jak np. *lew, mech*? Czy powinniśmy w dopełniaczu używać formy *pana Lwa* czy *moje pana Lewa*?
9. Dlaczego napis na znaku drogowym: *Uwaga piesi!* nie oznacza, że należy spodziewać się psa, a zaraz wejdzie na ulicę pies?

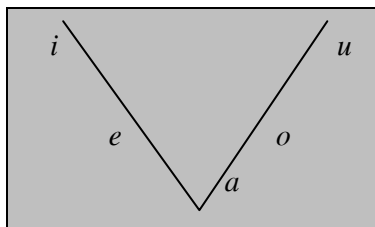

CO POWINIEN WIEDZIEĆ NAUCZYCIEL JASIA DOCIEKLIWEGO

1. Jery i ich rozwój

1.1. Jery jako element prasłowiańskiego systemu wokalicznego

Jery (*i*, *e*) były samogłoskami, które powstały we wczesnej fazie rozwoju języka prasłowiańskiego jako krótkie odpowiedniki samogłosek *i* oraz *u*. W wyniku rozwoju systemu wokalicznego (samogłoskowego) jery były artykułowane jako samogłoski półwysokie (zob. trójkąt samogłoskowy):

Schemat II.1. Trójkąt samogłoskowy

Różniły się od pozostałych samogłosek krótszym czasem wymawiania²⁵ i dlatego są nazywane samogłoskami zredukowanymi lub półsamogłoskami. W prasłowiańskim systemie wokalicznym najważniejszą była opozycja: samogłoska długa – samogłoska krótka. Jery nie wchodziły w taką opozycję, bo były o połowę krótsze od samogłosek krótkich. Jako samogłoski półwysokie były też niezbyt wyraziste pod względem artykulacyjnym. Z czasem ich artykulacja obniżała się coraz bardziej, a wraz z tym procesem nastąpiło dalsze skracanie czasu wymawiania jerów.

Nazwa tych samogłosek oraz ich graficzne znaki: *i*, *e* pochodzą z alfabetu staro-cerkiewno-słowiańskiego. Gdy alfabet ten powstawał, jery oznaczały jeszcze konkretne dźwięki, wymawiane zapewne jako głoski po rednie: *i* – jako po redni mi dźwięk *e* oraz *i*; *e* jako głoska po redni mi dźwięk *o* oraz *u*.

1.2. Zanik jerów

Skracanie czasu wymawiania jerów (osłabienie) występowało w określonych pozycjach sylaby z jerem i zależało od tego, czy sylaba była ostatnią w wyrazie, czy też łączyła się z innymi sylabami oraz czy w tej następnej sylabie występował jer, czy samogłoska pełna.

²⁵ L. Moszyński (2006: 219) przyjmuje czas trwania jerów słabych jako ¼.

Jer przyjmował pozycję słabą w trzech przypadkach:

- gdy sylaba z jerem znajdowała się na końcu wyrazu, np.: *dom^ɨ dom,
- gdy sylaba z jerem znajdowała się bezpośrednio przed sylabą z pełnym samogłoską, np.: *p^ɨsa psa,
- gdy sylaba z jerem znalazła się bezpośrednio przed sylabą z jerem mocnym, czyli takim, który nie ulegał redukcji, tylko wzmocnieniu (zob. pkt 1.3), np.: *š^ɨm r szmer.

Ciężkie osłabianie pozycji jerów doprowadziło stopniowo do ich **całkowitego zaniku**. Wywołało to wiele zmian w systemie fonologicznym wszystkich języków słowiańskich (zob. pkt 2).

1.3. Wokalizacja jerów

Gdy wyraz składał się np. z dwóch sylab z jerami, wówczas oba jery nie mogły zaniknąć – spowodowałyby to powstanie niemożliwych do wymówienia zbitek spółgłoskowych. Dlatego jer w sylabie, która znalazła się bezpośrednio przed sylabą z jerem słabym, przyjmował pozycję mocną. Czas jego wymawiania wydłużał się wówczas kosztem siedniego jeru, który zanikał. Artykulacja jeru w pozycji mocnej obniżała się i **powstawała samogłoska e, niezależnie od tego czy jer był przedni, czy tylny**.

^ɨ	^ɨ	^ɨ	^ɨ
*p ^ɨ s	pies	*s ^ɨ n	sen
*l ^ɨ v	lew	*l ^ɨ b	leb

Jer stawał się pełnym samogłoską, dlatego proces wzmocniania jego pozycji jest nazywany **wokalizacją**. Zjawisko przekazania czasu potrzebnego na wymówienie zanikającego jeru siedniej samogłosce nazywamy **wyrównaniem kompensacyjnym**.

W wyrazach takich jak np.: *brzeg, miech, drzew*, w których samogłoska *e* nie powstała w wyniku wokalizacji jerów, tylko kontynuuje się. *e lub *ɨ, zgodnie z prawem korelacji między samogłoską *e* a samogłoską *ɨ* występuje tylko po spółgłosce miękkiej lub takiej, która kiedyś była miękka, czyli historycznie między spółgłoską *e*, która powstała w wyniku wokalizacji *ɨ, a samogłoską *ɨ* występuje tylko po spółgłosce twardej, np. w takich wyrazach jak: *brew, mech, drew*.

Warto pamiętać, że słaba lub mocna pozycja jeru mogła się zmieniać, np. w zależności od przypadku: M. *p s pies, D. *p sa psa; M. *l b leb,

D. *l ba lba. Efektem tego zjawiska jest wystąpienie *ca dzi* we wszystkich językach słowiańskich obocznie tematyczna *e : ø*. To właśnie dzięki temu dziedzictwu w mianowniku liczby mnogiej rzeczownika *pies* jest forma *psy*, a nie, jak czasem się mówi, *pies-y* czy *pies-i*.

1.4. Jery w pozycji napiętej

Jery w siedziwie *j* zmieniały swą artykulację, ponieważ jota jako najkrótsza samogłoska (półsamogłoska) wpływała na ich artykulację – wskutek wyrównania kompensacyjnego jery ulegały wzdłużeniu i zarazem podnosiły swoją artykulację (Koneczna 1965: 81). Jery w pozycji napiętej mogły pojawiać się w różnych miejscach wyrazu.

Najczęściej jery w siedziwie joty występowały w **wyglósie wyrazu**, ponieważ grupa wygłosowa *-j* lub *-j* była kośćmi fleksyjnymi dla M. lp. r.m. przymiotników w odmianie zaimkowej, np. *mal j mały, oraz dla D. lm. rzeczowników eskich zakończonych miękko spółgłoską w M. lp., np.: *kost ko, D. lm. *kost j ko ci.

W przymiotnikach w odmianie zaimkowej grupy wygłosowej: *-j*, *-j* powstawały w wyniku syntetyzacji formy rzeczownikowej przymiotnika w M. lp. r.m., np. *mal j i formy M. lp. r.m. zaimka anaforycznego **-j* :: *mal j > *mały*. Do dziś nieliczne przymiotniki zachowały dawne formy odmiany rzeczownikowej w M. lp. r.m., np. *zdrów*, *wesół*, obok form odmiany zaimkowej: *zdrowy*, *wesoły*. Formy rzeczownikowe są przeważnie nie rekonstruowane w słownikach etymologicznych (zob. Borys 2005) i w podręcznikach.

Wygłosowa samogłoska *-y*, która współcześnie nie jest kośćmi fleksyjnymi, może pochodzić zarówno z grupy **-j*, jak i **-j*:

- ***-y* pochodzi z grupy **-bjb***, gdy znajduje się po spółgłoskach twardych (z wyjątkiem spółgłosek *k*, *g*), np.:

* <i>nov j</i>	<i>nowy</i>	* <i>mal j</i>	<i>mały</i>
* <i>star j</i>	<i>stary</i>	* <i>tix j</i>	<i>cichy</i>

- ***-y* pochodzi z grupy **-bjb***, gdy znajduje się po spółgłoskach funkcjonalnie miękko²⁶, czyli *ž*, *š*, *č*, *š*, *č*, np.:

* <i>duž j</i>	<i>duży</i>	* <i>p š j</i>	<i>pieszy</i>
D. lm. * <i>tvar j</i>	<i>twarzy</i>	D. lm. * <i>mýš j</i>	<i>myszy</i>

²⁶ Spółgłoski obecnie nazywane funkcjonalnie miękko w dobie staropolskiej były wymawiane miękko i w związku z tym pierwotnie znajdowała się po nich samogłoska *i* (lub inna samogłoska przednia). W wyniku depalatalizacji tych spółgłosek (zob. cz. III.2: 4.2) pierwotne *i* zostało zastąpione samogłoską *y*.

T + j	y
Ž + j	y
T – spółgłoska twarda	
Ž – spółgłoska funkcjonalnie mi kka	

Wygłosowa samogłoska *-i* w przymiotnikach mogła równie powstać zarówno z grupy **-j*, jak i **-j*:

- ***-i* pochodzi z grupy **-bjb***, gdy znajduje się po spółgłoskach mi kkich, np.:
*p s j psi (np. *psi ywot*)   **os l j o li* (np. *o li upór*)
*kost j ko ci D. lm.   **z lost j zło ci* D. lm.
- ***-i* pochodzi z grupy **-bjb***, gdy znajduje się po spółgłoskach funkcjonalnie twardych²⁷: *-k'*, *-g'*, np.:
*velik j stp. wieliki, *wsp. wielki*   **ubog j ubogi*
*vysok j wysoki   **dorg j drogi*

+ j	i
K' + j	i
– spółgłoska mi kka	
K' – spółgłoska funkcjonalnie twarda	

Rozwój nagłosowego **jb-* był uzależniony od pozycji:

- w nagłosie absolutnym, czyli na początku zdania, grupa **j* - wokalizowała się w *i*, np.: **j grati igra*, **j skra iskra*, **j m ti imie*, **j d id*;
- jeżeli wyraz poprzedzający grupę **j* - kończył się na samogłoskę, grupa zanikała (**j* - $\emptyset$, np. *gra*, *skra*, *mie*);
- jeżeli grupa **j* - występowała po przedrostku zakończonym na samogłoskę, np. **za-*, przechodziła w jot, np. **zaj d zajd*.

Śródgłosowe połączenie **-bj-* wokalizowało się w *-ij-||-yj-*, np.: **v j wij*, **b j bij*, **š ja szyja*, ** j czyj*.

1.5. Chronologia zaniku jerów

Zabytki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego pochodzące z ok. 1000 r. świadczą o zaniku jerów, należą do przypuszczalnie, a tak w języku polskim samogłoski te zanikały w tym czasie. W *Bulli gnie nie skiej*, najstarszym zabytku języka polskiego, brak grafemów (liter) oznaczających jery w pozycji słabej, natomiast w miejscach, w których w prasłowiańszczyźnie nie były jery w pozycji

²⁷ Spółgłoski *k'*, *g'* powstały w wyniku czwartej polskiej palatalizacji, wcześniej były spółgłoskami twardymi (zob. cz. III.2: 3.5).

mocnej, pojawia się samogłoska e^{28} , np.: *Sulek, Kłobuczek, Kwiatek*, zapisy w Bulli: *Sulec, Clobuchec, Quatec* (ChS: 18), por. psł. suf. *-k -'ek, *-k -ek, np. *kwiatek* *kv t k. wiadczy to o tym, że w momencie pisania tego dokumentu proces zaniku i wokalizacji jerów był już zakończony.

2. Konsekwencje zaniku i wokalizacji jerów

2.1. Zniesienie prawa korelacji miękkości

Zarówno jery przedni, jak i tylny w pozycji mocnej wokalizowały się w *e*, czyli samogłoskę przednią. Je eli wokalizował się jery tylny ( ), wówczas spółgłoska stojąca pierwotnie przed nim pozostawała twarda, np. *m x *mech*. Wokalizacja spowodowała pojawienie się samogłoski *e*, która – mimo że jest przednia – nie powoduje miękkości stojącej przed nią spółgłoski. Jest to sprzeczne z zasadą wynikającą z prawa korelacji miękkości (zob. cz. I.1: 3.3).

2.2. Powstanie samodzielnych fonemów miękkich

Dopóki istniały jery, spółgłoski były twarde lub zmiękzone – w zależności od tego, przed jakim samogłoską się znajdowały. Zasada ta wynika z prawa korelacji miękkości. Zanik jerów spowodował, że miękkość spółgłoski nie była już uzależniona od sąsiadującej z nią samogłoski. Miękkość stała się cechą danego fonemu niezależną od jego siedztwa, np. w formie *p sn zmięczenie *n* jest związane z wystąpieniem po tej spółgłosce jery przedniego. Po zaniku jery powstaje forma *pie* – spółgłoska zachowuje miękkość, ale jest to już jej cecha dystynktywna, niezależna od siedztwa (o powstaniu spółgłosek miękkich z dawnych zmiękczonych zob. cz. III.2: 2).

2.3. Zanik miękkości spółgłosek wargowych w niektórych pozycjach

Zanik jerów przednich po spółgłoskach wargowych przyczynił się do osłabienia i zaniku miękkości tych spółgłosek. Brak czynnika podtrzymującego artykulację miękkości (jakim jest samogłoska) powoduje, że spółgłoski wargowe tracą miękkość, np. w wyrazie *goł b* spółgłoska *b* była pierwotnie miękka, ponieważ w wygłosie tego wyrazu był w epoce prasłowiańskiej jery przedni: *gol b. Po zaniku jery przez jakiś czas istniała forma *goł b'*, jednak artykulacja miękkości osłabiała się, by około XVII w. zaniknąć (w piśmie palatalno tych spółgłosek oznaczana jest jeszcze w XIX w. – por. cz.

²⁸ Z wyjątkiem wyrównania analogicznych do form z jerem w pozycji słabej, typu *Domk*, zapis w Bulli: *Domc*, psł. *dom k.

III.2: 4.3). O dawnej mi kko ci wiadczy obecnie wygłos tematu fleksyjnego: M. lp. *goł b*, ale D. lp. *goł bia*.

2.4. Zniesienie prawa sylaby otwartej

Zanik jerów w wygłosie sylab spowodował, e pojawiły si zgłoski, które ko czyły si spółgłoskami, np. **dom dom*. Do czasu zaniku jerów prawo sylaby otwartej (zob. cz I.1: 3.3) nie dopuszczało takiej mo liwo ci. Po zaniu jerów sylaby zamkni te pojawiły si nie tylko w wygłosie, ale i w ródgłosie (najcz ciej na styku morfemów), np. *bab-ka*, suf. **- ka*; *pod-biał*, pref. **pod -*; *kwieta-nik*; suf. **- nik*.

2.5. Zanik dźwięczności wygłosowych spółgłosek i ubezdźwięcznienia grup spółgłoskowych

Przed zanikiem jerów ani spółgłoski d wi czne, ani bezd wi czne nie mogły znajdowa si w wygłosie, poniewa sylaby zawsze ko czyły si samogłosk . Zanik wygłosowych jerów spowodował, e pojawiły si wyrazy zako czone spółgłoskami. **W sytuacji gdy samogłoska nie podtrzymywała już dźwięczności wygłosowych spółgłosek, ulegały one ubezdźwięcznieniu**, np. w formie **m Ź* spółgłoska Ź była przed zanikiem jerów d wi czna (podobnie jak do dzi jest w formach *m a*, *m em*); zanik spowodował, e w wygłosie znalazła si spółgłoska Ź i zgodnie z zasadami fonetyki utraciła d wi czno . O tym, e pierwotnie była to spółgłoska d wi czna, wiadczy wygłos tematu w przypadkach zale nych.

Ubezd wi cznienia zachodziły tak e wewn trz powstałych po zaniku jerów grup spółgłoskowych, np. **lav ka ławka [uafka]*, **stad ko stadko [statko]*.

2.6. Zmiany w strukturze morfemów

Kolejno spółgłosek i samogłosek w sylabie prasłowia skiej była ci le okre lona (zob. cz I.1: 3.5). Wraz z zanikiem jerów pojawiły si nowe zbitki spółgłoskowe, niekiedy trudne do wymówienia. Prowadziło to do przekształce w obr bie morfemów i na ich granicy, powstania w złów morfologicznych, upodobnie pod wzgl dem miejsca artykulacji oraz rozpodobnie , czyli dysymilacji. Procesy te zostan omówione w cz ci po wi conej rozwojowi systemu konsonantycznego (zob. cz III.3).

2.7. Wzdłużenie zastępcze

Zanikowi jerów towarzyszyły wyrównania kompensacyjne (zob. pkt 1.3). Wyrównania te prowadziły tak e do wydłu enia czasu wymawiania samogłosek pełnych znajduj cych si w sylabach poprzedzaj cych sylaby z jerem w pozycji słabej. Zanikaj cy jer niejako przekazywał czas potrzebny na jego wymó-

wienie samogłosce pełnej krótkiej, jednak nie zawsze była to jednakowa wartość. Najwięcej „zyskały” samogłoski, które znalazły się przed spółgłoskami dwucznymi, np. w wyrazach **rog*, **dom* krótka samogłoska po zaniku jerów przekształcała się w długi samogłosk i powstawały stp. formy *r g*, *d m*. Samogłoski znajdujące się przed sylabami ze spółgłoskami bezdwucznymi nie zwiększyły swojej długości tak, by osiągnąć wartość samogłosek długich (zob. Koneczna 1965: 85–87); mo na nazwa je samogłoskami półdługimi. Już w dobie staropolskiej samogłoski półdługie uto samiały się z krótkimi, zatem mo na powiedzie, że zjawisko wzdłużenia zastępczego nie pozostawiło śladu w formach staropolskich zakonczonych spółgłoskami bezdwucznymi, np. **rok* stp. *r k*.

Zanik iloczasu, czyli zjawiska polegające na zró nicowaniu długości samogłosek, które wpływało na zró nicowanie znaczenia wyrazów (zob. cz. II.6), spowodował, że w miejscu niektórych samogłosek długich powstały samogłoski cieńsze (pochylone). Były to samogłoski o nieco wyższej artykulacji niż samogłoski długie, z których powstały. Samogłoski te zanikły w ciągu dalszego rozwoju języka.

We współczesnej polszczy nie literackiej ładem cieńszymi tych samogłosek jest litera ó, która pierwotnie oznaczała cieńsze *o*. Rozwój tej samogłoski doprowadził do dalszego podniesienia jej artykulacji i w rezultacie tego procesu w miejscu dawnego pochylonego *o* słyszymy dziś samogłoskę *u*. **Alternacja *o* : *u* (*o* : *ó*)**, b dca fonetycznym odpowiednikiem zasady ortograficznej tzw. ó wymiennego, np. w takich wyrazach jak *róg* : *rogu*, *wóz* : *wozu*, najcieńszym jest **wynikiem działania wzdłużenia zastępczego**. W formach takich jak np. D. lp. r.m., które miały inne końcówki fleksyjne niż jer w pozycji słabej, do wzdłużenia zastępczego nie dochodziło – samogłoska poprzedzająca wygłos sylaby pozostawała krótka i jest zapisywana i wymawiana jako *o*. Natomiast w formach, w których doszło do redukcji jeru, np. M. lp. r.m., w wyniku wzdłużenia zastępczego powstawało najpierw długie, które po zaniku iloczasu przekształcało się w pochylone *ó*, a potem uto samiało się z wyższym samogłoską *u*. **Zasady pisowni zostały ustalone wcześniej niż doszło do utożsamienia się pochylonego *ó* z *u*, dlatego mimo zmiany wymowy samogłoskę *u*, która pochodzi ze ściśnionej *o*, zapisujemy jako *ó*.**

Warto zauważyć, że w siedmiu spółgłoskach nosowych nie ma już w języku literackim samogłoski *u* pochodzącej z *o*. Opozycja *u* : *o* zachowała się w dialektach, gdzie mo na spotkać formy: *ku*, *dum*. W polszczy nie literackiej cieńsze *ó* przed spółgłoskami nosowymi zostało wycofane w XVI w. Gwary polskie zachowały także inne samogłoski cieńsze, z których częściowo powstała w wyniku wzdłużenia zastępczego, np. *a* cieńsze w formach gwarowych takich jak: *widziot* : *widziata*, *styszot* : *styszata*.

2.8. Powstanie alternacji *e* : $\emptyset$

Pozycja jeru mogła si zmienia w zale no ci od ko cówek fleksyjnych, np. M. *p s , D. *p sa, lub pod wpływem przyrostków: M. *p s k , D. *p s ka. W miejscu jerów słabych powstawało zero morfologiczne, w miejscu jerów w mocnych – *e*. Je li ten sam jer w jednej formie był w pozycji słabej, a w innej – w mocnej, powstawała alternacja *e*: $\emptyset$. Odmiana typu *dzie* : *dnia*, *lew* : *lwa*, *kwiatek* : *kwiatka* była tak charakterystyczna dla j zyka polskiego, e stała si wzorem dla form zapo yczonych, w których *e* nie pochodziło z jeru, np. *kartofel* : *kartofla*, *sweter* : *swetra*, *mebel* : *mebla*. Obok nich istnieje jednak spora grupa zapo ycze z *e*, które nie alternuje z zerem, np. *fotel* : *fotela*, *laser* : *lasera*. O wzorcu odmiany zdecydował tu uzus (zwyczaj j zykowy) oraz – do pewnego stopnia – czas przejmowania wyrazów obcych: w starszych po yczkach dominuje *e* ruchome, w nowszych – na ogół brak alternacji.

Mo na zauwa y , e ruchome *e* wyst powało te w sufiksach obcego pochodzenia. Pojawiało si w nich po pewnym czasie, np. w tytule dzieła Mikołaja Reja *Wizerunek człowieka poczciwego* jest forma, która została utworzona za pomoc zapo yczonego z j zyka niemieckiego sufiksu *-unk*, niem. *-ung*. Obecnie formy z tym przyrostkiem maj w odmianie *e* ruchome, na wzór form tworzonych za pomoc sufiksów *-ek*, *-'ek*, np.: *wizerunek* : *wizerunku*, *szacunek* : *szacunku* – por. *domek* : *domku*, *kotek* : *kotku*.

2.9. Odmiana nazwisk a zanik i wokalizacja jerów

Du y problem stanowi odmiana nazwisk polskich i adaptowanych do polszczyzny zako czonych spółgłosek poprzedzon samogłosek *e*.

Nazwiska rodzime z wyrazistymi słowia skimi sufiksami (np. *-ek* *- *k* , *-ec* *- *c* , *-e* *- *n*) trac w odmianie *e* (*Miodek* – *Miodka*, *Pawelec* – *Pawelca*, *Jakubiec* – *Jakubca*). Natomiast jednosylabowe nazwiska zachowuj *e* nawet wtedy, gdy w odpowiadaj cych im apelatywach jest ono ruchome, np. *Mech* – *Mecha*, *Sen* – *Sena*, *Lew* – *Lewa*.

Nazwiska obce albo trac *e*, albo je zachowuj . Zale y to głównie od stopnia przyswojenia: formy najlepiej zaadaptowane z reguły maj *e* ruchome, formy słabiej przyswojone zachowuj *e* we wszystkich przypadkach. Na ogół zachowuj *e* formy obce zako czone na *-er* (np. *Pater* – *Patera*, *Treder* – *Tredera*, *Tischner* – *Tischnera*, *Kromer* – *Kromera*) oraz na *-el* (np. *Lelewel* – *Lelewela*, *Kamel* – *Kamela*, *Rawel* – *Rawela*, *Merkel* – *Merkela*), jednak te najbardziej znane maj *e* ruchome, np. *Wedel* – *Wedla*, *Luter* – *Lutra*, *Mendel* – *Mendla*, *Koper* – *Kopra*.

Cz sto o odmianie tego typu nazw decyduje uzus, st d mo liwe s obie formy w zale no ci od konkretnego nazwiska, np. *Jakiel* – *Jakiela* || *Jakla*, *Sku-*

pie – *Skupienia* || *Skupnia*, *St pie* – *St pienia* || *St pnia*, *Engel* – *Engela* || *Engla*, *Dzi giel* – *Dzi giela* || *Dzi gla*. Zawsze z *e* występuje nazwisko *Niemen* – *Niemena* (Grzenia 1998: 69–70; Cielikowa 2002: 54–64).

3. Anomalie w rozwoju jerów

3.1. Wyrównania analogiczne w odmianie wyrazów

Rozwój systemu jzykowego dąży do jego uproszczenia. Wiąże się to z eliminacją oboczności, które komplikują odmianę. **Formy rzadziej używane wyrównują swą postać do częściej używanych. Proces ten nosi nazwę wyrównań analogicznych.** Gdy w mianowniku obok siebie znalazły się trzy sylaby z jerami, wówczas w przypadkach zależnych w temacie rzeczownika występowałyby dwie alternacje, co znacznie komplikowałoby odmianę. Dlatego w obrębie paradygmatu (zbioru form fleksyjnych wyrazu) dochodziło do wyrównań analogicznych polegających na tym, że forma w mianowniku dostosowywała się do form przypadków zależnych, np.: M. lp. *p s k stp. *psek piesek*. Współczesna forma ma w temacie samogłoskę *e* w miejscu jeru w pozycji słabej, ponieważ upodabnia się do tematu w D. lp. *p s ka stp. *pieska pieska*. Niekiedy bywało odwrotnie: mianownik wpływał na formę w przypadku zależnym, np. D. lp. *š m ra stp. *szemra szmeru* dostosował się do formy M. lp. *š m r *szmer*. Natomiast w czasowniku *szemra*, który ma wspólny rdzeń z rzeczownikiem *szmer*, nie doszło do żadnych wyrównań, dlatego różni się on dziś od mianownikowej postaci tego rzeczownika: *szemra* *š m rati.

Formy, w których doszło do wyrównań analogicznych, można znaleźć już w *Bulli gnie nie skiej*, która pochodzi z XII w. Są to nazwy osobowe typu: *Domk* *dom k. Brak *-e* w formancie deminutywnym w mianowniku jest tłumaczony wyrównaniem analogicznym do przypadków zależnych, w których jer w pozycji słabej zanikał, np. D. *Domka* **dom ka (dom ku)*. Ten typ wyrównań analogicznych miał charakter regionalny – występował w nazwach osobowych pochodzących z północno-wschodniej Wielkopolski.

3.2. Wyrównania analogiczne w przyimkach

Są wyrazy, w których – wbrew zasadzie głoszącej, że jery wygłosowe ulegają redukcji – pojawiają się wygłosowe *e* pochodzenia jerowego. Do takiego rozwoju jerów dochodziło w niesamodzielnym pod względem akcentowym formach, jakimi są przyimki. Jako niesamodzielnymi czy też zestrojów akcentowych, czyli grup sylab mających jeden akcent główny, przyimki zachowują się jak sylaba w pojedynczym wyrazie. Dlatego **jery w wyrażeniach przyimkowych wokalizowały się i zanikały zgodnie z zasadami dotyczącymi pojedyn-**

czych wyrazów. Je eli w wyrazie określonym w nagłosowej sylabie znajdował się jery w pozycji słabej, wówczas jery w wygłosie przyimka ulegał wokalizacji, zgodnie z zasadą głoszącej, że jery wokalizują się w sylabie poprzedzającej sylabę z jeryem słabym, np. *v s ne we nie, *z m n ze mn.

Po zaniku jerów samogłoska *e* zaczęła pojawiać się w przyimkach tak i w takich pozycjach, w których nie było to umotywowane wystąpieniem jeru słabego w nagłosie wyrazu określonego przyimkiem, np. *z sob ze sob. Było to związane z koniecznością rozdzielenia zbitek spółgłoskowych, które powstały po zaniku jerów na granicy przyimka i wyrazu określonego.

Inną zmianą, która zaszła w przyimkach po zaniku jerów, jest pojawienie się samogłoski *u* w przyimku *ku*, współcześnie nie rzadko już używanym. Przyimek ten miał przed zanikiem jerów postać *k. W niektórych archaicznymi wyrażeniach przyimkowych jest obecna forma po wiadczejca zaniku, np. w pieśni wielkanocnej rozpoczynającej się słowami *Wesoły nam dziś dzie nastął* psł. zaimek *k ma postać *k*: *Król niebieski k nam zawitał*. Ta forma przyimka stała się również podstawą do powstania z wyrażenia przyimkowego przymiotnika *grzeczny*, stp. *krzeczny* *k r i ‘do rzeczy’. Samogłoska *u* w przyimku *ku* pojawiła się wtórnie, być może pod wpływem oddziaływania *-u* w końcówce celownika rzeczowników męskich i nijakich.

3.3. Analogiczne *e* ruchome

Niekiedy ruchome *e* nie jest wynikiem rozwoju jerów, ponieważ pojawia się w miejscach, w których w formach prasłowiańskich nie było jerów, np. *masl ko masełko, *mydl ko mydełko, **britv ka brzytewka*. Warto pamiętać, że jery występuje tu w formancie deminutywnym **- k-* i w formach *e* skich i nijakich zanika.

ODSYŁACZE DO PODRĘCZNIKÓW I OPRACOWAŃ

Dług.Dub. II.3

Kl.Urb.Le. §32

Koneczna 1965: 81–88

Maćczak 1983: 30–31

Miodek 1987: 115–117 (*Tajemnicze jery*)

– 182–183 (*Michalec – Michalca, Kope – Kopcja*)

Miodek 1991: 99–101 (*Ruchome samogłoski słowiańskie*)

Miodek 1996: 37–39 (*Kotek – kotka, sweter – swetra*)

– 57–59 (*Havel – Havla i Szustera czy Szustra?*)

- Miodek 2000: 52–54 (*Hawlowy dzie we Wrocławiu*)
 – 130–131 (*Kinkela czy Kinkla*)
 – 73–75 (*Rano, w jesienny d d*)
- Miodek 2007: 151–153 (*Kiedy to byłby Psek przydro ny*)
 – 158–160 (*Poczet – pocztu, meczet – meczetu*)
- Moszy ski 2006: 219
- Strut. §28–38
- Teksty staropolskie* 2003: 30–40
- Urb.dial. §12
- Walczak 1999: 37–44

JAK UNIKNĄĆ NAJCZĘSTSZYCH BŁĘDÓW

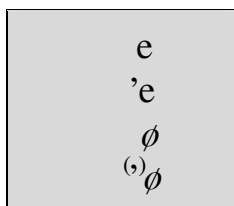
- Nie mo na obu jerów (,) traktowa jak tej samej samogłoski. Nale y sobie u wiadomi , e był podobny do takich głosek jak *u*, *a* czy *o*, natomiast był wymawiany jako *d* wi k po redni mi dzy *i* oraz *e*.
- Nie mo na rekonstruowa jeru tylnego tylko na podstawie analizy formy, w której zanikł. Nale y pami ta , e po zaniku jeru mi kkiego niektóre spółgłoski utraciły mi kko . Aby ustali , jaki jer wyst pił w danym wyrazie, nale y zacz od analizy formy ze zwokalizowanym jerem, np. rekonstrukcja jeru w formie *psa* (*p sa) powinna by poprzedzona analiz formy *pies* (*p s). Mo na te szuka innej pełnej samogłoski, np. wyraz *goł b* zrekonstruujemy jako *gol b , poniewa w D. lp. w wygłosie tematu fleksyjnego jest spółgłoska mi kka: *goł bia*.
- Nale y pami ta , e jer w pozycji mocnej pojawiał si tylko wówczas, gdy był w sylabie bezpo rednio poprzedzaj cej sylab z jerem w pozycji słabej, np. *p s . Je eli sylaby z jerami rozdzielała sylaba z samogłosk pełn , wówczas jer w sylabie poprzedzaj cej sylab z samogłosk pełn przyjmował pozycj słab , np. *s bor *zbór*.
- Prawie dla wszystkich wyrazów, w których jest *e* pochodzenia jerowego, mo na znale formy oboczne, w których jer zanikł; czasem s to wyrazy pokrewne, a nie formy fleksyjne, np. *t m n j *ciemny*, ale *t ma *ma* (pierwotne znaczenie: ‘ciemno ’).
- Nale y pami ta , e nie ka dy wyraz ko cz cy si dzi spółgłosk był kiedy zako czony jerem – w dawnych formach czasownikowych takich jak bezokolicznik, np. *nosi* *nositi; formy trybu rozkazuj cego, np. *spu* stp. *spuci* (tryb rozk.) *s pusti; 2. os. lp. cz. ter. czasownika *by* stp. *je* (*jeste*) *jesi – znajdowała si krótka samogłoska *i*, która te ulegała redukcji.

- Nie można rekonstruować jery w pozycji napiętej w miejscu, gdzie występuje samogłoski *i* oraz *y*. Należy pamiętać, że najczęściej jery w pozycji napiętej występował w formach M. lp. r.m. przymiotników o złożonej odmianie, np. **mal j mały*.
- Nie można traktować spółgłosek funkcjonalnie mianownikowych jako twardych i rekonstruować po nich jery tylnych. Należy pamiętać, że spółgłoski: *š, ž* (*i rz*), *č, c, l* były kiedyś miękkie i zgodnie z prawem korelacji miękkości należało po nich umieszczać jery przedni, np. **l n len*.

POMOC DYDAKTYCZNA

Rozwój jeryów:

PYTANIA

1. Wyjaśnij, dlaczego podczas odmiany niektórych wyrazów dochodzi do zaniku *e*, a podczas odmiany innych tak się nie dzieje, np. *pies : psa*, ale *człowiek : człowieka*?
2. Porównaj pary wyrazów: *mech || miech, cie || dzie* i określ pochodzenie samogłoski *e*. Co wskazuje na *e* pochodzenia jeryowego?
3. Dlaczego w wyrazach typu: *mróz, wóz, niósł* doszło do wzdłużenia zastępczego, a w wyrazach typu: *kot, mrok, nos* samogłoska nie została wzdłużona?
4. Dlaczego w mianowniku wyrazów *koza, brzoza, woda* nie ma samogłoski, którą zapisujemy jako *ó*, skoro jest w dopełniaczu lm. tych wyrazów: *kóz, brzóz, wód*?
5. Wyrazy: *dom, ogon, dło, sło, klon* koczą się na spółgłoskę *d* wiczną, jednak nie widać w nich efektów wzdłużenia zastępczego. Dlaczego?
6. Odwołuj się do wiedzy z gramatyki historycznej, wyjaśnij genezę oboczności *o : ó* we współczesnym języku polskim (np. *mróz : mrozu, wiódł : wiodła*).
7. Wyjaśnij, dlaczego oboczność *o : ó* nie występuje w rzeczownikach mianownikowych, w których w M. lp. w wygłosie jest spółgłoska bezdźwięczna lub nosowa?

8. Dlaczego jako ó zapisujemy t samogłosek *u*, która alternuje z *o* (np. *wóz*, *mróz*, *mój*)?
9. Co wskazuje, *e* w wyrazie *szmer* po głosce *š* był jer mi kki?
10. Dlaczego w parach wyra *e* przyimkowych typu: *ode mnie – od ciebie*, *w mie cie – we wsi* przyimki mają różną postać?

ĆWICZENIA

1. Zaznacz pozycje jerów w podanych przykładach:

<i>pod v s j</i>	<i>nad stol kom</i>
<i>pod vor ko</i>	<i>nad m noj</i>
<i>š m r</i>	<i>pod gru š k</i>
<i>t m nika</i>	<i>ot p sa</i>
<i>b k</i>	<i>bliz n j</i>

2. Od podanych poniżej form mianownikowych utwórz formy dopełniacza dla par rzeczowników:

<i>mech – miech</i>	<i>len – le</i>
<i>dzie – cie</i>	<i>wie – wiek</i>
<i>sen – sie</i>	<i>bez – bieg</i>
<i>pies – bies</i>	<i>lew – lek</i>
<i>szew – szelest</i>	<i>brew – brzeg</i>

3. Posługuj się rekonstrukcjami wyrazów z w. 2, wyjaśnij, dlaczego alternacja *e* : $\emptyset$ występuje w odmianie tylko niektórych rzeczowników.
4. Od podanych dopełniaczy utwórz mianowniki i zrekonstruuj te dwie formy. Wyjaśnij, dlaczego w dopełniaczu w nagłosie jest spółgłoska twarda, podczas gdy w mianowniku jest spółgłoska miękka:

psa, dnia, wsi

5. Zrekonstruuj podane poniżej wyrazy; najpierw utwórz wyrazy podstawowe dla podanych derywatów i zrekonstruuj je, potem wykonaj rekonstrukcje podanych derywatów:

<i>piesek</i>	<i>meszek</i>	<i>kietek</i>
<i>pieniek</i>	<i>łebek</i>	

6. Ustal, kiedy występuje powołanie tzw. jer w pozycji napiętej, i wykonaj rekonstrukcje wyrazów, w których jer w tej pozycji występuje:

- mały, (tych) myszy, mali, dobry, mili*
- chłopi, miły, bliźni, (tych) kości, widzi*
- (tych) wsi, krótki, duży, zdrowy, bierny*

7. Zrekonstruuj podane poniżej wyrazy i ustal, kiedy w wygłosie danej formy był jer, a kiedy inna samogłoska:

- a) *miło*, *nosi*, *nie*, *ko*, *sied*, *bój* 'walka'
 b) *lka*, *zło*, *korzy*, *bi*, *go*, *stój*

8. W poniższych derywatach zaznacz formanty słowotwórcze. Utwórz współczesne formy tych wyrazów:

- *p s k, *kot k, *koz l k, *kup c, *sl p c,
 *s lamati, *v nosj, *k r n j, *v r n j, *mat ka, *koz ka

9. Sprawdź w słowniku etymologicznym pochodzenie poniższych wyrazów i wyjaśnij na podstawie podanych tam rekonstrukcji ich budowę:

- dzisiaj*, *grzeczny*, *wewn trzny*,
odetchn, *przede wszystkim*

10. Zrekonstruuj podane poniżej wyrażenia przyimkowe i wyjaśnij, dlaczego w wygłosie niektórych przyimków jest samogłoska e:

- a) *nade wszystko* – *nad tob*
 b) *ze lmem* – *z kotem*
 c) *we dnie* – *w nocy*
 d) *przede mną* – *przed tob*

11. Ustal, stosując rekonstrukcje, która z podanych form jest motywowana historycznie, a która powstała w wyniku odstępstwa od procesów zaniku i wokalizacji jerów:

- a) *piesek* – *psek*
 b) *szewc* – *szwiec*
 c) *szemra* – *szmeru*

12. Ustal, jakie konsekwencje zaniku i wokalizacji jerów obrazują następujące wyrazy lub pary wyrazów (wzdłużenie zastępcze, zanik miękkości spółgłoski, zanik dźwięczności spółgłoski, alternacje *e* : $\emptyset$, powstanie sylaby zamkniętej, zawieszenie prawa korelacji miękkości). Zrekonstruuj te wyrazy:

<i>bóg</i>	<i>len</i> : <i>lnu</i>
<i>psa</i>	<i>mech</i> : <i>mchu</i>
<i>gość</i>	<i>bez</i> : <i>bzu</i>
<i>głęb</i>	<i>szła</i> (ale: <i>szedł</i>)

13. Podziel podane poniżej wyrazy na takie, w których występuje ruchome analogiczne i e ruchome pochodzenia jerowego:

- mydło*, *ekwipunek*, *głęb*, *masełko*, *palec*, *brzytewka*, *matek*, *stół*,
wizerunek, *kotek*, *chłopiec*

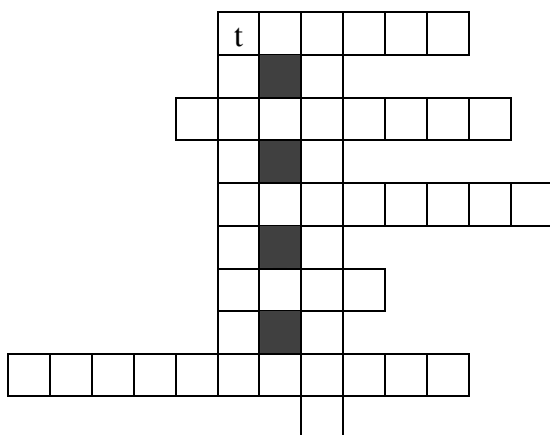

14. Spróbuj odnaleźć w ród tych liter prasłowiańskie rekonstrukcje następujących wyrazów:

brodzi, *mech*, *ciemno*, *domek*, *zebra*, *rów*,
du y, *odnie*, *koziół* (stp. *kozieł*), *dzie*, *piesek*

o	d		n	v		b	r	o	d	i	t	i
d		o	p	e	s		š	o	n		v	u
u	o	t		n	e	s	i	g	v		v	p
ž		m		p		s		k		b		r
	e	ž		v	a	l	u	s		t	r	o
j	k	o	t	k	u	p	x	o	m			v
	o	n	o	š		r	o		l		n	
t		m		n	o	s	t		i	j		d
v	b		o	v	o		z	i		i	j	
ž		m		x		o	l	n	x	ž		
v	i	š	n	e	k	l		a	s		a	g
	o	b		o	x	d	u	z	i		j	
s		b		r	a	t	i	j		ž		

15. W których wyrazach samogłoska oznaczona jako *ó* pochodzi z wzdłużenia zastępczego? Uzasadnij swoją opinię:
- zachód*, *mógł*, *wróg*, *zawód*, *skóra*
  - zdrówko*, *mózg*, *próchno*, *góra*, *kół* (D. lm.)
  - stół*, *król*, *zdrów*, *naród*, *ogród*
16. Wyjaśnij, dlaczego w niektórych wyrazach występuje alternacja *o* : *ó*, a w innych – nie, np.:
- dom* : *domu*   ale: *droga* : *dróg*
bok : *boku*   ale: *bóg* : *boga*
rok : *roku*   ale: *róg* : *rogu*
stok : *stoku*   ale: *stóg* : *stogu*
17. W prasłowiańszczyźnie nie niektóre grupy spółgłoskowe nie mogły istnieć. Wyjaśnij genezę współczesnych grup spółgłoskowych w wyrazach:
cienny, *e_ski*, *babka*, *domku*, *wierny*, *równy*, *szydełko*
18. Wpisz rekonstrukcje podanych wyrazów w diagram. Każda rekonstrukcja ma inną liczbę liter. Niektóre wyrazy nie były znane w języku prasłowiańskim (naczelnik, podolski), ale podstawy słowotwórcze i formanty były znane, zatem rekonstrukcja będzie próbą ustalenia, jak wyglądałyby te wyrazy w języku prasłowiańskim, gdyby istniały):
- tani*, *um_czon*, *syn*, *nalewa*,
ciemno, *naczelnik*, *podolski*

19. Ustal, w których wyrazach podkreślona samogłoska *e* pochodzi z jery, a kiedy jest to tzw. *e* analogiczne lub *e*, które zostało odziedziczone z epoki prastawiańskiej:
- męszek*, *pojezierze*, *mydełko*, *domek*
  - ciel*, *masełko*, *kotek*, *krew*
  - brzytewka*, *gałzdek*, *ucieka*, *czę*
20. Ustal, jak należy odmieniać podane nazwiska. Czy są wśród nich takie, które można odmieniać dwójako (w zależności od uzusu)?
- Kotek*, *Dubiel*, *Krętel*, *Szuster*, *Niemen*
  - Stęcel*, *Havel*, *Borek*, *Kotek*, *Rytel*
  - Reczek*, *Hegel*, *Łeb*, *Dudek*, *Krętel*

PRACA Z TEKSTEM

1. Wskaż w poniższym tekście wyrazy, w których występuje *e* pochodzenia jerowego, oraz wyrazy, w których niegdyś występowały jery w pozycji słabej; mogą to być także derywaty utworzone za pomocą formantów słowotwórczych, w których kiedyś były jery – wskaż wówczas te sufiksy:

Mechanik [...] walił z pasją młotkiem i klął od czasu do czasu. Filipiek schronił się w cieniu. Wolnym krokiem przeszedł wzdłuż warsztatu, zatrzymał się przy tokarce, a potem skierował się ku starej, walczącej szopie [...]. Chłopiec westchnął i przytknął wszy oczy, oparł się o cian. Naraz poczuł, że jedna z desek wygina się pod naporem jego ramienia. Odchylił ją ... W ciemnej szopie zobaczył samochód – volkswagena – wóz, który nie dawał mu spokojnie spać.

A. Bahdaj, *Stawiam na Tolka Banana* (s. 194–195)

2. Z podanych fragmentów wiersza Słoty *O chlebowym stole* (ChS: 285–286) wypisz wszystkie wyrazy, w których *i* lub *y* pochodzi z rozwoju jerów w pozycji napi tej. Wykonaj rekonstrukcje tych form. Wskaż cztery wyrazy, w których samogłoski długie powstały w wyniku wzdłużenia zastępczego.

*Przeto stoł wieliki wieboda;
 Staje na nim piwo i woda,
 I k temu mi so i chleb,
 I wiele jinych potrzeb,
 Podług dostatka tego,
 Kto le mo e dosta czego [...]
 A mnogi idzie za stoł,
 Si dzie za nim jako woł,
 Jakoby w ziemi wetkn ł koł [...]
 Jest mnogi ubogi pan,
 Cso b dzie ksi tom znan
 I za dobrego wezwan.*

3. W tekście gwarowym podanym poniżej wskaż co najmniej cztery wyrazy, w których doszło do wzdłużenia zastępczego. Czym różni się te wyrazy od odpowiadających im form z polszczyzny ogólnej? Korzystaj z wiadomości o rozwoju samogłosek długich (rozdz. II.6), wyjaśnij przyczynę tych różnic.

Godajom, e tero to ko dy gospodarz bogocz; nazbijoj pini chuw i tero tylko siedzi f chałpie pod piecym i rachuje mary [marki] i nie wi, kaj je schowa pszed złodziejami, bo zakopa f sadzie ni mo e, bo zgnijom, f chałpie ty nieskoro, bo myszy papiur zechlajom. To tylko tak sie godo. A jak tu mi co, kiej Mimcy co mogli, to zabrali. Człowiek ta zacharapcił jałfke i jednygo kunia, co muk, to robił na tych pore morgach piochu – ale bo to co wyrobi? Doczekołym sie krowy – ale gdzie ta, tujskiego roku krufsko sie zmarnowało, złostoł cielok; ku tyz ledwo nogamy włuczy.

tekst gwarowy z Małopolski (Urbańczyk 1962: 85)²⁹

4. W podanym fragmencie *Bulli gnie nie skiej* (ChS: 19) wskaż cztery wyrazy (nazwy), w których występuje *e* pochodzenia jerowego. Uzasadnij swój wybór – jak rozpoznałeś, że *e* pochodzi z jerów? Czy w ród podanych poniżej nazw są takie, w których brak *e*, choć rozwój jerów wskazuje, że pierwotnie w wyrazach tych występował jer w pozycji mocnej? Czy potrafisz wyjaśnić, dlaczego w tych formach doszło do zaniku jeru?

²⁹ Tekst podano w uproszczonej pisowni fonetycznej.

Równie Silc z tymi: yłka, Miłowan, Niesuł, Radzi ta, Ciechuta, Sypie , Krzepk, Smit, Redosz, Lestnica [...]. Równie Dobrylewo z tymi posiadaczami: Sulistryj, Krostawc, Rdzek. Równie wieprawicy z tymi: Kusz, Krotosza [...]. Równie Łysino z tymi: Poniat, Kwiatek, Targosza, Strzałek [...]. Równie D bnica, Radowit z tymi jej posiadaczami: Smarczek, Doman, Siedlewit, Łokana, Wie cina.

II.2. PRZEGŁÓS

PYTANIA, KTÓRE MOŻE ZADAĆ POLONIŚCIE JAŚ DOCIEKLIWY

1. Dlaczego czasowniki od takich wyrazów jak *biały*, *piana*, *wiara* brzmi : *bieli*, *pieni* *wierzy*, a nie: *!biali*, *!piani*, *!wiarzy*?
2. Dlaczego w tematach słowotwórczych wyrazów z tej samej rodziny pojawia si raz głoska *e*, a raz *o* (np. *ziolo* : *ziele*, *ona* : *eni*)?
3. Dlaczego Rosjanie mówi *b'etyj*, a Polacy *biały*?
4. Dlaczego w wierszyku J. Brzechwy pojawia si nietypowa forma imienia Piotr: *Nie pieprz Pietrze wieprza pieprzem*?
5. Dlaczego podczas odmiany przez przypadki w niektórych wyrazach wyst - puje alternacja *a* : *e* (np. *wiatr*, *o wietrze*), a w innych, podobnych, brak takiej wymiany (np. *wiadro*, *w wiadrze*)?
6. Dlaczego wyraz *osioł* ma nietypow odmian , mówimy *osta*, a nie: *!osioła*?
7. Dlaczego formy pochodz ce od wyrazu *kwiat* brzmi *kwiatny*, *kwiatnik*, a nie *!kwiatny*, *!kwiatnik*?
8. Dlaczego w mowie mieszka ców wsi mo na usłysze formy: *mietła*, *biedro*, *nies*?
9. Czy wyrazy *ple* i *plot* s w jaki sposób ze sob zwi zane?
10. Czy *Pieskowa Skala* zawdzi cza sw nazw pieskom? Jaka jest etymologia tej nazwy?

CO POWINIEN WIEDZIEĆ NAUCZYCIEL JASIA DOCIEKLIWEGO

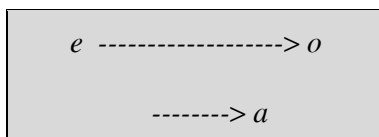
1. Przeglós jako proces językowy

1.1. Istota przeglósu

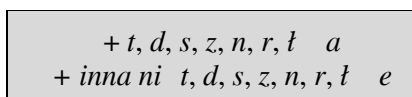
Przeglós, zwany również dyspalatalizacją samogłosek, **to proces przekształcania się samogłosek przednich stojących przed spółgłoskami przedniojęzykowo-zębowymi twardymi (*t, d, s, z, n, r, ł*) w odpowiadające im wysokością**

samogłoski tylne, przy czym spółgłoski zmiekczone przez samogłoski pierwotnie przednie pozostawały miękkie tak i po przegłosie. Przegłosowi nie ulegały samogłoski wysokie, czyli *i* oraz zanikający *y* w tym czasie jery przedni. Natomiast samogłoska nosowa *ɔ*, która podlegała temu procesowi, przeszła potem szereg zmian, które zatarły skutki przegłosu (zob. cz. II.4 i II.5). Na polskim obszarze jery zycznym można obserwować rezultaty przegłosu samogłoski *i i *e. Były to odpowiednio: przejście *w a i przejście *e w *o* (np. *sno *siano*, *sedlo *siodło*).

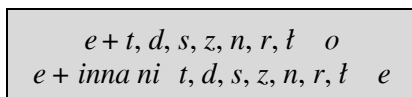

Przegłos zachodził tylko przed spółgłoskami zębowymi twardymi, *i i *e stojące przed spółgłoskami innymi niż *t, d, s, z, n, r, ł* nie ulegały zmianie w *a* i *o*:

Dlatego w wyrazach pokrewnych i w formach fleksyjnych, w których po *i lub po *e nie znalazła się spółgłoska z bowa twarda, bo np. formant słowotwórczy lub fleksyjny powodował zmiekczenie tej spółgłoski, nie doszło do przegłosu. Doprowadziło to do powstania alternacji tematycznych *e* : *o* i *e* : *a*.

np.: *vra *wiara* ale: *vriti *wierzy* ; *vr *wierze*
 *blj *biały* ale: *bliti *bieli*
 *pna *piana* ale: *piniti *pieni*

np.: *zelo *zióło* ale: *zelje *ziele*
 *żena *ona* ale: *żeniti *eni*

Istot przegłosu samogłosek przednich stojących przed twardymi *t, d, s, z, n, r, ł* H. Koneczna (1965: 50) tłumaczy następująco: „Spółgłoski te jeszcze i w dzisiejszej wymowie wykazują nieznaczne załagodzenie rodkiowej części języka, a ruch ten, przygotowany już w czasie wymawiania samogłoski poprzedzającej, współdziałał w usunięciu palatalnych elementów artykulacyjnych w samogłosce. Mamy tu więc do czynienia ze zjawiskiem absorpcji fonetycznej: samogłoska, upodobiła się do siebie poprzedzającego spółgłoski [...], ztraciła istotną swą artykulację przednią, która zostaje wchłonięta przez palatalizującą się spółgłoskę”.

1.2. Zasięg przeglósu w językach słowiańskich

Porównanie języka polskiego z innymi językami słowiańskimi pozwala zauważyć pewne regularne różnice. W języku polskim istnieją wyrazy, w których samogłoska szeregu tylnego, np. *a*, występuje po spółgłosce miękkiej, jak np. w wyrazie *biały*, podczas gdy w innych językach słowiańskich, które nie należą do grupy lechickiej, po spółgłosce miękkiej występuje, zgodnie z prawem korelacji miękkoci, samogłoska szeregu przedniego, np. w języku rosyjskim odpowiednik polskiego *biały* brzmi *бѣлый*. Przyczyną pojawienia się tych różnic był proces przeglósu³⁰, który objął swym zasięgiem tylko cztery języki słowiańskie, w tym języki lechickie.

Jeszcze w czasie trwania wspólnoty prasłowiańskiej nastąpiła zmiana, której rezultaty są podobne do przeglósu i występują we wszystkich językach słowiańskich – prasłowiańskie spółgłoski: *s, *ž, *š, *j przekształciły się – niezależnie od następującej po nich głoski – w: *a*, *ža*, *ša*, *ja*. Proces ten nazywa się **przegłosem prasłowiańskim**, np.: *s, pol. *czas*, ros. *ч’асы* ‘zegarek’. Pojawienie się alternacji *a* : *e* w formach czasownika, w których wcześniej – niezależnie od następującej spółgłoski – po *s*, *ž*, *š* była samogłoska *a*, np. *krzyczat* || *krzyczeli* *kri al || *kri ali; *le at* || *le eli* *ležal || *le ali, wywołane jest wyrównaniem analogicznym do form, w których zaszedł przeglós, takich jak np.: *cierpiať* || *cierpieli*, *widziať* || *widzieli*.

1.3. Czas trwania przeglósu

Przegłós zaszedł z pewnością dopiero po rozpadzie wspólnoty prasłowiańskiej i dlatego jego skutki nie występują we wszystkich językach słowiańskich: pol. *piasek*, *piana*, *wiara*, *wianek*, ros. *p’esok*, *p’ena*, *w’era*, *w’enok*.

Przegłós był procesem wcześniej niż wokalizacja jerów, o czym świadczy fakt, że *e* pochodzenia jerowego nie ulegało przeglósowi (np. *sen*, *pies*, *len*, a nie: *son, *pios, *lon). Był później niż metateza grup *-er-*, *-el-* (zob. cz. II.3), o czym świadczy forma:

³⁰ W niektórych podręcznikach i opracowaniach (np. Strut.: 43–44) odróżnia się przeglós polski i lechicki, chociaż jednak autorzy wybierają jedno z określeń: przeglós lechicki (np. Dług.Dub.: 83) lub przeglós polski (np. *Encyklopedia języka polskiego* 1991: 269), albo też posługują się terminem ‘przegłós’ bez dodatkowych określeń (Walczak 1999: 35–36). Każde z tych wyborów jest uzasadnione, jednak w związku z uznaniem kaszubszczyzny za język etniczny, w którym występuje przeglós *e *o*, wydaje się, że nie można mówić o przeglósie jako zjawisku, którego ślady pozostały tylko w języku polskim. Warto jednak pamiętać, że przeglós *e* w *o* nastąpił nieco później niż przeglós *a* i miało mniejszy zasięg: przeglós samogłoski *o objął wszystkie języki z grupy lechickiej, natomiast przeglós samogłoski *e nie objął grupy języków zachodniolechickich (połabskich) (zob. Kl.Urb.Le.: 43–35).

wrzos: *vers (metateza) *vr'es (przełós) wrzos
 brzoza: *berza (metateza) *br'eza (przełós) brzoza

Najstarsze po wiadczeniu formy z przełósem pochodzi z IX w. Jest to zapis nazwy plemienia Dziadoszan w dokumencie sporz dzonym przez anonimowego autora, zwanego *Geografem Bawarskim*. Historycy j zyka uznaj czas wydania tego dokumentu za pocz tek procesu przełósu. Trwał on co najmniej trzy wieki; zachodził jeszcze w czasie, gdy wraz z chrztem Polski zacz ły si pojawia zapo yczenia zwi zane chrze cija stwem, np. *aniól, ko ciól, Piotr*³¹. Poniewa w najstarszym polskim dokumencie pochodzi cym z XII w., czyli *Bulli gnie nie skiej*, nie ma form bez przełósu, przyjmuje si , e przełós zako czył si najpó niej w XII w.

2. Konsekwencje przełósu

2.1. Alternacje a : e i o : e

Współcze nie najbardziej widoczna konsekwencja przełósu jest powstanie alternacji samogłóskowych a : e i o : e. Przełós wywoływały znajduj ce si po pierwotnych samogłóskach szeregu przedniego * , *e spółgłóski przedniej - zykowo-z bowe twarde: t, d, s, z, n, r, ł. Cz sto jednak podczas odmiany przez przypadki w ko ówce fleksyjnej pojawiała si samogłóska szeregu przedniego, która mi kczyła poprzedzaj ca j spółgłósk . Powstawały wówczas spółgłóski: t', d', s', z', , r', l', które przekształciły si w , d , , , , ż (zapisywane jako rz), l'. Ich pojawienie si nie dopuszczało do przełósu. Je li w jednej formie dochodziło do przełósu, a w innej nie, powstawały alternacje, np.:

wiara *v ra ale: o wierze *o v r
 nios *nes ale: niesiesz *neseš
 plot *plet ale: ple *plesti

Podobna sytuacja mogła wyst pi tak e w derywatach powstałych przez doł czenie do tematu zako czonego spółgłósk przedniej zykowo-z bow formantu rozpoczynaj cego si samogłósk przedni , np.:

le ny *l s n j ale: las *l s³²

³¹ Wyrazy *ko ciól, aniól, Piotr* dostały si do j zyka polskiego po 966 r. i s zapo yceniami z j zyka łaci skiego poprzez medium czeskie (por. łac.: *castellum, angelus, Petrus*). J zykoznawcy nie s zgodni, czy wyrazy te s dowodem na to, i przełós działał jeszcze w X w. Niektórzy twierdz , e zmiana e na o w tych wyrazach mogła si dokona przez analogi do podobnych form (Wieczorkiewicz, Sinielnikoff 1965: 36).

³² Zob. te pozorny brak przełósu.

W języku polskim występują takie alternacje *e* : *o*, w których *o* stoi po spółgłosce twardej, np. *ple* || *plot*, *mrze* || *mór*, *mle* || *młot*. Przyczyną przedstawionych tu alternacji nie jest przeglós, ale zjawisko o wiele wcześniejsze: **apofonia praíndoeuropejska**. Jest to najstarsza alternacja wokaliczna, której relikty zachowały się w wielu językach indoeuropejskich. Apofonia pozwalała odróżnić formy, które pochodziły ze wspólnego rdzenia, np. czasownik i rzeczownik: *ple* *plesti; *plot* *plot. Wspólczesność u wytkownicy języka nie zawsze dostrzegaj wspólny rdzeń etymologiczny w tych wyrazach. Aktualne znaczenie wyrazu *plot* ‘ogrodzenie’ nie wskazuje już na sposób jego wykonania – dawniej płoty były plecione z gałęzi.

Apofonia nie zaburza korelacji miękkości – samogłoski z szeregu tylnego znajdują się po spółgłoskach twardych, a samogłoski szeregu przedniego – po spółgłoskach miękkich, np. *tok* || *ciec*. **Pozwala to odróżnić współczesne formy, w których ta alternacja wystąpiła, od form powstałych w wyniku przeglósu**. Ponadto apofonia różniła się od przeglósu tym, że jej wystąpienie nie było uzależnione od kontekstu fonetycznego – alternująca samogłoska mogła występować przed każdą spółgłoską, a nie tylko przednią; zjawisko było twarde, np. *wozi* || *wie*.

2.2. Fonologizacja miękkości i defonologizacja fonemów *i* – *y*

Przeglós, określany także jako dyspalatalizacja, doprowadził do zerwania prasłowiańskiej korelacji miękkości. Samogłoski *a*, *o*, które powstały z odpowiadających im samogłosek przednich, mogły już stać po spółgłoskach miękkich, np. w wyrazach *wiosna*, *piasek*, *miała*. W konsekwencji nastąpiła **fonologizacja miękkości – miękkość spółgłosek stała się cechą dystyngtywną, czyli różnicującą znaczenie wyrazów, np. psł. *mara – *měra, pol. *mara* – *miara***. W prasłowiańszczyźnie znaczenie tych wyrazów różnicowała samogłoska, po przeglósie funkcję przejęła spółgłoska twarda w opozycji do miękkiej. Dziś dyskusyjne jest istnienie miękkich fonemów wargowych, ponieważ już od XVII w. (na Mazowszu) miękkość spółgłosek wargowych była realizowana asynchronicznie. Jednak bezpośrednio po przeglósie opozycja spółgłoska miękka : twarda była fonologiczna, tzn. odpowiadała za znaczenie wyrazów (szerzej problem dalszych zmian statusu fonologicznego, czyli samodzielności niektórych spółgłosek miękkich, jest omówiony w części III.2).

Po przeglósie samogłoski *a*, *o* mogły być wymawiane po spółgłoskach miękkich. Nieco później, i z innych przyczyn, dołączyła do nich samogłoska *u* (zob. część II.6 – rozwój pochylonej samogłoski *o*). W momencie przeglósu do szeregu tylnego należała samogłoska *y*³³. Jest to jedyna samogłoska, która nie może być wymawiana po spółgłoskach miękkich. Natomiast wysoka przednia samogłoska *i* nie może być wymawiana po spółgłoskach twardych. Para samo-

³³ Obecnie samogłoska ta zmieniła tak artykulację, że jest wymawiana jak samogłoski przednie.

głosek wysokich *i* – *y* zachowała zatem wła ciwo ci, które miały wszystkie samogłoski przed procesem przeglósu i wokalizacji tylnego jeru w *e*. Jednak w sytuacji gdy mi kko stała si cech fonologiczn spółgłosek, opozycja *y*, *i* uległa defonologizacji – zacz to uwa a , e głoski *y*, *i* s realizacjami jednego fonemu. Dowodem tego mo e by propozycja Jakuba Parkoszowica, który traktował oba d wi ki jak jedn samogłosk , w której rozró niał tylko iloczas długi i krótki. Proponował, by litera *y* oznaczała zarówno długie *i*, jak długie *y*, natomiast litery *i* u ywał na oznaczenie krótkiego *i* oraz krótkiego *y*. W podobny sposób wzajemny stosunek *y* oraz *i* okre lał w XIX w. Mrozi ski, a potem cała szkoła polskich fonologów (por. Koneczna 1965: 128). W my l opisanego podej cia fonem ten jest realizowany jako głoska *y* w s siedztwie spółgłoski twardej, np. *by* *byti; natomiast w s siedztwie spółgłoski mi kkiej jako *i*, np. *bi* *biti.

Propozycja Parkoszowica nie została uwzgl dniona przez kolejnych reformatorów grafii i drukarzy. Obie głoski zapisywano za pomoc ró nych znaków. O uznaniu samodzielno ci artykulacyjnej głosek *i* oraz *y* decyduje tak e wiele innych wzgl dów, takich jak np. postulat ujednoczenia i uproszczenia systemu fonologicznego, wiadomo u ytkowników j zyka dotycz ca odr bno ci d wi ków *y*, *i*, odr bne litery dla tych głosek (zob. Greszczuk 1996: 81–85). W najnowszych współczesnych opracowaniach z zakresu fonetyki opisowej i fonologii obie głoski s traktowane jako dwa odr bne fonemy (zob. Ostaszewska, Tambor 2008, Struty ski 1995, Ročlawski 1986, Sawicka 1995, Wróbel 2001).

3. Anomalie w procesie przeglósu i po jego zakończeniu

3.1. Wyrównania analogiczne

Proces wyrówna analogicznych rozpocz ł si ju w epoce staropolskiej i trwa do dzi . Obj ł m.in. formy celownika i miejscownika lp., takie jak np. *o wiadrze*, *o sianie*, *o onie*. Formy te w dobie staropolskiej miały posta : *o wiadrze*, *o sienie*, *o enie*³⁴. Wyrównanie analogiczne nie wyst puje regularnie we wszystkich wyrazach; brak go np. w odmianie takich wyrazów jak: *wiatr* – *o wietrze*, *miara* – *o mierze*. Wyrównania analogiczne doprowadziły te do wycofania przeglósu w formach, w których były warunki do zaistnienia tego procesu, np. w wyrazach: *krzesło*, *cena*, stp. *krzasło*, *cana* doszło do wyrównania do tematu Msc. lp.: *o krze le*, *o cenie* – zapewne dlatego, e formy te były cz ciej u ywane. Podobny proces zaszedł w bezokoliczniku *czesa* , stp. *czosa* – tu do wyrównania analogicznego doszło zapewne pod wpływem form czasu tera niejszego, np. *czesz* .

³⁴ Por. np. tytuł fraszki J. Kochanowskiego: *Dorocie z Michowa enie jego*.

3.2. Odstępstwa od przeglósu

We współczesnym j zyku polskim obserwujemy liczne odchylenia i nieregularno ci zwi zane z wyst powaniem procesu przeglósu.

- W niektórych wyrazach przeglós nie zaszedł mimo istnienia warunków: psł.* stało przed spółgłosk przedniej zykowo-z bow tward , jednak nie przekształciło si w a. Zjawisko to obserwujemy w takich wyrazach jak np. *cesarz, kobieta, rzeza* . Cz sto s to wyrazy o niewyja nionej etymologii, które nie były notowane w dobie staropolskiej, takie jak np. *kobieta*.
- W j zyku polskim s wyrazy, w których przeglós zaszedł mimo braku warunków: psł.*e stało tu przed spółgłosk inn ni przedniej zykowo-z bowa twarda, np. *macocha *matjexa, poziomka *pozem ka, po oga *pożega*.
- W j zyku polskim s wyrazy, które wydaj si wyj tkami od reguły, e e pochodzenia jerowego nie ulega przeglósowi, np. *osioł *os l , kozioł *koz l , dzionek *d n k , wioska *v s ka*. Jest to zjawisko tzw. **falszywego przeglósu**. Analiza form, które niekiedy wyst powały jeszcze w XIX w., takich jak: *kozioł, osieł*, wskazuje, e samogłoska o pojawiła si w miejscu e pochodzenia jerowego znacznie pó niej. W takich formach jak *kozioł* zjawisko przekształcenia e w o jest zwi zane z zanikaniem wymowy ł jako gloski przedniej zykowo-z bowej. Obecnie gloska ta jest wymawiana jako . Artykulacja tej gloski powoduje, e j zyk układa si do wymowy samogloski tylnej ju przy wymawianiu samogloski poprzedzaj cej i w ten sposób powstaje samogłoska szeregu tylnego, czyli o. W wyrazach takich jak *wioska, dzionek*, w których po dawnym e nie było ł, samogłoska o pojawiła si na zasadzie analogii do form z przeglósem. W formach, w których samogłoska o powstała w miejscu e , , mo na zauwa y zjawisko alternacji o : $\emptyset$ – np. *osioł : osła*, poniewa wyraz ten w D. lp. miał w temacie jer w pozycji słabej: *os la.
- Niekiedy w polszczy nie wyst puj pary wyrazów zró nicowanych znaczeniowo, ale pochodz cych od tego samego wyrazu prasłowia skiego. Wyrazy te ró ni si tak e formalnie: w jednym z nich doszło do przeglósu, w drugim – nie, np. *biada* ‘wykrzyknie wyra aj cy zagro enie’ || *bieda* ‘ubóstwo’ *b da; *na czele* ‘okre lenie wyra aj ce przewodzenie grupie ludzi’ || *na czole* ‘na cz - ci twarzy’ *na el , *działo* ‘co , co kto wykonał’ || *działo* ‘bro artyleryjska’ *d lo. W przedstawionych parach jedna z form jest regularna, np. *działo, na czele, biada* – druga natomiast jest rezultatem wyrównania analogicznego.

3.3. Przeglós w przyimkach

Przeglós w niesamodzielnym akcentowo formach, takich jak przyimki, dokonywał si w zale no ci od tego, czy nagłos wyrazu stoj cego po przyimku był twardy czy mi kki. Mi kki nagłos powodował, e mi kko wymawiana była

tak e spółgłoska przedniej zykowo-z bowa w wygłosie przyimka. Do przeglósu wówczas nie dochodziło. Przeglós nie zachodził np. w wyrażeniu *przez wie* *perz v s. W wyrażeniu *przed tob* *perd toboj były natomiast warunki do przeglósu. Ostatecznie w przyimkach, dzięki analogii do form, w których wyraz określany rozpoczynał się spółgłoską mi kk, zachowały się jedynie formy bez przeglósu – niezależnie od kontekstu fonetycznego.

3.4. Pozorny brak przeglósu

W wyrazach zakończonych formantami *-ny* i *-nik*, takich jak np. *kwiety, kwietnik, sienny, siennik, bierny, biernik*, brak przeglósu w tematach słowotwórczych, mimo że współczesnie *e* stoi w nich przed spółgłoską przednią zykowo-z bowa twardą. Nie jest to jednak odstępstwo od przeglósu, bowiem w języku prasowym składowe formanty *-ny* i *-nik* miały postać *n j, *nik. Jer przedni lekko palatalizował spółgłoski przedniej zykowo-z bowe, a tym samym blokował zachodzenie przeglósu. Stąd formy:

*kv t- n j, *kv t- nik   *kwiety, kwietnik*

*s n- n j, *s n- nik   *sienny, siennik*

*ber- n j, *ber- nik   *bierny, biernik*

3.5. Przeglós w gwarach

W gwarach wynikające z przeglósu oboczności *a : e* i *o : e* mogłyby rozmieszczone nieco inaczej niż w języku ogólnym. W niektórych wyrazach przeglós zachował się, choć nie ma go w języku literackim, np. *rzaza*, *krzasto*. W innych wyrazach nie został przeprowadzony, mimo iż jest w języku literackim. Dla Małopolski charakterystyczny jest brak przeglósu po spółgłoskach wargowych w wyrazach *biedro, wiesna, pierun, mietła, Pieter*. Również charakterystyczny dla dialektu małopolskiego jest brak przeglósu w formach 1. os. lp. i 3. os. lm. czasowników, np. *nies*, *plet*, *wiez* i *nies*, *plet*, *wiez*, a także w formach z postacią *-t-* przyrostka imiesłowowego, np. *nieśtam, nieśtem, nieśta*, *nieśte*, *nieśto*, *nieśty my, nieśty*. Jest to efekt wyrównania analogicznego do form bez przeglósu, np. *wieszysz, wiezie, wieziemy, wieziecie, nie li cie* (Kara 1969: 352–353).

Przeglós a nazwy własne

Ponieważ w polskim systemie nazewniczym możemy odnaleźć wpływy wielu języków (nie tylko słowiańskich), ponadto nazwy powstawały w różnym czasie i utrzymywały rozwój języka w różnych jego stadiach, możemy dziś obserwować istnienie wielu nazwisk i nazw miejscowych, które mają wspólny rdzół słów, ale nieco inne formy, np. *Brzoza* – forma z przeglósem || *Breza* – forma bez przeglósu || *Bereza* – forma z pełnogłosem (por. cz. II.3).

Nazewnictwo miejscowe na terenach Łemkowszczyzny i Bojkowszczyzny nosi wiele cech fonetyki ukraińskiej, toteż często spotyka się formy bez przegłosu, np. *Kiczera* (obok: *Kiczora*), *Seło* || *Sieło*, *Bereza*, *Mesto*, *Brzezowa Niedziada*, *Berdo*, *Berdejów* (obok *Bardo*).

Nazwy geograficzne (toponimy) pochodzą od apelatywów, w których nastąpił przegłos, zachowując alternacje *a : e* i *o : e*, np. *Nowy wiat*, Msc. (*o*) *Nowym wiecie*, *Małe Miasto*, Msc. (*o*) *Małym Mieście*, *Podlas*, Msc. (*o*) *Podlesie*. Natomiast w nazwach osobowych temat ulega stabilizacji i alternacje są eliminowane, np. *Lato*, *Obiała*, *Wiatr*, *Obiad*, Msc.: (*o* *panu*) *Lacie*, *Obiale*, *Wiatrze*, *Obiadzie*. Nazwiska utworzone od apelatywów z fałszywym przeglosem mają odmiany wariantywność: *Kociot* – *Kociota* || *Kotła*, *Kozioł* – *Kozioła* || *Kozła* (Grzenia 1998: 69–70, 228; Cielikowa 2002: 21).

Osobną uwagę należą po wiści staropolskim formom imienia *Piotr* i nazwom miejscowym powstałym na bazie tego imienia. Imię to dotarło do Polski wraz z przybierającymi chrześcijaństwem, a jego forma z *-o* po miasteczku *p'* świadczy o tym, że w momencie zapożyczenia w języku polskim działał przegłos. W odmianie tego imienia do długo istniała oboczność: M. lp. *Piotr* – W. lp. *Pietrze*. W temacie wołacza pozostała samogłoska *e* wskutek miasteczka cego wpływu kowcówki fleksyjnej *-e*. W języku literackim imię to odmienia się bez alternacji *e : o*.

W początkowej fazie przyswajania imion obcego pochodzenia próbowano upodobnić ich brzmienie do imion rodzimych, dlatego do XVI w. istniały zdrobniące formy tego imienia typu: *Piech*, *Piesz*, *Pietrzyk*. Potem formy te wygasły jako imiona, pozostały natomiast jako nazwiska odimienne i stały się podstawą tworzenia niektórych nazw miejscowych, np. pierwszy człon nazwy *Pieskowa Skała* jest dzierżawczą formą utworzoną od imienia *Piech* || *Piesz*.

ODSYŁACZE DO PODRĘCZNIKÓW I OPRACOWAŃ

- Dług.Dub. II.2
 Greszczuk 1996: 77–86
 Jodłowski 1930: 129–142
 Kl.Urb.Le. §21–22
 Koneczna 1932: 50–62
 Koneczna 1965: 53–59
 Maczak 1983: 27–28
 Miodek 1987: 117–120 (*Przegłos polski*)
 Miodek 1991: 101–102 (wyrównanie analogiczne)
     – 102–104 (przegłos)
 Miodek 1996: 43–44 (*Czemu leśny, ale las?*)

Miodek 2000: 72–73 (*Czas*)

– 132–133 (*Jezierzany – Jeziorany, Jezierski – Jeziorski*)

Miodek 2007: 176–178 (*Zieloni czy zieleni?*)

– 189–192 („*Krowy na ł ka wy yno nieskorzej*”)

Stieber 1966: 12

Strut. §39–45

Urb.dial. §13

Walczak 1999: 34–36

JAK UNIKNĄĆ NAJCZĘSTSZYCH BŁĘDÓW

- Nale y pami ta , e samogłoski tylne *o* i *a* pochodz ce z przeglósu zawsze znajduj si po spółgłoskach mi kkich.
- Nie ka da alternacja *e* : *o* jest rezultatem przeglósu; mo e by np. efektem apofonii praindoeuropejskiej (wówczas *o* stoi po spółgłosce twardej).
- Nale y pami ta , e współczesne *e* nigdy nie pochodzi z *a* ani z *o*; to samogłoska *o* mo e pochodzi z *e, za współczesne *a* mo e pochodzi z * .
- Nale y pami ta , e poza nielicznymi wyj tkami (zob. fałszywy przeglós) *e* pochodzenia jerowego nie ulega przeglósowi, dlatego w wyrazach, w których mamy alternacj *e* : *o* lub *e* : *a*, nie nale y rekonstruowa *e* jako samogłoski pochodz cej z jeru.

PYTANIA

1. J zyk polski zapo yczył łaci ski wyraz *castellum* w postaci *ko ciół*, j zyk czeski jako *kost'eł*, podobnie j zyk rosyjski. Czym jest spowodowana ta ró nica?
2. Dlaczego w j zyku czeskim imi *Piotr* brzmi *Petr*?
3. Dlaczego podczas odmiany niektórych wyrazów przez przypadki obserwujemy wymian samogłosek *e* : *a* (np. *lato* : *lecie*, *miara* : *mierze*)?
4. Wyja nij, dlaczego w wyrazach typu: *pies*, *bez*, *len*, *giez* nie zaszedł przeglós?
5. W *Legendzie o w. Aleksym* pojawiaj si słowa: *A enie jego dziano Aglijas*. Sk d wzi ła si taka forma rzeczownika *ona*?
6. Dlaczego w wyra eniach typu: *o wio nie*, *o onie*, *o sianie* mamy po wiadczony przeglós (mimo i *o* i *a* stoj przed spółgłosk mi kk)?
7. Porównaj pary typu: *wiatr* : *wietrze*, *s siad* : *s siedzie* i pary typu: *piana* : *pianie*, *siodło* : *siodle*. Dlaczego w jednych formach nie ma po wiadczonego przeglósu, a w innych jest?

-
8. Dlaczego nie doszło do przegłosu w wyrazach typu *kwietnik*, *wywietrznik*, *siennik*?
  9. Dlaczego katar, którego przyczyną są pyłki wysychających traw (siana), nazywa się *siennym*, a nie *!siannym*?
  10. Dlaczego w tytule bajki A. Mickiewicza występuje forma *kozieł*, a nie znana nam dzisiaj forma *koziół*?
  11. Jak wytłumaczyć istnienie w gwarach małopolskich (m.in. z województwa podkarpackiego) form typu: *nies*, *wiez*, *plet*, *zamiet*?
  11. Dlaczego prasłowiański wyraz **perd* rozwinął się dwojako (rzeczownik: *przód* i przyimek: *przed*)?
  12. Wyrażenia: *na czole* i *na czole* mają wspólną etymologię. Czym można wytłumaczyć ich dwojaki rozwój?
  13. Jak brzmi miejscownik nazwisk: *Lato*, *Obiad*, *Kociół*?
  14. Czy nazwiska typu: *Brzoza*, *Brzeza*, *Breza*, *Bereza* mają wspólne źródło?
  15. Etymologia wyrazu *poziomka* wskazuje, że wyraz ten zawiera ten sam rdzeń co *ziemia*. Dlaczego w tych wyrazach jest alternacja *e : o*?

ĆWICZENIA

-
1. W których spośród podanych wyrazów samogłoska *o* pochodzi z przegłosu? Uzasadnij odpowiedź i dokonaj rekonstrukcji form z przeglosem:
    - a) *robak*, *wiozła*, *miołta*, *wrona*, *bodła*, *biodro*, *do ony*
    - b) *płonny*, *niósł*, *klon*, *mógł*, *kowal*, *policzek*, *wiosna*
    - c) *na czole*, *głowa*, *proba*, *ona*, *krowa*, *strzeony*, *zielony*
  2. W których spośród podanych wyrazów *a* pochodzi z przegłosu? Uzasadnij odpowiedź i dokonaj rekonstrukcji form z przeglosem:
    - a) *na dziale*, *zamiar*, *towary*, *ciasto*, *biały*
    - b) *matki*, *klatka*, *kwiatek*, *bratek*, *platek*
    - c) *ciana*, *miasto*, *piasta*, *raczek*, *czas*
  3. Ustal, czy samogłoska *e* w podanych poniżej wyrazach pochodzi z wokalizacji jerów, jest odziedziczona, pochodzi z psł., jest wstawiona wtórnie. Wykonaj rekonstrukcje tych wyrazów.
    - a) *mierzy*, *kieł*, *pie*, *cie*, *mydełko*, *klepa*
    - b) *domek*, *eni*, *si*, *pieni*, *len*, *wierzy*, *brzytwka*
  4. Z podanych poniżej rodzin wyrazów wypisz samogłoskowe oboczności tematyczne i wyjaśnij ich pochodzenie:
    - a) *wiosna*, *o wie nie*, *wiosenny*
    - b) *kwiatek*, *kwiatka*, *kwietnik*
    - c) *wioz*, *wieziesz*, *wóz*

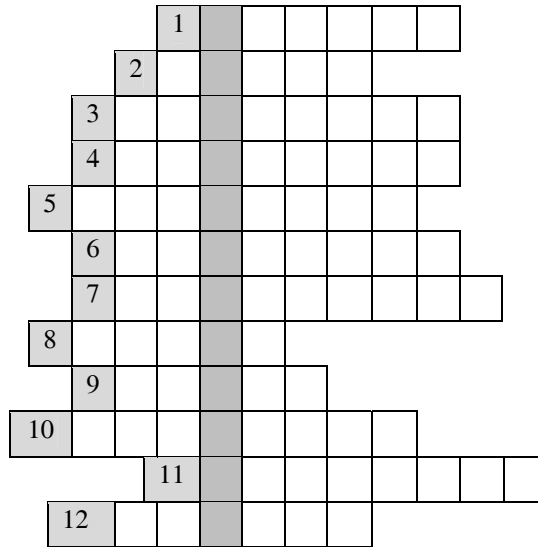
5. Ustal przyczyn alternacji. W objaśnieniu przyczyn zjawiska może być użytych podanych w nawiasach przykładowych wyrazów z alternacją lub zaproponuj własne:
- $e : o$ (np. *ciosa* : *ciela*, *miotła* : *zamię*)
  - $e : a$ (np. *klatka* : *kleci* , *wiatło* : *wieci*)
7. Przy pomocy słownika etymologicznego ustal etymologię nazwiska *O óg*. Czy zaszedł w nim regularny przegląd?
8. Z podanych wyrazów wybierz te, w których *e* pochodzi z prasłowiańskiego. Wykonaj rekonstrukcje tych wyrazów:
- siennik*, *kierowa* , (*o*) *mie cie*, *wietrzyk*, *wieloryb*, *kielb*
  - miecznik*, *miernik*, *piesek*, *strzela* , *dziedzina*, *dzie*
9. Sprawdź w słowniku etymologicznym, czy podane wyrazy mają wspólny ródłostów:
- bior* , *zbiera* , *zabory*
  - nie* , *nosz* , *nosze*
  - mier* , (*po*)*mór*
  - rzek* , *prorok*
10. Sklasyfikuj podane przykłady, ustalając pochodzenie współczesnej polskiej samogłoski *e*:
- e pochodzi z prasłowiańskiego mocnego jeru twardego,
  - e pochodzi z prasłowiańskiego mocnego jeru miękkiego,
  - e jest kontynuantem prasłowiańskiej samogłoski *e*,
  - e jest kontynuantem prasłowiańskiej samogłoski $\bar{e}$:
- leńnik*, *domek*, *krocze*, *bierny*, *koniec*, *bieli* , *giesz*, (*ty*) *pleciesz*
  - dzie* , *wierzy* , *eski*, *kielb*, *owiec* (D. lm.), *kotek*, *mierny*, *wie*
  - maczek*, *szew*, *rocze*, *miejski*, (*o tym*) *ciele*, *ziele*, *dziadek*, *ciel*
11. Ustal, które z podanych form są umotywowane regularnymi zmianami fonetycznymi, a które są wynikiem odstąpienia od regularnych procesów fonetycznych? Uzasadnij odpowiedź.
- na sianie* || *na sienie* , *bieda* || *biada*
  - cena* || *cana*, *mierny* || *mierny*
  - kwiecie* || *kwiecie* , *o eni* || *o oni*
  - cienny* || *cianny*, *krzesło* || *krząśło*
- Przykład: na czole* || *na czole* – regularna jest forma *na czole*, ponieważ samogłoska *e* stoi w tym wyrażeniu przed spółgłoskami *kk*, nie było tu warunków do przeglądu; forma *na czole* jest efektem wyrównania analogicznego do tematu mianownika (*czoło*).

12. W poziome rzędy wpisz rekonstrukcje podanych poniżej wyrazów. W zaznaczonej pionowej kolumnie otrzymasz rozwiązanie – rekonstrukcję wyrazu, który jest określeniem terenu na obrzeżach miasta.

1. *pieni*, 2. *wiosna*, 3. *wiorny*, 4. *podbiał*, 5. *podmiot*, 6. *wymierzy*, 7. *kwietny*, 8. *wrzos*, 9. *wiatr*, 10. *le ny*, 11. *jałowiec*, 12. *ple*

PRACA Z TEKSTEM

1. Z podanego fragmentu *Biblii szaroszpatackiej* (ChS: 60–61) wypisz co najmniej 6 wyrazów, w których zaszedł przeglós. Przedstaw rekonstrukcje prawsłowiańskie wynotowanych form.

I rzekł Bog: B d wiatło; i stworzono wiatło . A u rzał Bog wiatło , i e jest dobra, i rozdzielił wiatło ode my. I nazwał jest wiatło dniem, a my noc . I uczynił wieczor, a z jutra dzie jeden. Lepak rzecze Bog: B d stworzenie w po rzod wod, a rozdzielił wody od wod. [...] We rzał lepak Bog i rzekł: Zgromad cie sie wody, je to pod niebem s , w miasto jedno, a uka si sucho [...]. I uczynił Bog dwie wiecy wielicy: wiatło wi csze, aby dniu wieciło, a wiatło mniejsze, aby nocy wieciło, a k temu gwiazdy.

2. Przeczytaj podane fragmenty tekstów staropolskich i dokonaj analizy podkreślonych form. Jak one brzmi współcześnie? Dlaczego współczesne formy różnią się od wyrazów staropolskich?

*Zam t ci ki dostał si mie, ubogiej enie,
Widz rozkrwawione me miłe narodzenie
Postuchajcie bracia miła (ChS: 245)*

*Opak r ce swi zali Pana niebieskiego,
P dem rychłym bie eli do miasta wi tego
Jezusa Judasz przedał... (ChS: 249)*

3. W podanych fragmentach *Bulli gnie nie skiej* (ChS: 19) wska co najmniej 8 nazw, w których doszło do przeglósu:

Sarbinowic, Miłowan, Siodłk, Nieznawuj [...] Bachorza, Cyg, Białosza, Wszesiodł, Je , Trzebiemysł, Wilkan, Domaj, Gan, Niemoj, Krszczon [...] Sidło, Jezior, Byczek, Redzionk. [...] Równie Łysino z tymi: Poniat, Kwiatek, Targosza, Strzałek. [...] Równie wsi arcybiskupie koło Gniezdna: Kiełtowo, którego posiadaczami s ci: Dobro , Nienach, Us to [...] Siostrosz, Doman, Siedlewit, Łokana.

4. Wypisz z tekstu poni ej:

- wyrazy, w których zaszedł przeglós psł. * ,
- wyrazy, w których zaszedł przeglós psł. *e,
- wyrazy, w których e pochodzi z * ,
- wyrazy, w których doszło do zaniku jerów:

Wiosna to moja najukocha sza pora roku. Dawniej lubiłam jesie , ale dawniej w ogóle miałam dziwne nastawienie do ycia. Jako dziewczynka uwielbiałam cmentarze, a teraz nie przepadam. Wszystko si zmienia, oprócz wiosny, oczywi cie, która troch pó no si pojawiła w tym roku, ale za to teraz jest zniewalaj ca. Na dodatek nad oknem Tosi ptaki uwiły gniazdo i ciesz si od rana do wieczora tak bardzo, e Tosia za dała zmiany poddasza na parter, bo wytrzyma nie mo e.

K. Grochola, *A nie mówiłam* (s. 101)

II.3. METATEZA

PYTANIA, KTÓRE MOŻE ZADAĆ POLONIŚCIE JAŚ DOCIEKLIWY

1. Czy to prawda, że wyrazy *rola* i *ora* mają wspólną etymologię?
2. Angielski wyraz *milk* brzmi podobnie jak polski *mleko*; dlaczego w angielskim wyrazie jest najpierw samogłoska *i*, potem spółgłoska *l*, a w polskim wyrazie kolejno jest odwrotnie?
3. Dlaczego Zbyszko z powieści H. Sienkiewicza nazywał swego giermka *Głowaczem*, choć ten miał swoje imię: *Hława*?
4. Skąd bierze się różnica między gwarowymi formami *trze nia* a ogólnopolską *czere nia*?
5. Czy nazwa *Białogard* pochodzi od *gardzi*?

CO POWINIEN WIEDZIEĆ NAUCZYCIEL JASIA DOCIEKLIWEGO

1. Przyczyna metatezy

W prasłowiańskim systemie wokalicznym obok samogłosek i sonantów były jeszcze półczenia dyftongiczne, czyli złożone z dwóch elementów: **er*, **el*, **or*, **ol*³⁵. Ponieważ były one tautosylabiczne, czyli należały do jednej sylaby, tworzyły sylaby zamknięte (głoski sonorne) (o prawie sylab otwartych zob. cz. I.1: 3.3). Metateza była procesem, który dokonał otwarcia sylab w sytuacji, kiedy wtórny podział był niemożliwy. Tak się działo, kiedy grupy **er*, **el*, **or*, **ol* stały przed spółgłoską, por. wyrazy: **or-a-ti* i **or-lja* – w pierwszym możliwy był wtórny podział (**o-ra-ti*), w drugim nie (dwie sonorne nie mogły być w jednej sylabie; po sonornej nie mogła stać spółgłoska), dlatego doszło do metatezy: **or-lja* → **ro-lja* → *ro-la*. Proces ten zatępił etymologiczny związek między wyrazami *ora* i *rola*.

³⁵ Istniały także półczenia dyftongiczne z nosówkami, ale do czasu nie przekształciły się one w samogłoski nosowe lub półczenia samogłosek ze spółgłoskami (zob. cz. II.5).

2. Istota metatezy

Metateza obj ła prasłowia skie po czenia dyftongiczne *er, *el, *or, *ol, je li sta ły one w nag losie przed sp łąg osk i w r ódg losie pomi dzy dwiema sp łąg oskami (symbolicznie sp łąg oski oznacza si liter t). **Polega na przestawieniu (zamianie miejscami) samog oski i sp łąg oski sonornej.** Metatezy nag losowa i r ódg losowa mia ły nieco inny przebieg.

- **Przestawka w nag losie** uzale niona by ła od intonacji. Je li intonacja by ła rosn ca, co oznaczamy uko nikiem nad samog osk (ó), metatezie towarzy-
szy ło obni enie artykulacji samog oski:

<i>órt-</i>	<i>rat-</i>	(np. *órm	<i>rami</i>)
<i>ólt-</i>	<i>łat-</i>	(np. *ólb d	<i>łab d</i>)

Przy intonacji opadaj cej, któr oznaczamy tyld (õ), samog oska nie zmienia ła artykulacji:

<i>õrt-</i>	<i>rot-</i>	(np. *õrbiti	<i>robi</i>)
<i>õlt-</i>	<i>łot-</i>	(np. *õlk t	<i>łokie</i>)

- **Metateza sr ódg losowa** dokonywa ła si jednakowo, bez wzgl du na intona-
cj . Po czenia dyftongiczne pomi dzy dwiema sp łąg oskami rozwija ły si
nast puj co³⁶:

<i>-tert-</i>	<i>-tret-</i>	<i>-trzet-</i>	(np. *berza	<i>brzoza</i>)
<i>-telt-</i>	<i>-tlet-</i>	(np. *melko	<i>mleko</i>)	
<i>-tort-</i>	<i>-trot-</i>	(np. *korl	<i>król</i>)	
<i>-tolt-</i>	<i>-tlot-</i>	<i>-tłot-</i>	(np. *golva	<i>głowa</i>)

3. Rozwój po łące ń dyftongicznych w innych j ęzykach

Przestawka by ła charakterystyczna tylko dla j zyków słowia skich, jej efek-
tów nie mo na wi c zaobserwowa w innych j zykach, por. np. pol. *mleko*, ang.
milk, niem. *milch*, pol. *drzewo*, lit. *dervá*, sanskr. *darva*, pol. *rami* , ang. *arm*.

Metateza nag losowa przebiega ła inaczej w j zykach południowosłowia -
skich, w których nag losowe grupy *or i *ol przed sp łąg osk ulega ły przestaw-

³⁶ Niektórzy j zykoznawcy przyjmuj , e w wyniku przestawki po cze *tort*, *tolt*, *tert*, *telt* pomi dzy przestawionymi p ółotwartymi a poprzedzaj cymi je sp łąg oskami pojawi ły si elementy wokaliczne zbli one brzmieniem do jerów (*t rot*, *t lot*, *t ret*, *t let*) – por. Kl.Ur.Le.: 123, Ma -
czak 1983: 31.

ce i zmianie barwy samogłoski niezależnie od intonacji (*ort rat, *olt lat, por. scs. *ravn* , *orvn ‘równy’, scs. *lakt* , *olkt ‘łokie’, scs. *lakom* , *olkom ‘łakomy’), i w językach zachodnio- i wschodniosłowiańskich, w których na rozwój połączony **ort-*, **olt-* intonacja miała zasadniczy wpływ.

Przestawka w ródgłosie zaszła już po rozpadzie prasłowiańszczyzny na trzy zespoły językowe: zachodni, wschodni i południowy i dała inne efekty w każdej z tych grup. Słowa przedstawione w tabeli II.1.

Tabela II.1. Rozwój połączony dyftongicznych w językach słowiańskich

	j języki zachodniosłowiańskie (język polski)	j języki wschodniosłowiańskie (język rosyjski)	j języki południowosłowiańskie (język czeski)
<i>-tert-</i> * <i>berg</i>	<i>-trzet-</i> <i>brzeg</i>	<i>-teret-</i> <i>bereg</i>	<i>-třet-</i> <i>břeh</i>
<i>-telt-</i> * <i>melko</i>	<i>-tlet-</i> <i>mleko</i>	<i>-telet-//tołot-</i> <i>mołoko</i>	<i>-tlét-</i> <i>mléko</i>
<i>-tort-</i> * <i>korl</i>	<i>-trot-//trót</i> <i>król</i>	<i>-torot-</i> <i>korol</i>	<i>-trát-</i> <i>Král</i>
<i>-tolt-</i> * <i>golva</i>	<i>-tłot-</i> <i>głowa</i>	<i>-tolot-</i> <i>gołowa</i>	<i>-tlat-</i> <i>hlava</i>

W językach zachodniosłowiańskich dokonała się tylko metateza, w południowosłowiańskich – przestawka i zmiana barwy samogłoski, natomiast w językach wschodniosłowiańskich powstał tzw. pełnogłos, w wyniku którego samogłoska występuje przed i po spółgłosce sonornej.

4. Chronologia zjawiska

Proces metatezy nagłosowej zachodził zapewne w czasie, kiedy w językach poszczególnymi członkami prasłowiańszczyzny zaczęły się rozluźniać. Dowodem na to jest nieco inny przebieg tego procesu na południu i na północy Słowiańszczyzny. Natomiast metateza ródgłosowa dokonała się już po rozpadzie prasłowiańszczyzny, czyli po VI w. n.e. Metateza działała jeszcze na przełomie VIII i IX w., ponieważ występuje w wyrazie *król*. Wyraz ten pochodzi od imienia władcy Karola Wielkiego, który żył na przełomie VIII/IX w. Metateza była zjawiskiem wcześniejszym niż przegłos. Jest wiele wyrazów, w których najpierw doszło do przestawki, a potem do przegłosu, np. *brzoza*.

	metateza	przegłos
** <i>berza</i>	* <i>breza</i>	<i>brzoza</i>

5. Odstępstwa od regularnego przebiegu metatezy

Metateza nie zawsze przebiegała w sposób regularny. W języku ogólnopolskim widoczne są wpływy wschodnie (rutenizmy) i czeskie (bohemizmy). W rutenizmach zamiast metatezy typu zachodniosłowiańskiego występuje pełnogłos, np. *czereńcha*, *czereńnia* – por. gwarowe formy: *trzemcha*, *trzeńnia*; *czerep* – por. stp. *trzop*, *czereďa* – por. współcz. *trzoda*. W bohemizmach oprócz metatezy występuje obniżenie artykulacji i zamiast *o* występuje *a*, np. w wyrazach: *włada*, *władca*, *Władysław*, *brama*, *stra*. Staropolskie formy tych wyrazów reprezentują zachodniosłowiański typ metatezy: *włoda*, *włodarz*, *Włodzisław*, *brona*, *stró*.

Warto także zwrócić uwagę na brak metatezy w nazwach osobowych i miejscowych oraz w kilku wyrazach gwarowych na terenach północnej Polski. Grupa psł. **-tort-* rozwinęła się w *-tart-*, np. w kaszubskim *karwa* ‘krowa’

*korva. Brak metatezy można zaobserwować w nazwach miejscowych na terenie Polski północnej. Są to na przykład kaszubskie nazwy: *Karwia*, *Karwice*, *Karwin* (por. kasz. *karwa*), *Warblewo* (por. **vorb l*, pol. *wróbel*), *Dargomyśl* (por. **dorg j*, pol. *drogi*), *Stargard*, *Białogard*, *Wyszegard* (por. **gord*, pol. *gród*). Takie w nazwie stolicy Polski brak metatezy. Nazwa *Warszawa* pochodzi od imienia *Warsz*, które jest formą skrótową imion złożonych, w których pierwszy człon pochodzi z rdzenia psł. **vort-*. Imię tego typu z regularną metatezą to np. *Wrocisław*. Natomiast imię, w którym brak metatezy, to *Warcisław*. W nazwie *Warszawa* należy wyróżnić jeszcze sufiks *-awa*, zatem jest to forma dzierżawcza od imienia *Warsz*. W świetle przedstawionych powyżej faktów legenda o Warszawie i Sawie jest przykładem tzw. etymologii ludowej i nie wyjawia naukowo pochodzenia nazwy stolicy Polski.

Czy tym antroponimem, w którym nie widać metatezy, jest nazwisko *Karwowski*, które zostało utworzone od podstawy **karv-*.

6. Wpływ języków mniejszości narodowych na nazewnictwo miejscowe Podkarpacia

Na Podkarpaciu, które zamieszkiwali Łemkowie, Bojkowie i Wołosi, widoczny jest pełnogłos, czyli wschodniosłowiański typ rozwoju grup **-tolt-*, **-tort-*. Pełnogłos występuje w nazwach bieszczadzkich miejscowości takich jak: *Horodyszczce* (**gord*, pol. *gród*), *Berez*, *Berezednia* (**berza*, pol. *brzoza*), *Berehy* (**berg*, pol. *brzeg*), *Czeremcha* (**erm xa*, pol. gw. *trzemcha*).

ODSYŁACZE DO PODRĘCZNIKÓW I OPRACOWAŃ

Dług.Dub. I.2.3.2
 Kl.Ur.Le. §38–41
 Koneczna 1965: 78–81
 Ma czak 1983: 31–33
 Miodek 2000: 136–137 (*O Bardzie i skim i o Hradcu Králové*)
 Strut. §46–51

JAK UNIKNAĆ NAJCZĘSTSZYCH BŁĘDÓW

- Należy pamiętać, że grupa z metatezy zawsze znajduje się w obustronnym otoczeniu spółgłosek. Trzeba przy tym zwracać uwagę, że grupy *ro-, to-, rze-, le-* mogły się znajdować na granicy morfemów (w przeszłości przed nimi mogły być jery, np. **złoto** ← *z *lost*).
- Nie wszystkie nagłosowe połączenia *ra-, la-, ro-, to-* przed spółgłoską pochodzą z metatezy. Należy to sprawdzać w słownikach etymologicznych.
- Nie we wszystkich wyrazach, w których grupy *-rze-, -ro-, -to-* są w otoczeniu spółgłosek, dochodziło do metatezy, np. *grzech* ← *gr *x*, *słowo* ← *slovo, *plód* ← *plod, *drozd* ← *drozd, *krosno* ← *krosno.
- Pełnogłos był zjawiskiem charakterystycznym dla języków wschodniosłowiańskich – nie zaznaczamy go w rekonstrukcjach prasłowiańskich.

PYTANIA

1. Jak wytłumaczyć różnice pomiędzy słowiańskimi formami typu: pol.: *mleko, król, głowa*, ros.: *mlako, karol, galawa*, czes.: *mlako, kral, hlava*?
2. Czy nazwę czeski *Hradec Králové* można przetłumaczyć jako *Grody Królewskie*? Uzasadnij swoją opinię odpowiednimi faktami językowymi.
3. Objasnij etymologię pomorskich nazw miejscowych: *Karwia, Białogard, Stargard*. Jaki proces fonetyczny ilustrują te nazwy?
4. Czy badania etymologiczne potwierdzają, że nazwa *Warszawa* pochodzi od imion *Wars* i *Sawa*? Jakie ciekawe zjawisko pokazuje nam ta nazwa?

ĆWICZENIA

1. Przy pomocy dostępnych słowników etymologicznych rozstrzygnij, w których z podanych wyrazów doszło do metatezy nagłosowej:

- a) rado , łó ko, rani , łab d , równy, łó , rodzi , ładny
- b) łódka, ropa, łakn , raróg, łowi , różga, łama , ro ek
- c) rodzina, łapa, razi , łokie , ró ni , łania, raj, łom

2. Dokonaj rekonstrukcji poniższych form. W których wyrazach zaszły jeszcze inne – oprócz metatezy – zjawiska fonetyczne?

krówka, przedwieczorny, promie , zdrówko, podgłówek, młody, brzoźka, srocza, roztropny, uzdrowiciel, przegroda, krótki

3. Podane poniżej pary wyrazów są podobne. Przy pomocy słownika etymologicznego sprawdź ich różnice, dokonaj rekonstrukcji prasłowiańskiej i objaśnij ich rozwój:

- a) *czere nia* – *trze nia*
- b) *czerep* – *czop*
- c) *stra* – *stró*
- d) *władca* – *włodarz*

4. Nazwij procesy fonetyczne zachodzące w podanych formach:

- *gold   *glod   gł d   głód
- *morz   *mroz   mr z   mróz
- *vers   *vres   vres   vr'os   wrzos
- *seld   *sled   led

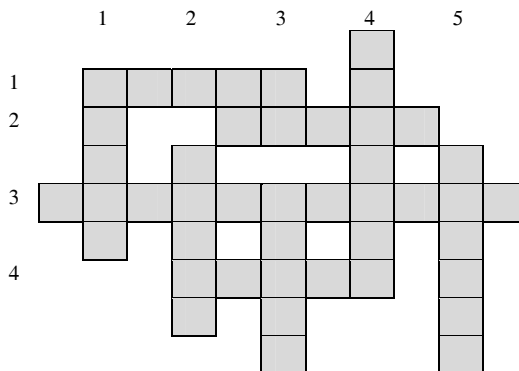
5. Poniżej podano pary wyrazów z grupami: *łó*, *le*, *rze*, (*rzo*) *ro*. Ustal na podstawie tych w nawiasach form pochodzących z tego samego rdzenia praindoeuropejskiego, w którym z podanych wyrazów doszło do metatezy. Wykonaj rekonstrukcje prasłowiańskie obu wyrazów.

brzoza (lit. *b ržas*, hol. *berk*); *drzema* (sansk. *dr* , gr. *édration*)
plody (lm. od *plód*) (stirl. *loth*); *blógi* (łot. *balgans*, gr. *phlégein*)
dłó (lit. *dėlnas*, łot. *d lna*); *drobi* (goc. *ga-draban*, stnord. *drafna*)
grób (goc. *graba*, lit. *gr bas*); *gród* (lit. *ga ds*, łac. *hortus*)
kromka (stg niem. *hrama*, lit. *krimsti*); *krowa* (łac. *cornu*, gr. *kéras*)
klon (niem. *Lehne*, stang. *hlyn*); *kłós* (alb. *kallì*, sanskr. *ila-*)
grom (stwniem. *gram*, gr. *chrómos*); *groch* (lit. *g ršas*, niem. *Giersch*)
grzech (lit. *graižūs*, gr. *hamartia*); *gronostaj* (stg niem. *harmestagl*)
blona (lit. *bálnas*, gr. *polis*); *broczy* (gr. *bréchein*, sanskr. *brah-*)
brona (norw. *svárna*, rum. *born*); *bród* (lit. *brasta*, alb. *breth*)

chleb (goc. *hlaifs*, niem. *Laib*); *chłop* (łot. *kalps*, lit. dial. *kálpas*)
drozd (łac. *turdus*, gr. *struthos*); *drzewo* (lit. *dervá*, sanskr. *darva*)

6. Ułó podane poni e j formy w porz dku chronologicznym:
 a) *próg*, *prog* , *prog*, *porg*
 b) *pred* , *przód*, *perd* , *pr'od*, *pr'od*
7. Przedstaw, wpisuj c kolejne formy prasłowia skie, staro-, rednio- i nowo-
 polskie, jak rozwijały si podane formy:
 a) *chtód*, *roda*,
 b) *wrzód*, *gród*,
 c) *błogi*, *lób*
 d) *plon*, *ró ny*
8. Podaj kilka przykładów wyrazów, w których zaszła metateza. Sprawdź w słowni-
 ku polsko-czeskim, jak brzmi w tym j zyku odpowiedniki podanych przez
 ciebie słów.
9. Wpisz w diagram krzy ówki rekonstrukcje odgadni tych wyrazów.
poziomo:
1. ma go ka da rzeka, jezioro, morze; mo na po nim spacerowa , opala
 si , ale czasami bywa stromy, urwisty i niebezpieczny;
  2. daje je krowa;
  3. ten, kto uzdrawia;
  4. dawne miasto (np. Kraków to .... Kraka);
- pionowo:*
1. drzewo z biał kor ;
  2. inaczej ulica, trakt;
  3. kwitnie jesieni ; najcz ciej jest fioletowy;
  4. cz r ki ze zginaj cym si stawem; dawna miara długo ci;
  5. pi kny biały ptak z dług szyj ; dorosłe brzydkie kaczk tko.

10. Wytłumacz różnice pomiędzy podanymi poniżej wyrazami o wspólnym pochodzeniu:

Włodek : *Władek*

czereda : *trzoda*

(o)brona : *brama*

11. Jakie zjawisko możemy naobserwować w nazwach miejscowych: *Przemyśl*, *Grodno*, *Wronki*? A o czym wiadczy nazwy miejscowe: *Horodło*, *Horodyszczce*, *Berehy*? Od jakich apelatywów (ewentualnie nazw osobowych) zostały utworzone te nazwy? Zrekonstruuj ich prasłowiańskie rdzenie.

PRACA Z TEKSTEM

1. Z podanego fragmentu wypisz wyrazy, w których były warunki do metatezy. Następnie przy pomocy słowników etymologicznych określ, w których wyrazach proces ten rzeczywiście zaszedł, i wykonaj rekonstrukcje tych wyrazów.

[...] *A robi silno obłudnie:*
Jedwo wynid pod południe,
A na drodze postawaj ,
Rzekomo pługi uprawiaj ;
elazn wi doma słoy,
A drzewian na pług wło y [...]
Namysłem potraci kliny,
Bie y do chrosta po jiny;
Szedw do chrosta za krzem le y,
Nierychło zasi wybie y.
Mnima- ka dy człowiek prawie,
By był prostak na postawie [...]

Satyra na leniwych chłopów (ChS: 291)

2. W podanym tekście wskaż wyrazy, w których:

- zaszła metateza,
- zaszła nieregularna metateza,
- nie było metatezy, a grupa *ł-* jest dziedzictwem prasłowiańskim,
- zaszedł przegłos,
- zaszło wzdłużenie zastępcze:

Nagle zapukał kto do bramy miasta i stary król wyszedł otworzyć .
Przed bramą stała księżniczka [...]. Woda spływała z włosów i sukien,
wlewała się strumykiem do trzewiczków i wylewała się tam, ale dziew-

czynka powiedziała, e jest prawdziw ksi niczk . „Zaraz si o tym przekonamy” – pomy lała stara królowa, ale nie powiedziała ani słowa, poszła do sypialni, zdj ła ca po ciel, na spód łó ka poło yła ziarnko grochu [...].

J.Ch. Andersen, *Ksi niczka na ziarnku grochu* (s. 51)

3. Zapami taj podane poni ej zdania składaj ce si z wyrazów, w których była metateza nagłosowa:

Łakomy łó łaknie łab dzia.

Rami raka na ro nie.

Rataj orze rol radłem.

Radosny rolnik rozło ył na ro nie łosia.

Spróbuj sam uło y kilka podobnych zda .

4. Poni ej podano tekst obfituj cy w wyrazy z metatez . Podkre l je, a nast pnie postaraj si uło y własny tekst z jak najwi ksz liczb wyrazów z przestawk :

Młoda dziewczyna stała na rodku drogi, przed płotem. Chłodny wiatr rozwiewał jej włosy na głowie. Patrzyła w przestrze , gdzie głodne wrony siedziały na drzewie i wyjadały groch ze łobu, a krowa meła j zorem, czekaj c, a rebi wypije zdrowe mleko.

II.4. SONANTY

PYTANIA, KTÓRE MOŻE ZADAĆ POLONIŚCIE JAŚ DOCIEKLIWY

1. W j zyku czeskim i słowackim s „dziwne” wyrazy, np. *brk*, *smrt*, *vlk*. Dlaczego w naszym j zyku nie ma podobnych wyrazów?
2. Dlaczego Polacy mówi *kark*, a Czesi t sam cz ciała nazywaj *krk*?
3. Czy wyraz *tarnina* pochodzi od tarcia?
4. Czy nazwy miejscowo ci *Wołkowyja* i *Wilkowyja* mają t sam genez ? Je li tak, to sk d si bierze ró nica w ich formie?

CO POWINIEN WIEDZIEĆ NAUCZYCIEL JASIA DOCIEKLIWEGO

1. Miejsce sonantów w systemie wokalicznym

Sonanty były głoskami sonornymi, które w określonej pozycji (pomiędzy dwiema spółgłoskami) mogły pełnić funkcje wokaliczne (były ośrodkiem sylaby).

W otoczeniu samogłosek głoski *r* i *l* nie pełniły funkcji wokalicznych; pełniły je oczywi cie samogłoski, st d wymiany głoskowe typu *rze* : *ar*, np.: *trze* || *tarł* *terti || *trl , st d: *tarka* *trka, *drze* || *darł* *derti || *drl , st d: *dar* *drn || *drn* .

Sonanty nosowe uległy przekształceniom jeszcze w czasie trwania wspólnoty prasłowia skiej. Dłu ej przetrwały sonanty ustne – przednie (mi kkie): *l*, *r*, i tylne (twarde): *l*, *r*.

2. Rozwój sonantów w językach słowiańskich

W j zykach słowia skich rozwój sonantów nie przebiegał jednakowo. Do dzi sonanty zachowały si w j zykach: czeskim, słowackim, serbskim i chorwackim, słowe skim. Nadal pełni tam funkcje wokaliczne, czyli mog by o rodkiem sylaby (por. czes.: *vlk*, *smrt*, *krk*). W pozostałych j zykach słowia -

skich sonanty uległy wokalizacji, tzn. przekształciły się w grupę składającą się ze spółgłoski sonornej i samogłoski pełnej (por. np. pol. *wilk*, *mier*, ros. *wołk*, *smiert'*).

Wokalizacja sonantów polegała na tym, że stopniowo traciły rolę zgłoskotwórczą, a do zupełnego jej wygaśnięcia, przy jednoczesnym wzmocnieniu w pełni samogłoski poprzedzających sonanty pierwotnie bardzo krótkich elementów wokalicznych, zbliżonych brzmieniowo do krótkich *i* i *u* (Kl.Urb.Le.: 118).

3. Rozwój sonantów w języku polskim

Rozwój sonantów uzależniony był od rodzaju spółgłoski, która stała po sonancie lub (i) przed sonantem:

Sonant *r* w obustronnym otoczeniu spółgłosek (*trt*) rozwijał się następująco:

r ar, np. **grb garbi*

Rozwój sonantu *r'* w grupie spółgłoskowej zależał od miejsca artykulacji spółgłoski, która stała po sonancie:

r + przedniej z.-z bowa twarda ar, np. **rnj czarny*
r + wargowa lub tylnej z. ir || *irz > er* || *erz*, np. **trp ti cierpie*
r + inna ir er, np. **tr n cier*

Wokalizacja sonantu *l* w obustronnym otoczeniu spółgłosek (*tlt*) przebiegała tak:

przedniej z.-z bowa twarda + l tu, np. **tlust j tłusty*
tylnej zykowa + l et, np. **klb kielb*
wargowa + l ot || *ut* || *et*, np. **plk pełk* (por. *wi topetk*)³⁷

Wokalizacja sonantu *l'* w obustronnym otoczeniu spółgłosek (*tlt*) przebiegała tak:

przedniej z.-z bowa twarda + l tu, np. **dlg j długi*
tylnej zykowa + l et ot, np. **glna ołna* (gatunek ptaka)
wargowa + l + przedniej z.-z bowa twarda et, np. **vlna wełna*
wargowa + l + inna il, np. **plst pil*³⁸

³⁷ Współczesna polska forma *pułk* (dawniej *pótk*) to pojęcie z języka staroruskiego, w którym psł. **plk* rozwinęło się w *polk*.

³⁸ Głoska pod wpływem wyrazu *ple*.

Wokalizacja sonantów ustnych przypada na okres, gdy wi zy pomi dzy poszczególnymi zespołami j zyków słowia skich rozlu niły si – dlatego w j zykach słowia skich, którymi mówi si na południe od Karpat, sonanty zachowały si . Przeglós w wyrazach, w których był kiedy r' przed spółgłósk przednioj zykow tward , pozwala przypuszcza , e sonanty wokalizowały si ok. X w.

4. Nieregularny rozwój sonantów

Sonanty nie zawsze rozwijały si regularnie. Zwłaszcza sonant r miał ró ne kontynuanty w j zyku polskim, najcz ciej rozwijał si w ur, np. *turkota* *trkotati, *kurczy* *kr iti, *purchawka* *prxav ka.

Regularny rozwój sonantów zaburzały ponadto wyrównania do cz ciej wyst puj cych form, np.:

- formy: *peñni* (przym. lm. r. m skoosobowy), *peñnia*, *peñni* , *wetnie* zamiast spodziewanych: !*pilni* , !*pilnia*, !*pilni* , !*wilnie* – l po wargowej, a przed inn ni przednioj zykowo-z bowa twarda powinien si zwokalizowa w *il*, tymczasem nast piła tu analogia do form typu *peñny*, *wetna* (w których l przed przednioj zykowo-z bow tward regularnie wokalizował si w *eł*);
- formy: *czarni*, *arcie*, *darcie* zamiast: !*czerni*, ! *ercie*, !*dercie* – r przed mi kk powinien si zwokalizowa w *ir* > *er*; nast piła tu analogia do regularnych: *czarny*, *arł*, w których sonant stał przed spółgłósk tward ;
- formy: *czerstwy*, *erdka* zamiast !*czarstwy*, ! *ardka*, w których sonant r przed spółgłósk przednioj zykowo-z bow tward powinien przej w *ar*, a nie w *er*, jak w formie *erd* .

W sposób nieregularny rozwin ł si wyraz *mowa*, pochodz cy z psł. *mlva, stp. *mołwa*. Inne wyrazy zawieraj ce grup *łw* zachowały j do dzi , np. *ółw*, zapo . *chałwa*. W. Ma czak (1983: 8–9), powołuj c si na prawo Zipfa, tłumaczy, i uproszczenie w wyrazie *mowa* wynika z faktu, e wyrazy cz ciej u ywane s krótsze. Dowodzi, e wyrazy oznaczaj ce mówienie wykazuj nieregularny rozwój (redukcj) w wielu j zykach indoeuropejskich.

5. Chronologia procesu

Sonanty mi kkie wywoływały prastłowia sk palatalizacj tyłnoj zykowych, zatem musiały si zwokalizowa ju po tym procesie. Poniewa w poszczególnych cz ciach Słowia szczyzny ich rozwój był ró ny, musiały ewoluowa po rozpadzie wspólnoty prastłowia skiej. W j zyku polskim przed spółgłó-

sk przedniej zykowo-z bow tward sonanty *r* i *l* twardniały (ulegały przeobrażeniom analogicznym do przegłosu)³⁹.

Sonanty musiały si zatem zwokalizowa w IX–X w., bowiem nie notuj ich ju najstarsze zabytki j zyka polskiego (por. nazwy z *Bulli gnie nie skiej: Carna, Scarbinici, Targossa, Zmarsk* – Karna, Skarbinicy, Targosza, Zmarsk).

6. Rozwój sonantów w gwarach

Rozwój sonantów w gwarach był w zasadzie taki sam jak w polszczy nie ogólnej. S jednak pewne odst pstwa, np. na północ od linii Lublin – Opoczno – Łczyca – Włocławek *l* przed spółgłosk przedniej zykowo-z bow tward przechodził w *-’oł-*, podczas gdy w polszczy nie ogólnej w *-eł-*, np. *w’ołna, m’ołł, p’ołł* wobec ogólnopolskich: *welna, melł, pelł*. Ten sam sonant w Polsce północnej przed spółgłosk mi kk i tylnej zykow przekształcał si w *-’el-*, za w polszczy nie ogólnej w *-il-*, np. *wielga*, pol. *wilga*. Z kolei twardy sonant *l* wokalizował si w *oł*, np. *tołmacz, kołbasa, chołpi* (por. miejscowo ci: *Stołpia, Stołp, Chołm*). Równie cech północnopolsk jest zachowanie mi kko ci spółgłoski przed *ar* pochodz cym z sonantu mi kkiego *r*, np. *arna, m’artwy*. W południowej i rodkowej Polsce w miejsce regularnych: *merda*, *stercze*, *terkota* pojawiaj si formy: *myrda*, *stycrze*, *tyrkota*.

Na terenie Podkarpacia widoczny jest wpływ j zyków wschodniosłowiańskich, zwłaszcza j zyka ukraińskiego, na nazewnictwo miejscowe. Niektóre toponimy utrwalaj inny ni w j zyku polskim rozwój sonantów, np.: *r or: Horeb, Czystohorb* (por. ukr. *horeb*, pol. *garb*), *l, l’ oł: Doł yca, Dołhobyczów, Wołkowyja* (por. ukr. *dołgij dołho, wołk* i pol. *długi, długo, wilk*). Obok tych nazw istnieje wiele innych po wiadczej cych regularny rozwój sonantów, np. *Tarnów* (**trn*), *Pilzno* (**plz-*)⁴⁰.

7. Rozszerzenie grup *ir* || *irz*, *il* || *ił*

Jednym z bardzo starych procesów rozwojowych zachodz cych na gruncie j - zyka polskiego było rozszerzenie fonetyczne samogłoski *i* || *y*, która stała przed *r*, *rz* i *l*. Samogłoska *i* w tej pozycji przekształcała si w samogłosk *e*, która jest artykularyjnie szersza (mowa tu szeroko ci kanału mi dzy j zykiem a podniebieniem).

³⁹ W niektórych podr cznikach proces ten nazywany jest przegłosem sonantów (por. np. Kl.Urb.Le.: 120; Walczak 1999: 34–35).

⁴⁰ Nazw *Tarnów* j zykoznawcy wywodz albo od wyrazu *tar* ‘miejsce, gdzie rosła tarnina’, albo od nazwy osobowej *Tarn*, któr potwierdzaj ródła staropolskie. Nazwa *Pilzno* pochodzi od rdzenia *plz-* oznaczaj cego teren mokry, liski (Rymut 1980: 185, 244; Grzenia 2008: 230, 290). Nie było natomiast sonantów w podstawie nazwy *Wilno*, która została utworzona od nazwy rzecznej *Wilia*, a ta z kolei od lit. *vilnis* ‘fala’ (Grzenia 2008: 315–316).

stp. *ir* || *yr* ≥ *er*
 stp. *irz* || *yrz* ≥ *erz*

Przej cie to obj ło zarówno wyrazy, w których grupa *ir* || *irz* pochodziła z psł. *ir, jak i wyrazy, w których grupa *ir* || *irz* była efektem wokalizacji sonantów, np.:

*sirota stp. *sirota* *sierota*
 *pastyr stp. *pastyrz* *pasterz*
 *širok j stp. *sziroki* *szeroki*
 *sekyra stp. *siekira* *siekiera*
 *tr n stp. *cir* *cier*
 *vr ba stp. *wirzba* *wierzba*
 *vr x stp. *wirzch* *wierzch*
 *pr v stp. *pirw(y)* *pierwy* || *pierwszy*

H. Koneczna (1965: 67) przyczyn tego procesu obja nia pewnego rodzaju uproszczeniem artykulacyjnym: przy wymowie dr ce go, przedniej zykowo-dzi słowego *r* przednia i rodkowa cz j zyka odchyła si w dół, a przy tym poło eniu narz dów artykulacyjnych trudno jest utrzyma przedni i wysok artykulacj samogłoski *i*, tote obni a si ona nieco do *e*.

Rozszerzenie wcze niej obj ło grup pochodz c z sonantów – proces jest za wiadczony ju w zabytkach z XII w., por. np. zapisy z *Bulli gnie nie skiej: Zuersow* (Zwierzów), *Zeraz* (Sieradz). Nieco pó niej zmiana ta obj ła grup pochodz c z psł. *ir – w XV i XVI w⁴¹.

W XIII–XVI w. pojawiły si w zabytkach wahania w zakresie u ycia grup rozszerzonych i nierozszerzonych, ostatecznie jednak upowszechniła si wymowa *er* || *erz*. Nie obj ła ona jedynie kilku wyrazów rodzimych, np. *mir*, *wir*, oraz kilku zapo ycze , np. *kir*, *zbir*, *firanka*, *dyrektor*. Jednakowo mimo zachowania wymowy nierozszerzonej w wyrazie *mir* w imieniu opartym na tym rdzeniu upowszechniła si wymowa rozszerzona: *Kazimierz*.

il || *ił* *el*

Grupa *il* ulegała rozszerzeniu tylko wówczas, gdy pochodziła z psł. *il, a nie z sonantów, np.: *odmienieli* ‘odmienili’, *usielstwo* ‘usilstwo’, *miety* ‘miły’, *beli* ‘byli’, z *teu* ‘z tyłu’, ale: *wilga* *vlga, *pil* *plsn, *wilk* *vlk .

⁴¹ W. Ma czak (1983: 29) okre la t zmian jako regularnie zachodz c w XVI w.

Tendencja ta widoczna jest już w zabytkach z końca XIV w., np. w *Psalterzu floria skim: posadzely* ‘posadzili’. Apogeum osiągnęła w dobie redniopolskiej, a w dobie nowopolskiej wygasła w języku ogólnym, zachowując się jedynie w gwarach i kilku reliktach, np. *kropielnica, kadzielnica* (ale: *kropidło, kadzidło*).

ODSYŁACZE DO PODRĘCZNIKÓW I OPRACOWAŃ

Dług.Dub. II.4
Kl.Urb.Le. §33–37
Koneczna 1965: 67–81
Ło 1922, §75–86
Mączak 1983: 29–34
Strut. §53–59
Urb.dial. §13
Walczak 1999: 36–37

JAK UNIKNAĆ NAJCZĘSTSZYCH BŁĘDÓW

- Należy pamiętać, że nieka da głoska sonorna pełniła dawniej funkcje wokaliczne.
- Należy pamiętać, że grupy wywodzące się z sonantów znajdują się w obustronnym otoczeniu spółgłosek.
- Nieka da współczesna grupa *-ar-*, *-er-* i *-et-* w obustronnym otoczeniu spółgłosek pochodzi z sonantu, kiedy np. mógł po tej grupie być *jer*, por. *wierny* *v r n j.
- Nieka de *a*, które alternuje z *e*, pochodzi z przegłosu. Należy sprawdzać, czy *a* stoi po spółgłosce miękkiej. Jeśli stoi po twardej – może pochodzić z sonantu (np. *cier* : *tarnina*).
- Nie należy mylić wymiany *'er* : *ar* spowodowanej różnicą wokalizacji sonantów z wymianą *'er* : *'ar*, której przyczyną był przegłos: *'ar* pochodzić z przegłosu stoi po spółgłosce miękkiej, natomiast *ar* wywodzącej się z sonantów – po twardej lub stwardniającej (funkcjonalnie miękkiej).

PYTANIA

1. Co oznacza określenie ‘wokalizacja sonantów’? Na czym owa wokalizacja polegała?
2. Płótno parciane używane było do szycia portek. Czy wyrazy *portki* i *parciany* mają wspólną etymologię? Wyjaśnij ich rozwój przy pomocy słownika etymologicznego.
3. Po łacinie *mier* to *mort*, *mortis*. Z jakim polskim wyrazem mogą łączyć się formy?
4. Wyjaśnij, dlaczego w mowie mieszkać wsi mogą usłyszeć formy: *myrda*, *styrcze*, *wirzba*. Czy taka wymowa kiedykolwiek funkcjonowała w polszczyźnie ogólnej?
5. Czy spółgłoski mogą być o rodkiem sylaby w prasłowiańskich wyrazach? Podaj przykłady.
6. Omów rozwój sonantu *r* w języku polskim.
7. Kiedy sonanty uległy wokalizacji? Jakie fakty językowe pomagają to ustalić?
8. Jak rozwijał się prasłowiański sonant *l*? Od czego był uzależniony jego rozwój?
9. Dlaczego w języku polskim jest tak niewiele wyrazów zawierających grupy *ir* || *irz*?

ĆWICZENIA

1. Dokonaj rekonstrukcji podanych wyrazów. W których z nich zauważysz inne – poza wokalizacją sonantów – zjawiska fonetyczne?
garbaty, *ótko*, *skarbnik*, *czernica*, *wilgotny*, *przedmowa*, *karczemy*, *potłuczony*
2. Wskaż wyrazy, w których samogłoska *a* pochodzi z sonantu. Jaka jest geneza pozostałych samogłosek *a*?
woda, *martwy*, *miarka*, *czarna*, *pełnia*, *karczek*, *gwiazdka*, *gardetko*, *tabdzica*
3. Sklasyfikuj podane wyrazy ze względu na pochodzenie samogłoski *o*:
wioselko, *mowa*, *mony*, *kupiony*, *nowy*, *óty* (stp. *otty*), *rolnik*, *pułkownik* (stp. *półkownik*, *połkownik*), *włos*
  - a) *o* pochodzi z psł. *e* (przełłos): .....
  - b) *o* pochodzi z psł. *o*: .....
  - c) *o* pochodzi z sonantu *l*: .....
  - d) *o* pochodzi z sonantu *l*: .....
  - e) *o* pochodzi z metatezy: .....

4. Określ pochodzenie samogłoski *e* w podanych wyrazach. Dokonaj rekonstrukcji tych form:

przedpole, wetna, mleczny, krzesetok (D. Im.), *rozsierdzi*, *cesarski*,
pier cionek, bezkrólewie, zamierzenie, beczek (D. Im.), *pełne*

Pamiętaj, współczesne *e* może pochodzić z prasłowiańskich: **e, *i, *o, *u, *y*,
*l, *r, kontrakcji grup **-oje, *-je*, metatezy grup **tert, *telt*, może być nieumotywowane historycznie (e analogiczne).

5. Która samogłoska *i* jest rezultatem wokalizacji sonantów? Jaka jest geneza pozostałych samogłosek *i*?

iglica, pilnik, milczek, wilczyca, niski, wierzbina

6. Wykonaj rekonstrukcje podanych wyrazów i na ich podstawie udowodnij, że derywaty mają ten sam prasłowiański rdzeń. Dlaczego tak różnie się rozwinęły?

a) *pierścień* || *naparstek*

b) *mierz* || *martwy*

c) *twierdza* || *twardy*

d) *wierci* || *wartki*

e) *cier* || *tarnina*

7. Porównaj pary wyrazów. Które z podanych form są umotywowane regularnymi zmianami fonetycznymi, a które są wynikiem odstępstw i analogii? Uzasadnij odpowiedź:

a) *part* || *portki, o wędnie* || *o wilnie*

b) *czarni* || *czerni, arcie* || *ercie*

Przykład: *erdka* || *ardka* – w tej parze wyrazów grupa *er* || *ar* pochodzi z sonantu *r*, który stał przed spółgłoską przednią zrynkowaną *twardą* (*d*); w takim kontekście fonetycznym powinien się zwokalizować w *-ar-*, zatem regularna jest forma *ardka*; *erdka* powstała przez analogię do *erd* (tu sonant stał przed spółgłoską miękką).

8. Wyjaśnij różnice w rdzeniach w poniższych rodzinach wyrazów:

tarł : *tr*

darł : *dr*

mierz : *umr*

czerni : *czarny*

9. Przy pomocy słowników etymologicznych wyjaśnij etymologię nazw:

Chełm

Słupia

Dziarnowo

Kurpie

Pilzno

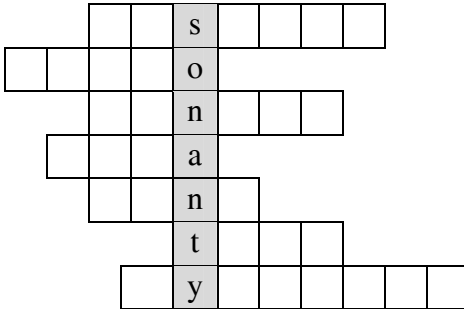
witki

Horeb

Wołkowyja

Czy we wszystkich tych nazwach sonanty zwokalizowały się regularnie?

10. Wpisz w poziome kratki rekonstrukcje podanych wyrazów:
cier , *gardło*, *garnek*, *pier cie* , *sarna*, *wymarły*, *ona*

PRACA Z TEKSTEM

1. W podanym tekście wskaż wyrazy, w których były sonanty. Zrekonstruuj ich postać prasłowiańską i opisz zmiany, które zaszły w nich do czasów współczesnych.

*wi ty Błażej jemu odpowiedział, a rzekł: „Miej się dobrze, dobry s -
 dzia, ale nie mów, by waszy bałwanowie bogowie byli [...] Wito, mni-
 masz, by twej miki mogły odjmiło Bo, ja jest u wierdzona
 w siercy mem?”.*

ywot wi tego Błażeja (ChS: 117)

2. Dokonaj analizy podkreślonych form. Opisz ich rozwój od prasłowiańskiego do czasów współczesnych.

*Tegdy wziął Pan Bóg człowieka i postawił go w raju rozkoszy, aby dzia-
 lał, a ostrzegł go. I przykazał jemu, a rzekł: Ze wszęgo rajskiego
drzewa owoce jedz, ale z drzewa wzwiedzenia dobrego i złego nie jedz,
 bo w którykoli dzień jego ukusisz, mierci umrzesz.*

Biblia szarospatacka (ChS: 62)

3. Z podanego fragmentu *Rozmyślania przemyskiego* (ChS: 132) wypisz wyrazy:

- w których były warunki do metatezy,
- w których zaszedł przegłos,
- w których nastąpiła wokalizacja sonantów.

Dokonaj rekonstrukcji tych wyrazów.

*Skora była jego cięta biała jako mleko, a wiatła jako lilijowe krasy,
 a wszakoż jej włosy były okrasione [...] Włosy jego głowy były czarne,
 miękkie a nie ostre, długie a od długości mało wstoczone. Rzadko*

kiedy je czosał, a nigdy nie strzy one, a wszako nigdy nie były stargane [...] Oczy jego były jako gwiazda wiec ca telko dobrotliwo my li a jego sierca niewinno . Jego u rzenie było lubie ne, mierne a nadobne.

4. Z fragmentu *Bulli gnie nie skiej* (ChS: 18) wypisz nazwy, w rdzeniach których były sonanty. Dokonaj rekonstrukcji tych wyrazów:

[...] Starzy Biskupicy z tymi: Sławosz, Rus, Suł, Białow s [...] Koniusz, Dal, Martek, Krzy [...] Czaple z tymi: Okrzos, Smarz, Czyrzniela, Zdziewuj, arnota, Sułek, Miłodziad, Chrap, Dłotla [...] yrdnicy z tymi posiadaczami: Karna, Dobek, Milej, Snowid, Targosza, Cirzpirz, Mieszek, M cina, Łow ta. Równie Potulino z tymi: wirszcz, Borz ta, Kuraszek.

5. Poniżej podano tekst składający się przede wszystkim z wyrazów, w których były sonanty. Podkreśl te wyrazy i postaraj się je zapamiętać :

Thusty arłok karmi gardło barszczem z garnka, jego ona, milcz c, dłubie thust kielbas , a garbaty karczmarz bardzo marszczy kark. Obok karczmy czarna sarna marznie w twardej tarninie. W oddali wyj wilki, kwil wilgi, thusty ółw pełza, milcz c, a czerw pierchn ł w wierzby. W rokinie o zmierrchu czart czerpał sierpem wiartk ziarna.

Wypisz z tekstu po 3 wyrazy, w których były: *r, r, l, l*.

6. Dokonaj analizy podkreślonych form. Zrekonstruuj postać praszłowa sk i omów zmiany, które zaszły w tych wyrazach do czasów współczesnych.

Lecho był to skomplikowany, pełny kompleksów typ artysty-cygana, który przestarzał ju na owe czasy mod chodził zaniedbany, nieogolony, z włosami, które w długich kosmykach spadały na okulary, na kark, a czasem nawet na długi, szlachetny nos, który mu si niemal stykał z brod . Nie nosił krawata, kołnierzyk miał zawsze nie wie y, a jego wywiecone czarne ubranie pami tało lepsze czasy [...]. Kochał si nie-szcz liwie w pewnej aktorce i prze ładowała go mania samobójcza [...]. Pró no mama Kossakowa, poczuwszy do niego wielk sympati wraz z lito ci , tłumaczyła mu, e Ko ciół t pi samobójców [...]. Lecho zapadał w coraz czarniejsz depresj .

Magdalena Samozwaniec, *Maria i Magdalena* (t. II, s. 31)

II.5. SAMOGŁOSKI NOSOWE

PYTANIA, KTÓRE MOŻE ZADAĆ POLONIŚCIE JAŚ DOCIEKLIWY

1. Dlaczego spółgłoski nosowe zapisujemy jako *a* z ogonkiem (*ɔ̃*), a nie *o* z ogonkiem – tak jak mówimy?
2. Dlaczego wiemy, że Jan z Kantem nazywa się Janem Kantem, a nie Janem Kantym?
3. Dlaczego wyrazy typu *w*, *m*, *d* *b* w dopełniaczu nie brzmi: *!w a, !m a, !d bu*?
4. Czy etymologia nazwy *Sandomierz* ma związek z nazwą rzeki *San*?
5. Dlaczego w wyrazach z tej samej rodziny raz występuje *puje*, a raz *pi*, np. *pi ty*?
6. Dlaczego w innych językach słownictwo odpowiada polskim samogłoskom nosowym, np. pol. *d b*, ros. *dub*?

CO POWINIEN WIEDZIEĆ NAUCZYCIEL JASIA DOCIEKLIWEGO

1. Rozwój samogłosek nosowych w języku polskim

1.1. Geneza samogłosek nosowych

Samogłoski nosowe powstały w czasie trwania wspólnoty praszłowiańskiej. Ich geneza ma związek z działaniem prawa otwartej sylaby. Zgodnie z nim spółgłoski dyftongiczne *em*, *en* i *im*, *in* występują w wygłosie i w ródgłosie przed spółgłoską, a tak e-sonanty *mi* i *ki* przed spółgłoską przekształcały się w samogłoski przedni palatalizując **e*, natomiast spółgłoski dyftongiczne *om*, *on*, *am*, *an*, *um*, *un* występują w wygłosie i w ródgłosie przed spółgłoską oraz sonanty *n*, *m* przed spółgłoską przekształcały się w nosówki tylnie **õ*.

em, en, im, in, , m
om, on, am, an, um, un, n, m

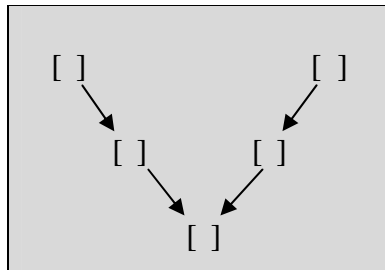
Okolo XIII w. samogłoski nosowe w j zykach słowia skich zacz ły zanika – zast powano je ustnymi, np. czes. *maso* = pol. *mi so*. W j zyku polskim, wyst puj cym na peryferiach obszaru zajmowanego przez j zyki słowia skie, samogłoski te nadal były wymawiane. Potwierdza to teori falow zmian głosowych, w my l której archaizmy najdłu ej utrzymuj si na peryferiach.

J zyk polski jako jedyny z j zyków słowia skich zachował do dzi samogłoski nosowe. Ich brzmienie zmieniało si jednak w ci gu wieków i współczesne samogłoski nosowe rzadko odpowiadaj nosówkom prasłowia skim.

1.2. Zmiany w obrębie samogłosek nosowych w dobie staropolskiej

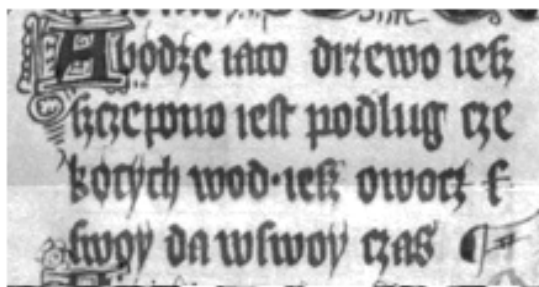
Polszczyzna w pocz tkowym stadium swojego rozwoju, trwaj cym do ok. XIII w., odziedziczyła z j zyka prasłowia skiego samogłoski nosowe długie: , i krótkie: , . Samogłoska przednia (zarówno , jak i), zgodnie z prawem korelacji mi kko ci, palatalizowała spółgłoski znajduj ce si przed ni , np. *p t pi , *v zati wi za . Samogłoska tylna (i) wyst powała, zgodnie z prawem korelacji mi kko ci, po spółgłoskach twardych, np. *d ba d bu, *d b d b d b. Wyj tkiem jest sytuacja, gdy stp. samogłoska pochodziła z przegłosu * .

Na pocz tku epoki pi miennej obie samogłoski nosowe zacz ły obni a artykulacj , by okolo XIV w. przybra posta samogłoski . Proces ten przedstawia schemat II.2.

Schemat II.2. Zmiany artykulacji samogłosek nosowych w dobie staropolskiej

Samogłoska nosowa mogła by długa lub krótka . Naley jednak pamiętać, e psł. samogłoska nosowa przednia * pozostawiała mi kko poprzedzaj cych j spółgłoski; z tej samogłoski powstało stp. , które wyst powało po spółgłoskach mi kkich i zmi kczonych, np. *sv t j stp. *sv ty* [*v' ty*] *wi ty*. Psł. * nie palatalizowało poprzedzaj cych je spółgłosek, zatem w dobie staropolskiej przekształciło si w , które wyst puje po spółgłoskach twardych, np. *m ž stp. *m sz* [*m ž*] *m* .

Zdj cie II.1. Fotokopia fragmentu
Psalterza floria skiego (ChS: 52)

wo, je szczepiono jest podług ciek cych wod, je owoc swoj da w swoj czas – ChS: 52).

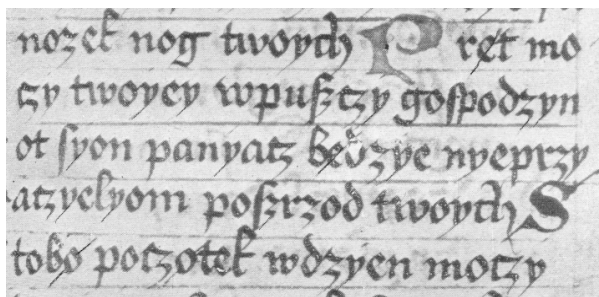
O tym, e w XIV w. istniała jedna samogłoska nosowa [ ], wiadczy zapisy w zabytkach j zyka polskiego, w których istnieje tylko jeden symbol na oznaczenie nosówki; jest to tzw. o rogate, zapisywane jako przekre lona litera o – zob. zdj cie II.1 przedstawiaj ce zapis samogłoski nosowej w *Psalterzu floria skim* (*A b dzie jako drze-*

1.3. Rozwój samogłosek nosowych w dobie średniopolskiej

Na przełomie XV i XVI w. zaczął zanikać iloczasy. Zró nicowanie samogłosek ze wzgl du na ich długo zostało zastąpione różnicami w wysokości artykulacji dawnych samogłosek długich i krótkich (zob. cz II.6). Procesom tym podlegały także samogłoski nosowe, jednak tutaj zmiany przebiegały nieco inaczej niż w przypadku samogłosek ustnych. Początkowo obie samogłoski nosowe podniosły artykulację, także stopniowo było wymawiane jako ^e, a stopniowo wymawiano jak ^o. Dalszy rozwój doprowadził do utraty samienia ^e z ⁱ z ^o.

Dowodem na pojawienie się dwóch różnic barw samogłosek nosowych w tym okresie są zapisy w *Psalterzu puławskim*, gdzie samogłoska nosowa jest zapisywana jako przekreślone e, natomiast głosce odpowiadające przekreślone a lub o – por. zdj cie nr II.2 (Ps. 109, 2–4: *Ali polo nieprzyjaciele twoje pod nożek nog twoich. Pręt mocy twojej wpuści Gospodzin ot Syjon; paniać będzie nieprzyjacielom pośród twoich. Z tobą początek w dzień mocy twojej w wiatłociach twoich od ywota* – wyłuszczonego tekst jest widoczny na zdj cie).

Zdj cie II.2. Fotokopia fragmentu *Psalterza puławskiego*

Przez pewien czas obok nowego sposobu wymawiania samogłosek nosowych istniał dawny (zob. *Psalterz puławski* – litery oznaczające samogłoski nosowe). Obni ona artykulacja dłużej utrzymywała się przy wymowie dawnych stopni samogłosek długich. Ten etap rozwoju samogłosek nosowych został utrwalony w pisowni, dlatego zamiast spodziewanego znaku samogłoski nosowej [ ] oznacza się do dziś litera .

2. Pochodzenie współczesnych samogłosek nosowych

Dystrybucja samogłosek nosowych we współczesnym języku polskim obrazuje ich źródlicowanie pod względem długości w okresie staropolskim. Uproszczony (bez stadiów pośrednich) schemat rozwoju samogłosek nosowych w języku polskim przedstawia tabela II.2.

Tabela II.2. Rozwój samogłosek nosowych w języku polskim

Formy współczesne	Formy staropolskie	Formy po zaniku jerów	Formy psł.
<i>ą</i> [ ] <i>d b</i>	: <i>d b</i>	: <i>d b</i>	* <i>d b</i>
' <i>ą</i> [ ] <i>zi b</i>	' : <i>zi b</i>	: <i>z b</i>	* <i>z b</i>
<i>ę r ka</i>	: <i>r ka</i>	: <i>r ka</i>	* <i>r ka</i>
' <i>ę pi</i>	' : <i>pi</i>	: <i>p st'</i>	* <i>p st</i>

We współczesnym języku polskim samogłoski nosowe w większości pozycji nie są już wymawiane synchronicznie. Świadczy to o trwającym procesie ich zanikania.

3. Procesy fonetyczne, którym podlegały samogłoski nosowe

3.1. Przeglós

Samogłoski nosowe *i* ulegały przeglósowi na podobnych zasadach jak samogłoski *e* oraz *. Przeglós tych samogłosek odbywał się w tym samym czasie co przeglós samogłosek ustnych. *Bulla gnieńska* jako zabytek napisany po zakończeniu procesu przeglósu zawiera formy, które świadczą, że zjawisko to objęło samogłoski nosowe, np. w nazwie *Zuantos* [v' toš] zapis samogłoski nosowej jako *an* pozwala przypuszczać, że była realizowana jako (por. Dług.Dub. 2001: 117). Ustalenie, że nazwa jest zapisem imienia *wi tosz* od *sv t j wi ty, pozwala dostrzec tu efekt przeglósu, czyli przejście samogłoski w pod wpływem znajdującej się po niej spółgłoski *t*.

Warto zauważyć, że dalsze zmiany w obrębie samogłosek nosowych uniemożliwiają wskazanie form takich jak np. *pi ty* jako przykładów działania przegłosu. W wyrazie *pi ty* samogłoska powstała z psł. * , podobnie jak w wyrazie *mi* . W pierwszym wyrazie były warunki do przegłosu, w drugim nie, jednak rozwój samogłosek nosowych zatarł różnicę. Wyjątkiem są formy za wiadczony w dokumentach sprzed XIII w.

3.2. Pochodzenie alternacji *a* : *ę* w języku polskim

We współczesnej polszczyźnie nie ma na odnalezienie wzdłużenia zastępczego w wyrazach z samogłoskami nosowymi, np.:

M. lp.			stp.	
* <i>d b</i>		* <i>d b</i>	<i>d b</i>	<i>d b</i>
	zanik i wzdł. zast.		powst. 1 nosówki	zanik iloczasu i powstanie 2 nosówek
D. lp.			stp.	
* <i>d ba</i>		* <i>d ba</i>	<i>d ba</i>	<i>d ba</i> (<i>d bu</i>)
			powst. 1 nosówki	zanik iloczasu i powstanie 2 nosówek

Są jednak wyrazy, w których były warunki do wzdłużenia zastępczego, lecz współcześnie nie ma w ich odmianie alternacji : wiadczyciel o zajęciu tego procesu, np. M. lp.: *ci g*, D. lp.: *ci gu*, M. lp.: *t g*, D. lp.: *t gu*, M. lp.: *pr ga*, D. lm.: *pr g*. W dobie redniopolskiej czasy tych alternacji istniała, co poświadczają *Słownik polszczyzny XVI wieku*, np. M. lp.: *t g*, D. lp.: *t gu*. Jednak już w XVI w. widać działanie wyrównania analogicznych i w czasy te brak alternacji : , np. M. lp.: *pr d*, D. lp.: *pr du*.

Niekiedy było odwrotnie: alternacja : występowała, mimo że nie było warunków do wzdłużenia, np. M. lp.: *r ka*, D. lm.: *r k*, co bynajmniej nie jest potwierdzeniem tezy, że początkowo wzdłużenie zastępcze objęło wszystkie wyrazy bez względu na to, czy wygłosowa spółgłoska była dwiema, czy jedną⁴².

Osobny problem stanowi odmiana nazwisk utworzonych od apelatywów, w których występowała alternacja : . Mogą one mieć dwojakie odmiany, np. *D b*, D. lp.: *D ba* || *D ba*; *Goł b* – *Goł ba* || *Goł bia*, *Jastrz b* – *Jastrz ba* || *Jastrz -bia* (Grzenia 1998: 69–70).

⁴² Wyrównania analogiczne w obrębie samogłosek nosowych są dokładnie omówione w podręczniku do gramatyki historycznej Z. Klemensiewicza, T. Lehra-Spławińskiego i S. Urbana.

3.3. Utrata nosowości i wtórna nosowość

W j zykach słowiańskich samogłoski nosowe zaczęły zanikać około XIII w. Brak ich w zapożyczeniach pochodzi z tych j zyków; istnieją jednak polskie odpowiedniki czy ci z tych zapożyczeń zawierające nosówki, np. *masarz* : *mi so*, *chu* : *ch*, *kudły* : *k dzieł*, *rusznica* : *r ka*. Nie zawsze zjawisko denazalizacji (utrąty rezonansu nosowego) można tłumaczyć zapożyczeniami. Czasem formy z samogłoskami nosowymi zanikają w dobie staropolskiej: stp. *ł k* : *łuk*, stp. *s mnienie* : *sumienie*, stp. *jeniec* – *j ciec*.

Samogłoski nosowe były zastępowane ustnymi także w nazwach własnych, zwłaszcza w nazwach miejscowych na pograniczach, np.: *Dubiecko*, *Dubienka*, *Dubne*, *Dubnik* od ukr. *dub* ‘d b’.

Rzadziej zdarzało się, że samogłoski ustne uzyskiwały rezonans nosowy, np. *mi dzy* – stp. *miedzy*, *cz stowa* – stp. *czestowa* od *cze*, *t skni* – stp. *teskni* (por. utyskiwa). Mogło to być związane ze skojarzeniem z formami, które nie były pochodne etymologicznie, ale miały podobne brzmienie, np. *cz - stowa* – *cz*.

4. Rozwój samogłosek nosowych w gwarach

Zróbnicowanie wymowy samogłosek nosowych w dialektach istniało od początku rozwoju polszczyzny, o czym świadczą np. wymowa zaimków *mi*, *ci*, *si*: w dialektach wielkopolskim i mazowieckim były one realizowane z rezonansem nosowym w każdej pozycji, natomiast w dialektach małopolskim i śląskim po czasownikach zaimki były wymawiane bez nosówek: *mie*, *cie*, *sie*.

Samogłoski nosowe są trudniejsze w realizacji niż ustne, dlatego w gwarach często zanikały; mogą świadczyć o tym rymy XVI-wiecznych poetów pochodzących z Sandomierskiego, np. Piotr Kochowski rymował formy: *Greków* – *j ków* – *s ków* (por. Kl.Urb.Le. §31). Obecnie rejon ten jest także obszarem, na którym nie wymawia się nosówek. Ponadto w wielu gwarach obie nosówki są realizowane w podobny sposób, np. jako *o*, lub też dochodzi do podniesienia ich artykulacji.

5. Archaizmy w zapisie samogłosek nosowych

Archaiczna pisownia nosówek została utrwalona w nazwach własnych typu *Jan Kanty*. Połczenie *an* świadczy o szerokiej wymowie samogłoski nosowej *a*, która panowała w dobie staropolskiej. W nazwach nie oznaczano samogłoski nosowej specjalnym symbolem, ponieważ skrybowie używali alfabetu łacińskiego. W związku z tym dzieła, gdy zmieniała się wymowa samogłosek nosowych,

wych, motywacja tych nazw nie jest przejrzysta dla osób, które nie znają historii fonetyki. *Sandomierz* jest nazwą pochodzącą od imienia *S domir – *S domirz* (Rymut 1980: 211). *Kanty* przy imieniu w. Jana oznaczało miejscowość, z której pochodził, czyli Kąty (miasto w powiecie oświęcimskim, w województwie małopolskim).

ODSYŁACZE DO PODRĘCZNIKÓW I OPRACOWAŃ

Dług.Dub. II.5
 Kl.Urb.Le. §31
 Koneczna 1965: 109–121
 Mańczak 1998: 329–330
 Miodek 1987: 244–245 (*Kanty* z *Kąty*)
 Miodek 1987: 122–124 (*Krąg* – *krąg*, *dob* – *dobu*)
 Miodek 1991: 42–44 (denazalizacja)
 Miodek 2000: 166–167 (*Czemu a* „z ogonkiem”?)
 Miodek 2007: 229–230 (*Kampa* i *Lew*) i 235–236 (*Jastryb* i *Błęd* – o odmianie nazwisk)
 Strut. §63–66
 Urb.dial. §17–18
 Walczak 1999: 135–138

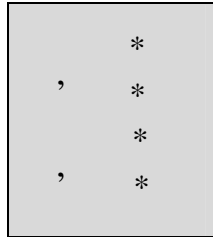

JAK UNIKAĆ NAJCZĘSTSZYCH BŁĘDÓW

- Prasłowiańska samogłoska nosowa przednia pozostawiała miejsce poprzedzającym spółgłoski, nawet wtedy, gdy przekształcała się w samogłoskę tylną, zatem w wyrazie *pięty* samogłoska *ę* pochodzi z psł. * *e*.
- Prasłowiańska samogłoska nosowa tylna znajduje się zawsze po spółgłosce twardej, nawet wtedy, gdy przekształciła się w samogłoskę przednią, zatem w wyrazie *pek* samogłoska *ę* pochodzi z psł. * *e*.
- Niekałda alternacja *rk* : *rk* jest wynikiem wzdłużenia zastępczego – np. w odmianie *rka* : *rk* wygłos jest bezdźwięczny, zatem nie ma warunków do wzdłużenia zastępczego.

POMOC DYDAKTYCZNA

PYTANIA

1. Przedstaw geny oboczno ci : we współczesnym języku polskim. Podaj przykłady.
2. Omów etapy rozwoju samogłosek nosowych w języku literackim.
3. Omów rozwój samogłosek nosowych w dialektach polskich (zwłaszcza na Podkarpaciu).
4. Czy można wskazać samogłoski nosowe, które ulegały przegłosowi?
5. Czy samogłoski nosowe ulegały wzdłużeniu zastępczemu?
6. Omów przykłady analogii w rozwoju samogłosek nosowych.
7. Wyjaśnij pojęcia: wtórna nazalizacja i denazalizacja. Podaj przykłady tych zjawisk.

ĆWICZENIA

1. Dokonaj rekonstrukcji podanych form. Jak ustalić pierwotne barwy i iloczasy samogłosek nosowych?
pami tka, przeje , zak tek, uk szenie, przep dzi , m czka, wi teczny, kl cznik, zaj czek, wi zanie, dzieci tko, m ny, gał zka, zaj cie, ksi yc, zwyci y , zakr tka, prostok t
2. Ustal, w których wyrazach podczas odmiany przez przypadki lub derywacji występuje alternacja. Czy można wskazać jej przyczynę? Wykonaj rekonstrukcje tych wyrazów i form przypadków zależnych lub derywatów, uwzględniając długość samogłosek nosowych:
r ka, z b, b k, d b, cz , p k, t ka, kr g, zr b, s k, zi b, l ka , k s, w ch, g , ch , rz d ‘organ pa stwowy’, rz d ‘szereg’
3. Uzupełnij tabelę wyrazami z w. 2.

	samogłoska nosowa długa tylna	samogłoska nosowa długa przednia	samogłoska nosowa krótka przednia	samogłoska nosowa krótka tylna
wyraz i jego rekonstrukcja	p k *p k p k			
wyraz i jego rekonstrukcja				

4. Podane poniżej wyrazy to nazwy miejscowości z województw podkarpackiego i lubelskiego. Połącz je w pary, w których znajdziesz nazwy o podobnej etymologii, ale o różnej realizacji prasłowiańskich samogłosek nosowych:

Łukawiec, Tuczapy, Zatuł, Dubiecko, Łka, Dabica, Zatuł, Tuczapy

5. Uzupełnij tabelę, wpisując po rednie formy i nazwy procesów, które powodowały zmiany w brzmieniu samogłosek nosowych (por. w tym rozdz. pkt 3.2).

Forma psł.	Nazwa procesów psł.	Forma stp. do XIII w.	Nazwa procesu	Forma stp. do XV/ XVI w.	Nazwa procesu	Forma współczesna
		<i>p</i>				
						<i>w dzi</i>
				<i>mi so</i>		
<i>*p kati</i>						
						<i>w</i>
<i>*l kati</i>						
		<i>(on) p ł (si)</i>				
				<i>z b</i>		

6. Z podanych poniżej wyrazów utwórz pary o wspólnym rdzeniu. W każdej parze znajdziesz wyraz z samogłoską nosową i jego odpowiednik z ustną. Pogrupuj pary według tabeli:

mi dzy, sm tny, szczka, łuk, miedza, szczeka, masarz, cz stowa, cze, łk, jeniec, przej, mi so, smutny

Denazalizacja (odnosowienie)	Nazalizacja (wtórna nosowo)
	<i>miedza, mi dzy</i>

7. Podane poniżej wyrazy mają współczesne lub staropolskie odpowiedniki z samogłoską nosową. Spróbuj je znaleźć (np. w *Słowniku etymologicznym* W. Borysija) i ustal, czy są to polskie wyrazy.

puka, chu, masarz, kudły, smutny, łuk, kusy, wnuk, sumienie, porucznik

8. Sprawdź w słowniku (np. K. Rymut *Nazwiska Polaków*) pochodzenie podanych poniżej nazwisk. Dlaczego nie ma w nich samogłosek nosowych?

<i>Zubilewicz</i>	<i>Zubek</i>
<i>Rukowski</i>	<i>Ruczko</i>
<i>Dubrawa</i>	<i>Dubczyk</i>
<i>Wustaty</i>	<i>Wusik</i>

PRACA Z TEKSTEM

1. Przyjrzyj się zapisom z *Bulli gnie nie skiej* (ChS: 18). W lewej kolumnie podano nazwy w transliteracji, w prawej – w transkrypcji. Jak pisarz radził sobie z zapisem polskich samogłosek nosowych?

<i>Balouanz, Pantis, Redanta, Pampic, Cander, Pandetech, Mantina, Louanta, Boranta, Vssebant, Sobanta, Deuentliz, Miranta</i>	<i>Białow s, P cisz, Redzi ta, P pik, K dzierza, B dzieciech, M cina, Łow ta, Borz ta, Wszeb d, Sobi ta, Dziewi tlic, Mirz ta</i>
---	---

Jaki etap rozwoju nosówek za wiaćca *Bulla*? Po czym można to rozpoznać?

2. Poniżej podano tekst gwarowy z Kielecczyny (Urba 1962: 84)⁴³. Jak w tamtejszej gwarze są realizowane samogłoski nosowe?

Jeden chłopok pognoł gesi za rzyke. Jak pognoł te gesi, nie było go tyle casy wida. Jak sie zmrocyło, gesi so, a chłopoka ni ma. Jak ni ma, tag gospodyni polecili szukad go. Pszelecieli pszez te łafke i zacyni woład na chłopoka [...]. Ni mogli nijag znale, tyle casy sukali. Dopiro mówio, zeby bułke chleba pszynie, pirso s pieca i pu cid na wode.

Jak wymawia się samogłoski nosowe w twoich rodzinnych stronach?

3. Z fragmentów *Psałterza puławskiego* wypisz wyrazy, w których samogłoska nosowa występuje w ródgłosie. Znajdź współczesne formy tych wyrazów,

⁴³ Tekst podano w pisowni uproszczonej.

a potem wykonaj rekonstrukcje prasłowiańskie form staropolskich i form współczesnych – je eli s odmiennie. Ustal, na czym polegają różnice w realizacji samogłosek nosowych w niektórych formach.

Psalm 42

1. S dzi mie, Bo e, i rozgod prz moj od luda nie wi tego, od człowieka złego i t ywego otejmi mie.
2. Bo ty je Bog, moc moja. Przecz je mie odp dził i przecz sm cien chodz , gdy mie m ci nieprzyjaciel?
3. Wypu ci wiatło twój i prawd twój ; cie jesta mie odwiedle i dowiedle na gor wi t twój i w stany twoje.
4. I wnid ku ołtarzowi bo emu, ku Bogu, jen e uwiesielił młodo moj .
5. Chwali cie b d w g lech, Bo e, Bo e moj. Przecz je sm tna, dusza moja, i przecz mie m cisz?

Psalm 44

1. Wyrzygn to sierce moje słowo dobre, powiadam ja działa moja krolowi.
2. J zyk moj tre pisarzowa rychło pisz cego.
3. Ur pny wyobra enim nad syny ludzkie, rozlana jest miło w wargach twych, przeto błogostawił cie jest Bog na wieki.
4. Opaszy sie mieczem twoim na l d wie twoje silno mocne.
5. Z kras twój i z cudno ci twój idzi, szcz nie pojdzi i kroluj [...]
8. Stolec twój, Bo e, na wieki wiekom, pr t naprawienia pr t krolestwa twego. [...]
13. I po da b dzie krol kraszy twoje, bo on jest Gospodzin Bog twój i kłania sie jemu b d . [...]
18. Za ojce twoje narodzili sie tobie synowie, postawisz je ksi ty nade wsz ziemi .

Psalm 50

- Ten psalm powiada, i e Krystus przez grzecha za grzeszne s dzon przemogł s dz ce sie. Psalm Dawidow, kiedy przyszedł k niemu Natan prorok, postany od Boga kara ji z grzecha, jen uczynił, kiedy wszedł ku Betsabee a m a jej dał zabi Uryjasza. [...]
5. Tobie samemu zgrzeszył je m i złe przed tob czynił je m, by sprawion w motwach twoich i przepomogł, gdy cie s dz .
  6. Bo owa we zło ciach pocz t je m i w grzeszech pocz ła mie matka moja. [...]

15. Zbaw me od krwi, Bo e, Bo e zbawienia mego, i wiesieli [sie] b dzie j zyk
moj sprawiedlno twoj . [...]

18. Modła Bogu duch sm cony; sierc<a> skruszonego i u mierzzonego, Bo e, nie
wzgardzisz. [...]

20. Tegdy we miesz modły sprawiedlno ci, pokład i modły, tegdy nakład na
ołtarz twoj ciel t.

II.6. ILOCZAS. ROZWÓJ PRASŁOWIAŃSKICH SAMOGŁOSEK DŁUGICH I KRÓTKICH W JĘZYKU POLSKIM

PYTANIA, KTÓRE MOŻE ZADAĆ POLONIŚCIE JAŚ DOCIEKLIWY

1. Skąd się wzięły w języku polskim wymiany typu *o : ó*, *o : u*, np. *mróz : mrozu*, *d : d by*?
2. Dlaczego w wymowie starszych mieszkańcó wsi słyszymy: *słyszot*, *mieszkoł*, ale w liczbie mnogiej jest: *słyszały*, *mieszkały*?
3. Dlaczego w odmianie czasownika *biega* w czasie teraźniejszym w 1 i 2 os. lm. nie ma spółgłoski *j*, np. *wy biegacie*, a w 3 os. lm. jest: *oni, one biegają*?
4. Dlaczego samogłoskę *u* zapisujemy, używając raz litery *ó*, a raz *u*?
5. Dlaczego w niektórych wyrazach jest tzw. *ó niewymienne*, chociaż mają one formy podobne do wyrazów z *ó* wymiennym, np. brak wymiany *o : ó* w parze *wiór : wióry*, chociaż jest w parze *wóz : wozy*?
6. Dlaczego w języku polskim są dwie formy zaimka dzierżawczego, np. *mojego : mego*, *swojego : swego*?
7. Co oznacza litera *é* w wyrażeniu *kobiéto* w monologu Gustawa w *Dziadach* A. Mickiewicza (*Kobiéto puchu marny...*)?

CO POWINIEN WIEDZIEĆ NAUCZYCIEL JASIA DOCIEKLIWEGO

1. Iloczas w języku prasłowiańskim

Fonologiczną opozycję samogłosek długich i krótkich, która występowała w języku prasłowiańskim, nazywamy **iloczasem**. Prasłowiański system akcentowo-iloczasowy przeszedł istotną ewolucję – długość samogłosek zmieniała się. Przeobrażenia te zależą m.in. od przesunięcia akcentu w wyrażeniu i zmian intonacji. W okresie przedpolskim prawie wszystkie elementy systemu wokalicznego

(z wyjątkiem jerów) miały dwie postaci iloczasowe: mogły być krótkie albo długie. Graficznie opozycję iloczasową w okresie przedpolskim można na przedstawić następująco:

Jery, czyli samogłoski zredukowane, były krótsze od samogłosek takich jak np. *e*, *o*, *u*, *y*. Nie miały swoich dłuższych ani krótszych odpowiedników jak pozostałe samogłoski (zob. cz. II.1: 1). Była to podstawowa przyczyna usunięcia tych głosek z systemu wokalicznego, bowiem jery słabe w końcowej fazie rozwoju były wymawiane coraz krócej, aż do całkowitego zaniku. Natomiast długo jerów mocnych coraz bardziej zbliżała się do wartości iloczasowej samogłosek krótkich, co doprowadziło do ich wokalizacji, czyli przekształcenia się w krótkie samogłoski *e*⁴⁴.

Opozycja samogłosek długich i krótkich została przejęta przez system wokaliczny prasłowiański z systemu praindoeuropejskiego. W języku prasłowiańskim doszło do zmian w długości samogłosek. Skróceniu ulegały dawne długie samogłoski, jeżeli nie znajdowały się bezpośrednio przed sylabą akcentowaną. Wydłużyły się natomiast samogłoski znajdujące się w sylabie, na którą został przeniesiony, po cofnięciu go z jerami, rosnący akcent tonalny. Akcent ten nazywamy intonacją nowoakutową.

2. Zmiany w długości samogłosek w dobie staropolskiej

2.1. Iloczas jako kategoria fonologiczna

Polszczyzna odziedziczyła z języka prasłowiańskiego opozycję samogłoska długa : samogłoska krótka. Iloczas był bardzo ważnym cechem różnicującym samogłoski, np. stp. wyraz *maka* miał inne znaczenie niż *mka*, a jedynym cechem różnicującym owo znaczenie była długość samogłoski nosowej⁴⁵.

⁴⁴ W niniejszym rozdziale dla jasności wyводу (niemylenia krótkiej samogłoski *e* z *ja 'j') przyjmujemy oznaczanie krótkiego *e* za pomocą litery *e* bez znaków diakrytycznych, natomiast długiego *e* – za pomocą poziomej kreski nad literą *e*.

⁴⁵ Warto zauważyć, że zróżnicowanie akcentowe zostało odziedziczone z epoki prasłowiańskiej. Wyraz z długą samogłoską oznaczał rezultat czynności gniecenia, tłuczenia, czyli zgnie-

Zmiany w systemie samogłosek długich i krótkich, które zachodziły w początkowej fazie rozwoju polszczyzny, nie naruszyły odziedziczonej z języka prasłowiańskiego opozycji iloczynowej, a jedynie doprowadziły do zmian w długości samogłosek w poszczególnych formach. **Procesami, które wywoływały owe zmiany, są: wydłużenie zastępcze, kontrakcje, wpływ samogłosek półotwartych oraz wyrównania analogiczne.**

2.2. Wydłużenie zastępcze

Był to proces, który wyrównywał czas trwania wyrazu po zaniku wygłosowego jeru. Samogłoska znajdująca się w sylabie przed sylabą z jerem wydłużała się. Proces wydłużenia zastępczego jest dokładnie omówiony w rozdziale poświęconym ewolucji jerów (zob. cz. II.1: 2.7).

2.3. Kontrakcje

Kontrakcja, czyli złączenie, to proces polegający na złączeniu się dwóch samogłosek krótkich, najczęściej przedzielonych *j*, w jedną długą samogłoskę.

$$\check{a} j \check{a} \rightarrow \bar{a}$$

W języku polskim proces kontrakcji przebiegał w kilku etapach. Najstarsze złączenia dokonały się w złożonych formach przymiotników oraz w niektórych formach rzeczowników, zaimków i liczebników. Proces ten zaszedł przed powstaniem pierwszych zapisów w języku polskim, objął także inne języki zachodniosłowiańskie⁴⁶.

Kontrakcje w rzeczownikach, liczebnikach i zaimkach zachodziły na styku wygłosu tematu fleksyjnego i końcówki fleksyjnej w następujących formach:

- M. lp. mianownik rzeczowników nijakich, np.:
**s dorvje *s dorvĕ zdrowie,
- M. lp. mianownik rzeczowników żeńskich zakończonych na *'a*, np.:
nazwy zbiorowe: **bratrbjǎ **brat'ā* bracia;
nazwy przestrzenne: **r z nbjǎ **r z n'ā* rzecznice;
- N. lp. rzeczowników żeńskich zakończonych na **i*: **tvarbjǫ **tvar'ǫ* twarz;

ciężkie ziarno, natomiast wyraz z krótką samogłoską – samoczynny gniew. Współczesne znaczenie wyrazu *maka* jest metaforycznym rozszerzeniem znaczenia leksemu prasłowiańskiego.

⁴⁶ Witold Maćkaj uważa, że „kontrakcja samogłosek przedzielonych przez **j* w większości wypadków nie jest regularną zmianą fonetyczną, ale zmianą fonetyczną nieregularną, spowodowaną przez stopień uciążliwych. Przemawia za tym fakt, że kontrakcja zaszła w wyrazach czysto uwywnych, sufiksach lub końcówkach, natomiast w innych wypadkach nieraz spotykamy samogłoski przedzielone *jot*” (Maćkaj 1983: 26).

- N. lp. rzeczowników e skich zakończonych na -a i -'a: ****ženōjǫ** *ženō on, ****duxjejǫ** *dušō duszq;
- N. lp. r. . zaimków: ****m nōjǫ** *m nō mnq, ****tobōjǫ** *tobō tobq, ****tōjǫ** *tō tq, ****mojejǫ** *mojō mojq;
- N. lp. r. . liczebników: ****jedinōjǫ** *jednō jednq;
- N. lp. r. . przymiotników w odmianie niezłonej: ****malōjǫ** *malō małq.
W przymiotnikach, które odmieniały się według odmiany złoonej, długie samogłoski powstawały na styku wygłosu formy rzeczownikowej i nagłosu zamianka anaforycznego, np.:
  - M. lp. r.n. ****malō-je** *malē;
  - C. lp. r.n. ****malū-jemu** *malēmu itd.⁴⁷

W wyniku najstarszych kontrakcji mogły powstać samogłoski , oraz . Barwa tych samogłosek odpowiada samogłosce krótkiej, która przed ci gni -ciem znajdowała się po j.

stp.	* je, * je, * je, * je, *eje, * j , * je
	stp. * j , * j
stp.	* j , * j , *ej

Proces kontrakcji w formach czasownika rozpoczął się w epoce przedpi miennej, jednak trwał jeszcze w epoce pi miennej. Najstarsze zabytki języka polskiego zawierają formy bez kontrakcji, np. w *Psalterzu floria skim* s formy nie ci gni te: *znaje* (Ps. 1, 7), *chwiejali* (Ps. 21,7), natomiast w *Psalterzu puławskim* odpowiadają im formy ci gni te: *zna*, *chwiali*.

Kontrakcje te objęły następujące kategorie czasownikowe:

- bezokoliczniki czasowników z psł. koniugacji jo || je oraz formy oparte na nich, np.: ***stōjāti** stp. **stōjā** stp. **stā** sta, ***smjāti** stp. **miejā** stp. **miā** mia, ***stōjāl** stp. **stał**;
- formy osobowe czasu teraźniejszego niektórych czasowników z psł. koniugacji jo || je, z wyjątkiem 3 os. lm., np.:
- 2 os. lp. ***znāješ** stp. **znājesz** stp. **znāsz** znasz, ***umėješ** stp. **umėjesz** stp. **um'ēš** umiesz;
- 3 os. lp. ***znājet** stp. **znāje** stp. **zn**, ***umējet** stp. **umėje** stp. **um'ē** *umie* itd.⁴⁸

⁴⁷ Samogłoska długa nie powstawała jedynie w M. lp. r.m., ponieważ znajdowały się tam dwa jery przedzielone j, które przekształciły się w krótką samogłoskę y lub i.

⁴⁸ W formach 1 os. lp. doszło do zmiany kowcówki. Dawne formy nie ci gni te, np. *znaj*, pod wpływem koniugacji atematycznej przybrały postać z kowcówk -m, np. *znam*.

Nie ci gni te formy czasowników w bezokoliczniku i z tematami opartymi na bezokoliczniku utrzymywały si nieco dłu ej ni osobowe formy nieskontraktowane w czasie tera niejszym. *Słownik staropolski* i *Słownik polszczyzny XVI wieku* notuj takie formy jak np.: *boje*, *bojeli*, *bojali* (Sstp t. 1), *bojała*, *bojałby si* (SXVI, t. II: 276), jest ich jednak zdecydowanie mniej ni form ci gni tych. W gwarach kontrakcja w formach *ba si*, *sta* zaszła jedynie na południu Polski – w dialekcie małopolskim, natomiast w dialektach wielkopolskim i mazowieckim przewa aj do dzi formy nie ci gni te *boja*, *stoja*. W gwarach wielkopolskich do dzi zachowały si te nie ci gni te formy czasu tera niejszego, np. *on znaje*, *on graje*.

W wyniku kontrakcji form czasownikowych powstały dwie długie samogłoski: oraz . S one zgodne z barw samogłoski krótkiej znajdujcej si przed kontrakcj przed *j*.

stp.	stp. <i>je</i>
stp.	stp. <i>eje</i>

Kontrakcja w zaimkach dzierawczych *mój*, *twój*, *swój* wystpuje ju w najstarszych zabytkach jzyka polskiego, np. w K *anjela swego*, PF; PP 6,8: *placzu mego*. Obok form ci gni tych wystpuj jednak formy bez kontrakcji, np. PP 24.7: *nieumi ctwa mojego*. W gwarach przewa aj formy nie ci gni te. We współczesnym jzyku polskim wystpuj zarówno ci gni te, jak i nie ci gni te formy zaimków, np:

- D. lp. r.m., r.n.: *mojego* || *mego*, *twojego* || *twego*;
- N. lp. r.m, r.n.: z *moim* (*mōjĭm) || *mym*, *twoim* (*tw j m) || *twym*;
- M. lp. r. ..: *moja* || *ma*, *twoja* || *twa* itd.

Formy takie jak *mego*, *swego* s w dzisiejszym jzyku potocznym nieco odwie tne, co według H. Konecznej (1965: 89) jest dowodem, e były w polszczy nie czym rzadkim.

Do kontrakcji mogło te dochodzi w grupach samogłosek, które nie były rozdzielone *j*. Przykładem kontrakcji tego typu mog by zachodz ce jeszcze w epoce przedpi miennej kontrakcje grupy *aa w *a* oraz grupy *a w *e* w formach czasów przeszłych prostych, np. *d laaše stp. *działasz*e, *vid aše stp. *widziesz*e.

2.4. Wpływ spółgłosek półotwartych

Samogłoski długie w jzyku polskim powstawały równie pod wpływem spółgłoski *r*. Wyrazy, w których doszło do powstania samogłosek długich, to: *g ra stp. *g ra*; *k t r j *kt ry stp. *kt ry*; *pero *pi ro stp. *pi ro*;

*r zga stp. *r zga*; *sk ra stp. *sk ra*; *żeravj *żerav *żerav *ż rav
stp. *raw*’ współcz. *uraw*.

Nie było to zjawisko regularne, jest wiele wyrazów, w których nie doszło do zmian iloczasu samogłoski pod wpływem *r*, np. *kora*, *pora*, *zmora*, *drozd*.

2.5. Inne zmiany

Pozostałe zmiany mo na wytłumaczy działaniem analogii do form z długimi samogłoskami.

- Długa samogłoska w liczebnikach stp. *sz sty*, *si dmy*, *smy* powstała pod wpływem liczebników z odziedziczon z psł. samogłosk długi , np. stp. *czw rty*, *pi ty* itp.
- Długa samogłoska znajduj ca w sylabach przed sylab ze spółgłosk bez-
d wi czn i wygłosowym jerem powstała pod wpływem form ze wzdlu e-
niem zast pczym, np.: stp. *st p* : *stopa*; *wr t* : *wrota* itp.
- Długa samogłoska w bezokolicznikach stp. *m c*, *b* powstała pod wpły-
wem form z długi samogłosk odziedziczon z psł. *r* .
- Długa samogłoska w ko cówce fleksyjnej rzeczowników e skich zako-
czonych na *-a*, takich jak stp. *dz* , *władz* , powstała pod wpływem analogii
do form, w których doszło do kontrakcji grupy - *ja*, np. stp. *braci* .

S te samogłoski długie, których powstania nie mo na wyja ni adnym procesem, jest to np. w wyrazach stp. *p ki*, *p ty*.

3. Zanik iloczasu i jego przyczyny

3.1. Datowanie zaniku iloczasu

O istnieniu iloczasu w j zyku polskim doby staropolskiej wiadczy zapisy długich samogłosek w niektórych zabytkach – były one oddawane za pomoc podwojonych liter, np. w *Psalterzu floria skim* znajdujemy zapisy: *møøczø* ‘m - c’ (Ps. 3,1), *bødøø* ‘b d’ (Ps. 5,13), *szyrokee* ‘szerokie’ (Ps. 103,26). Dowodem istnienia iloczasu w j zyku polskim w dobie staropolskiej s te zalecenia Jakuba Parkoszowica dotycz ce zapisu samogłosek długich. Autor w dziele po-
wi conym polskiej pisowni, wydanym ok. 1440 r., proponował, by samogłoski długie oznacza podwojonymi literami, np. *chmeel*, *myood*, *doom*, *Adaam*, *laas*.

Przypuszcza si , e opozycja iloczasowa samogłoska długa : samogłoska krótka zacz ła zanika pod koniec XV w. wiadczy o tym uwaga Stanisława Zaborowskiego w rozprawie z 1513 r. po wi conej polskiej pisowni. Reformator ortografii pisze – u ywaj c czasu przeszłego – o tym, e dawni Polacy oznaczali samogłoski długie i krótkie. Nie proponuje te swojego sposobu zapisywania tych samogłosek. Zanik iloczasu jest jednym z czynników, na podstawie których została wydzielona granica doby staropolskiej i redniopolskiej.

3.2. Przyczyny zaniku iloczasu w języku polskim

Do zaniku iloczasu w języku polskim przyczyniły się **zmiany w akcentowaniu sylab** oraz **podniesienie artykulacji samogłosek długich**. Zjawisko iloczasu nie było znane na Rusi, a przełom doby staropolskiej i redniopolskiej to okres, kiedy intensyfikowały się kontakty ze Wschodem. Mogła to być tak e jedna z przyczyn zaniku iloczasu.

W języku prasłowiańskim akcent wyrazowy był swobodny (mógł padać na różne sylaby w różnych wyrazach) oraz ruchomy (w obrębie jednego paradigmatu mogły być akcentowane różne sylaby). Polszczyzna w początkowej fazie rozwoju odziedziczyła ten typ akcentu.

Dowodem na istnienie ruchomego akcentu w dawnej polszczyźnie nie jest współwystępowanie długich i krótkich form rozkładnika w *Bogurodzicy*. Archaiczne formy typu *zyszczy*, *spu ci* zachowały wygłosowe *-i*, ponieważ w tych wyrazach samogłoska ta była akcentowana. W krótkich formach, takich jak np. *uśysz*, *napęł*, akcent nie padał na ostatnią sylabę i wygłosowe *-i* zanikło.

Około XIV–XV w. akcent ustabilizował się na pierwszej sylabie. Dowodem istnienia akcentu inicjalnego w dawnej polszczyźnie nie może być zachowanie tego akcentu w gwarze podhalańskiej i na północy Kaszub (por. Walczak 1999: 80).

W wyrazach trzysylabowych obok akcentu inicjalnego istniał akcent poboczny paroksytoniczny, który ok. XVI w. stał się akcentem głównym. Prowadziło to do niewygodnej w wymowie rozbieżności – samogłoska długa nie występowała w sylabie akcentowanej, np.: z *miana*, *zi łowy* itp. Zrównanie czasu trwania wszystkich samogłosek w takich wyrazach likwidowało niedogodność, prowadziło jednak do zaniku iloczasu.

Obok iloczasu w dobie staropolskiej ok. XIII w. pojawiła się druga cecha różnicująca samogłoski: długie były artykułowane nieco wyżej niż samogłoski krótkie, np. samogłosce *o* odpowiadał *d* *w* *k* po *redni mi dzy o a u*, o czym mogą świadczyć zapisy z *Psałterza florjańskiego* typu *skutuov* ‘skutków’; samogłosce *e* odpowiadał *d* *w* *k* po *redni mi dzy e a i*, o czym świadczą zapisy typu *gniwacz sŏ* ‘gniewa się’. Zrównanie barwy samogłosek długich i krótkich stawało się w końcu niebezpieczne, pierwotna główna cecha różnicująca, czyli iloczas, z chwilą gdy pojawiły się niedogodności w wymowie samogłosek długich opisane powyżej.

4. Zanik iloczasu i jego konsekwencje

4.1. Powstanie, rozwój oraz zanik samogłosek pochylnych w języku ogólnym

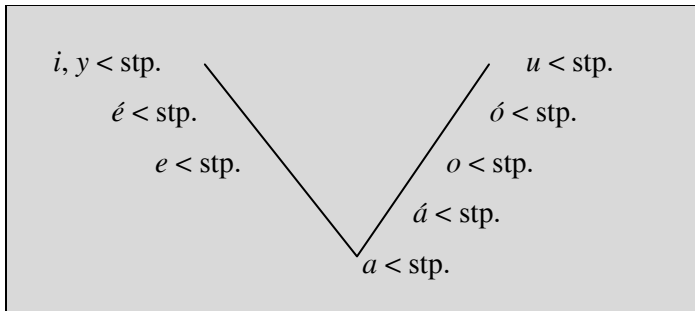
Podniesienie artykulacji samogłosek długich, które w dobie staropolskiej było zjawiskiem pobocznym, stało się główną cechą różnicującą samogłoski

po zaniku iloczasa. W redniopolskim systemie wokalicznym pojawiły się nowe pod wzgl. dem. jako ci samogłoski ustne⁴⁹:

stp.	rp. <i>é</i> [e ⁱ] e
stp.	rp. <i>á</i> [â] a
stp.	rp. <i>ó</i> [o ^u] o

Artikulacji nie mogły podnieść samogłoski wysokie *i* || *y* oraz *u*, ponieważ doprowadziłyby to do powstania głosek *i* i *u* (*i*, *u* niezgłoskotwórcze), które nie są samogłoskami. Zatem po zaniku iloczasa kontynuantem wysokiej samogłoski długiej i krótkiej była jedna samogłoska wysoka. Rozmieszczenie samogłosek ustnych w XVI w. na trójce samogłoskowym obrazuje poniższy schemat:

Schemat II.3. Samogłoski ustne w języku polskim w XVI w.

Wszystkie samogłoski pochylone (nazywane też nieionymi) zaznaczone na powyższym wykresie istniały w XVI-wiecznej polszczyźnie. Proces zanikania samogłosek pochylonych trwał przez całe doświadczenie redniopolskie. Główną przyczyną zaniku samogłosek pochylonych była tendencja do upraszczania systemu wokalicznego. W polskim języku literackim samogłoski *á* oraz *é* obniżyły artykulację i utożamyły się z jasnymi samogłoskami *a* oraz *e*. Natomiast samogłoska *ó* podniosła artykulację i utożamyła się z samogłoską *u*. Władem po tej samogłosce jest dzisiejsza pisownia.

Samogłoska *á* istniała w polszczyźnie nie do końca XVII w. Pochylone *a* było najczęściej oznaczane w drukach w XVI i XVII w. literą *a*, natomiast *a* jasne znakiem *á*. Dowodem zaniku samogłoski na początku XVIII w. są przeprowa-

⁴⁹ Przyjmujemy uproszczony zapis ortograficzny samogłosek pochylonych (*é*, *á*, *ó*), choć ich istotnie lepiej oddaje zapis fonetyczny [eⁱ] [â] [o^u].

dziane przez I. Bajera analizy, które wskazują, że w tekstach wydanych po 1700 r. nie liczą się dźwięki w zapisie tej samogłoski, co pozwala wnioskować, że w tym okresie wymowa *a* pochylonego zaczęła utożsamiać się z *a* jasnym. Proces ten trwał przez cały XVIII w. W 1830 r. Deputacja Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk usunęła znak *á* z alfabetu polskiego.

Jedną z przyczyn zaniku pochylonej samogłoski *a* w języku polskim była wymowa Polaków mieszkających na Kresach Rzeczypospolitej – nie rozróżniali oni *a* jasnego i pochylonego. Współcześnie nie różni brak samogłoski kontynuującej *á* w gwarach pogranicza młodszego (czyli we wschodniej części województwa podkarpackiego) i w dialektach kresowych.

Samogłoska *é* od XVII w. podniosła swoją artykulację, zlewając się z samogłoską *i* || *y*, o czym mogą świadczyć rymy *é z i* || *y* w utworach poetów pochodzących z centralnej Polski (poeci kresowi rymowali w ten sposób już w XVI w.). Od końca XVIII w. w składowym wymowie *é* zaczęto uznawać za prowincjonalną (Koneczna 1965: 107) i zastępowaną *e* jasnym, choć jeszcze do XIX w. gramatycy zalecali wymowę głoski oznaczanej przez *é* jako „półton mi dźwięk otwartym *e* a i lub *y*” (Małecki 1891 za: Koneczna 1965: 104). O wymowie *é* jako *e* jasnego możemy też świadczyć zanikające od połowy XVII w. różnicowanie graficznego zapisu obu głosek. Słowo oznaczane jedną literą. W 1891 r. Akademia Umiejętności w Krakowie usunęła znak graficzny *é* z alfabetu polskiego.

Jedną z przyczyn zaniku pochylonego *e* w języku polskim były wyrównania morfologiczne w różnych dialektach (Koneczna 1965: 106), np. *dobre konie* : *dobry* : *konie*; *taki* : *takie* (r.n. lp.).

Samogłoska *ó* jako jedyna w języku polskim nie obniżyła swojej artykulacji. Różnicowana wymowa *o* pochylonego i *o* jasnego trwała zapewne w języku literackim długo, ponieważ rymy *ó z u* pojawiają się dopiero w drugiej połowie XIX w. W języku literackim i w większości gwar polskich samogłoska *ó* jest realizowana jako *u*. Jedynie w gwarach Suwalszczyzny i południowej Małopolski *ó* jest realizowane nadal jako dźwięk pośredni między *o* a *u*. Samogłoska *ó* jest również jedną z samogłosek pochylonych, która zachowała swój znak graficzny, czyli tzw. *o* kreskowane, które obecnie wymawiamy jak *u*.

4.2. Rozwój samogłosek pochylonych w gwarach

W gwarach samogłoski pochylone rozwijały się nieco inaczej niż w języku ogólnym. Do dziś w niektórych częściach Polski słowo realizowane jako odrębne dźwięki.

Samogłoska *á* jest realizowana jako głoska pośrednia między *o* i *a* w gwarach centralnej Małopolski, na północnej Lubelszczyźnie, Kurpiach i Mazurach

oraz na Kociewiu i dalszym Mazowszu (przed spółgłoskami nosowymi). Natomiast w gwarach Polski południowej i rodkowej pochylone *á* uto samoło si z *o*. Od samogłoski kontynuującej jasne *o* odróżnia ją brak labializacji: *trowa, godo, copka, skokoł*. Jest to dialektyzm, który zachowuje się w wymowie ludzi młodych nawet w miastach. Jedynie na bliższym Mazowszu *á* czy sto ginie, zrównuje się z *a*. W gwarach zachodniej Wielkopolski i północnego Łódzkiego kontynuantem pochylonego *a* jest *ou*, np. *tako^u, tro^uwa*. W gwarach przy granicy z Ukrainą i Białorusią, a także na Suwalszczyźnie, Mazowszu dalszym, ziemi lubawskiej i Kociewiu występują tylko *a* jasne, które kontynuują zarówno samogłoskę pochyloną, jak i jasną.

Samogłoska pochylona *é* jest wymawiana jako *d* w *k* po *redni* pomiędzy *e* i *y* w gwarach mazowieckich i na północnym wschodzie Wielkopolski oraz na Kaszubach, a także na Dolnym Śląsku i w gwarze lasowiackiej w Małopolsce. Pochylone *é* jest wymawiane jako *y* po spółgłoskach twardych, a jako *i* po miękkich na Kujawach, w rodkowej czy Łódzkiego, we wschodniej czy Kieleckiego wraz z Lubelszczyzną, np. *syr, nig, bida*. W gwarach wielkopolskich, Łódzkiej i na południu Małopolski pochylone *e* jest wymawiane zawsze jako *y*, bez względu na *s* siedztwo, np. *syr, niyg*. Wymowa pochylonego *e* jest również dialektyzmem obecnym w wymowie wielu ludzi młodych. Pochylone *e* zrównało się z *e* jasnym jedynie w gwarach łowickich, w okolicach Miechowa i Kielce oraz – podobnie jak pochylone *a* – na pograniczu wschodnim.

Samogłoska pochylona *ó*, kontynuująca dawną samogłoskę długą *o*, jest wymawiana jako *d* w *k* po *redni* między *o* i *u* lub bliski *u* ( ) w południowej Małopolsce oraz w północnych gwarach mazowieckich i wielkopolskich, a także na Kaszubach, np. *sko^ura* || *sk ra, wo^uz* || *w z*. Na Krajnie i w zachodniej Wielkopolsce artykulacji *ó* towarzyszy labializacja, czyli artykulacja *u* niezgłoskotwórczej przed artykulacją włąściwej samogłoski: *uo^u, np. buo^ur*.

Wymowa zgodna z ogólnopolską *ó* jako *u* panuje w Polsce rodkowej i w Lubelskim: *skóra, wóz*. Pochylone *ó* w żadnej z gwar nie zrównało się z *o* jasnym. Kontynuanty pochylonego *ó* w gwarach nie zawsze występują w tych samych wyrazach co w języku ogólnopolskim, np. w zachodniej Wielkopolsce pojawia się wymowa: *kto^u, sto^udoła*, w gwarach Lubelszczyzny występują wymowa: *doktur, ugrudek*.

4.3. Zmiany w obrębie samogłosek nosowych

Zanik iloczasu doprowadził do tego, że różnica iloczasu w wymowie samogłoski nosowej zajęła rolę nicą jako ciowa. Dawną samogłoskę długą zastąpiła samogłoska nosowa tylna, dawną krótką – nosowa przednia (zob. cz. II.5).

ODSYŁACZE DO PODRĘCZNIKÓW I OPRACOWAŃ

Bajerowa 1978
 Dług.Dub. II.6
 Kara 1969, s. 352–353
 Kl.Urb.Le. §23–25, 27, 29
 Koneczna 1965: 95–109
 Ma czak 1983: 25–27
 Stieber 1962: 32–49
 Strut. §60–62
 Urb.dial. §11–16
 Walczak 1999: 79–84, 135–138

JAK UNIKNAĆ NAJCZĘSTSZYCH BŁĘDÓW

- Najłatwiej ustali pochodzenie samogłoski długiej drog eliminacji: je eli nie ma warunków do wzdłu enia zast pczego i kontrakcji oraz s siedztwa spółgłoski półotwartej, to wówczas długo samogłoski jest dziedzictwem prasłowia skim lub wynika z analogii.
- Ka de ó pochodzi z długiego o, ale nie ka de długie o pochodzi ze wzdłu enia zast pczego; w polszczy nie istniały te długie samogłoski odziedziczone z prasłowia szczyzny.

PYTANIA

1. O jakim zjawisku wiadczy gwarowa wymowa form czasu przeszłego *widział, słyszał*, ale *widziała, słyszała*?
2. Wyja nij, dlaczego na północno-wschodnich kra cach woj. podkarpackiego (powiat lubaczowski) w gwarach nie ma pochylonej samogłoski *a* – wymowa typu: *on widział, on słyszał*.
3. Wyja nij, dlaczego w formach takich jak np. *stopa* : *stóp*, *wrota* : *wrót* wyst puje alternacja *o* : *ó*, chocia nie było w nich warunków do wzdłu enia zast pczego.
4. Dlaczego w *Bogurodzicy* pojawiaj si archaiczne formy trybu rozkazuj cego, np. *zyszczy, spu ci*, obok form bez samogłoski *i* w wygłosie: *napęł* , *usłysz?*

5. Jaka jest geneza reguły ortograficznej mówiącej o tym, że przez ó zapisujemy te wyrazy, w których ó wymienia się na o?
6. Dlaczego przez ó („o z kreską”) zapisujemy to u, które wymienia się na e (np. *plótt* : *ple*, *nióst* : *nie*)?
7. Dlaczego ogólnopolskie formy typu: *ja mam*, *gadam*, *czapka* w gwarach są realizowane jako: *jo mom*, *godom*, *czopka*?

ĆWICZENIA

1. Z podanych par wyrazów wypisz oboczno ci tematyczne i ustal genetyczność tych oboczności:

<i>wzi</i> : <i>ł</i> : <i>wzi</i> <i>ła</i>	<i>mróz</i> : <i>mrozu</i>
<i>mógł</i> : <i>mogła</i>	<i>z b</i> : <i>z ba</i>
<i>ci gn</i> : <i>ł</i> : <i>ci gn</i> <i>ła</i>	<i>róg</i> : <i>rogu</i>

2. Porównaj pary wyrazów:

<i>koza</i> : <i>kóz</i>	i: <i>kosa</i> : <i>kos</i>
<i>brzoza</i> : <i>brzóz</i>	<i>kopa</i> : <i>kop</i>
<i>pora</i> : <i>pór</i>	<i>kota</i> : <i>kot</i>

Dlaczego w wyrazach z pierwszej grupy o wymienia się na ó, a w wyrazach z drugiej grupy brak takiej oboczności?

3. Ułóż podane formy w porządku chronologicznym. Wyjaśnij, jakie zjawiska fonetyczne zaszły w rozwoju każdego z form:

a) *verd*, *vr'od*, *wrzód*, *vr'ed*, *vr'ed*
 b) *plod*, *plód*, *plód*
 c) *mroz*, *mróz*, *morz*, *mróz*

4. Odmień przez przypadki i liczby zaimki dzierżawcze *mój*, *twój*, *swój* w postaci *ci* *gni* *tej* i *nie ci gni tej*. Podkreśl grupy, które ulegały kontrakcji, oraz samogłoski długie, które powstały z tych grup,

np. D. lp. r.m.: *moj*ego : *m*go.

5. Ustal na podstawie zestawienia z w. 4 samogłoski długie i grupy, z których te samogłoski powstały w wyniku kontrakcji w zaimkach dzierżawczych, np. **oje* itd.

6. Wykonaj rekonstrukcje podanych poniżej wyrazów i ustal pochodzenie samogłoski długiej:

dobr, *w z*, *k t*, *miesz* *sz*, *g ra*, *zn*, *kt ry*, *mał*, *z b*, *b k*, *mał go*,
wi r, *szuk*, *p k*, *kr g*, *bieg*, *mr z*, *dobr go*, *kr l*, *w s*, *r w*, *słuch*,
pi ro, *m ci*, *cz tno*, *uciek*, *s siad*, *s l*.

7. Napisz 5 wyrazów, w których występuje tzw. *ó* niewymienne. Jaka samogłoska była w tych wyrazach w dobie staropolskiej? Jakie czynniki wpłynęły na jej długość?
8. Napisz 5 wyrazów z *ó* wymiennym. Jaka samogłoska była w tych wyrazach w dobie staropolskiej? Jakie czynniki wpłynęły na jej długość?

PRACA Z TEKSTEM

1. Poniżej zestawione teksty psalmów z *Psalterza florealnego* i *Psalterza puławskiego*. Wskaż formy, w których nie doszło do kontrakcji, i ich odpowiedniki w drugim zabytku. W którym zabytku form tych jest więcej? O czym to świadczy?

Ps. 1

PF 6,7: *Przeto nie wstaj niemiło ciwi w s dzie ani grzesznicy w radzie prawych, bo znaje Gospodzin drog prawych, a droga złych zginie.*

PP 6,7: *Przeto nie wstaj niemiło ciwi w s dzie ani grzeszni w radzie prawych. Bo zna Bog drog prawych, a droga złośnych zaginie. Sława.*

Ps. 21

PF 7: *Wszystcy widz c mie na miewali sie mnie; mótwili s usty i chwiejali głow .*

PP 7: *Wszytcy widz c mie na miewali sie se mnie; mótwili usty i chwiali głow .*

Ps. 50

PF 4: *Bo lichot moj ja poznawam i grzech moj przeciwko mnie jest zaw dy.*

PP 4: *Bo zło moj ja znaj , i grzech moj przeciwko mnie jest zaw dy.*

Ps. 89

PF 13: *Kto znaje moc gniewu twego, a prze strach twój gniew twój rozliczy ?*

PP 13: *Kto znaje moc gniewa twego, a przed strachem twoim gniew twój rozmięrzy ?*

2. Przyjrzyj się poniższemu tekstowi z 1454 r. O czym świadczy taki zapis podkreślonych wyrazów?

Wi c to zaw dy wstawiał reno,

Ano ko ciół zamknięto,

Wi c tu le ał podle proga

Fal , prosz swego Boga.

Ano z wirzchu szła przygoda:
Niegdy mroz, nigdy woda [...]

Legenda o wi tym Aleksym (ChS: 262)

3. Przyjrzyj si rymom w podkre lonych wyrazach w balladzie A. Mickiewicza.
O jakiej wymowie samogłoski é wiadczy taki sposób rymowania?

*Gdy nic nie doczekali,
Z płaczem chc jecha dalej.
Zachodzi drog pani:
– „Bracia moi kochani,
Jesie zła do podró y,
Wiatry, słoty i deszcze.
Wszak czekali cie dlu éj,
Czekajcie troch jeszcze”. [...]
I wiosn przeczekali,
I ju nie jad dalej.*

*Adam Mickiewicz *Lilie**

4. Przeczytaj podane fragmenty *Trenów* Jana Kochanowskiego:

*Nieszcz sne och dóstwo, ałosne ubiory
Mojej namilszej cory!
Wszystki troski na wiecie, wszystkie wzdychania
I ale, i frasunki, i r k łamania,
Wszystki a wszystkie za raz w dom si mój no cie,
A mnie płaka mej wdzi cznej dziewczki pomo cie,
Mnie jednak serce boli,
A nigdy si nie utoli.*

Dlaczego Kochanowski zrymował pary wyrazów, które współcześnie nie brzmi :
ubiory – córy, no cie – pomó cie, boli – utuli?

II.7. WOKALIZM – POWTÓRZENIE

CO POWINIEN WIEDZIEĆ NAUCZYCIEL JASIA DOCIEKLIWEGO

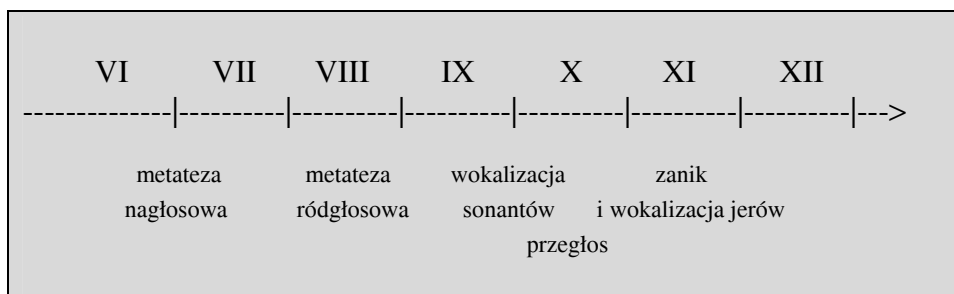
1. Późnoprzasłowiański system wokaliczny

Późnoprzasłowiański system wokaliczny składał się z trzech klas elementów zgłoskotwórczych (samogłosek):

- monofongów: wysokie: *i, y, u*, półwysokie: *e, o*, rodkowe: *er, or, ol*, niskie: *a*
- sonantów: *l, r, l, r*
- dyfongów: *er, el, or, ol*

Wszystkie przedstawione tu głoski mogły być długie albo krótkie; jedynie jery pozostawały poza iloczasem. Bardzo ważną w tym systemie była opozycja samogłoski przednie – samogłoski tylne, bowiem samogłoski przednie miały przed sobą spójgłoski (prawo korelacji palatalno ci).

2. Najważniejsze zmiany w systemie samogłoskowym na gruncie języka polskiego

Schemat II.4. Najważniejsze zmiany wokaliczne
po rozpadzie wspólnoty przasłowiańskiej

2.1. Okres staropolski:

- metateza (jeszcze w czasie przedpolskim),
- wokalizacja sonantów,
- przegłosy,

ODSYŁACZE DO PODRĘCZNIKÓW I OPRACOWAŃ

Dług.Dub. II.7

Kl.Urb.Le. §42

Walczak 1999: 79–96, 135–153, 231–241

PYTANIA I POLECENIA

- Wyjańnij, co to było prawo korelacji mi kko ci i dlaczego doszło do jego zerwania; podaj przykłady wyrazów, w których jest naruszone to prawo.
- Wyjańnij, na czym polegało prawo otwartej sylaby i dlaczego doszło do jego zerwania; podaj przykłady wyrazów, w których jest naruszone to prawo.
- Co to jest wyrównanie analogiczne? Podaj przykłady wyrazów, w których występuje to zjawisko.
- Porównaj nazwy miejscowe: *Białogard*, *Baligród*, *Biały Gród*, *Bielj Gorod*. Wyjańnij ich etymologię. Spróbuj zrekonstruować formę prasłowiańską. Wyjańnij przyczyny różnic rozwojowych.
- Wyjańnij, dlaczego polskie *e* może alternować z zerem morfologicznym, z *a* lub z *o*. Jakiego jest źródła tych alternacji?

ĆWICZENIA

- Ustal pochodzenie samogłoski *a* w poniższych formach:
  - siąnko*, *malutka*, *łania*, *barszcz*, *piątka*;
  - biała*, *czarny*, *kark*, *raczek*, *ziemia*, *rami* ;
  - miarła*, *ładna*, *gardło*, *piasek*, *pasek*, *wiatrak*.
- Ustal pochodzenie samogłoski *o* w poniższych formach:
  - czołowy*, *koziół*, *nosek*, *złoty*, *roboty*;
  - włosek*, *krowa*, *dziołek*, *(te) wrzody*, *(te) rody*;
  - wioz* , *ołna*, *głowa*, *włosek*, *niós* .
- Ustal pochodzenie samogłoski *e* w poniższych formach:
  - przedpole*, *bieli* , *ciel* , *dziedzina*, *meszek*, *pełny*;
  - miech*, *piesek*, *wierzba*, *kwiecie* , *cieła*, *brzeg*;
  - mydło*, *pięć* , *długie*, *mleczne*, *leń*.
- Nazwij procesy fonetyczne zachodzące w podanych wyrazach i określ ich chronologię bezwzględnie :

- a) *perd   *pred   *pr'od   *pr' d   przód
 b) *vers   *vres   *wr'os   *wr'os   wrzos
 c) *zlt j   *zelt j   *z łt j   *z łty   ółty

5. Sklasyfikuj podane przykłady, ustalaj c pochodzenie współczesnej polskiej samogłoski e:

- e pochodzi z prasłowia skiego mocnego jeru twardego:
  - e pochodzi z prasłowia skiego mocnego jeru mi kkiego:
  - e jest kontynuantem prasłowia skiej samogłoski e:
  - e jest kontynuantem prasłowia skiej samogłoski ja :
  - e jest tzw. e wstawnym (analogicznym):
  - e pochodzi z sonantów:
  - e pochodzi z metatezy:
  - e pochodzi z kontrakcji:
- a) le nik, domek, krocze, bierny, brzytewka, wełna, koniec, bieli, giez, ple, dobre, przed
- b) dzie, zle, wierzy, e ski, mleczny, kiel, mydelko, petny, (tych) owiec, kotek, stanie, stercze, osiolek, wie
- c) maczek, szew, jodelka, kwiatek, miejski, brzezina, miech, ziele, kielbasa, dziadek, mier, le ny, dobre

6. Okre l pochodzenie podkre lonych samogłosek:

- a) wiosna, piasek, garbaty, wełenka
 b) pi_ klatek, arcie, macocha
 c) zgiętk, ziełony, gwiazdek, główka
 d) koziół, (tych) piasków, karczek, piesek

7. Wyja nij pochodzenie alternacji tematycznych w wyrazach:

- a) d b || d bu, lato || lecie, bez || bzu, wioz || wiesz, mróz || mrozu
 b) sen || snu, miasto || mie cie, bior || bierzesz, wzi ł || wzi ła, róg || rogiem
 c) w wóz || w wozy, ciasta || cie cie, w || w a, ona || eni, len || lnu
 d) wiat || wiecie, łeb || łba, mój || moja, z b || z ba, pior || pierzesz

8. Ustal, z jakiego wspólnego prasłowia skiego rdzenia rozwin ły si wyrazy w podanych parach. Jak nale y wytłumaczy odmienny rozwój obu form?

- a) Karwia || krowa, mier || martwy
 b) czere nia || trze nia, wierci || wartki
 c) władca || włodarz, mi dzy || miedza
 d) twierdzi || twardy, czereda || trzoda
 e) pier cie || naparstek, j || r koje
 f) Władysław || Włodzisław, cier || Tarnów

9. Odszukaj w ród tych liter prasłowia skie rekonstrukcje nast puj cych wyrazów:

susza, drodze, muszka, siedz , ksi dz, czarny, ółty, wo , deszcz, noc, płaca

c	m	r	p	l	a	t	j	a	e	d		u
a	o	u	l	j	s		ž	u	c	s		b
b	g	m	x		v	b	a	l	k	u	z	m
		u	c		r	g	z	x	t	b		
n	s	s	c	s	k		n		g		i	
o	l		g	e	k	a	c	x	u	n	j	d
	c	u	d	o	r	g		n	r	z	a	
d		z	d	j		e	v	a	o	v	l	t
i	j	e	m	l		b	c	v	u	k	a	n
x		l		o	p	s	d	i	n	j	t	e
c	k	r	n		j		a	j	t	u	g	
o	s	o		x	e	j		k		m	j	

TEKSTY DO ANALIZY WOKALICZNEJ

W podanych tekstach znajd wyrazy, w których:

- nast piła wokalizacja lub zanik jerów
- nast piło wzdłu enie zast pcze
- zaszedł przegłos
- wyst piła metateza nagłosowa lub ródgłosowa
- nast piła wokalizacja sonantów

Z ka dego tekstu wybierz po pi najciekawszych – twoim zdaniem – wyrazów, dokonaj ich rekonstrukcji i opisz rozwój.

1.

a przeto i e nie jimił w swem narodzeni, gdzie by sw głow podkłonił, tego dla przed wołem a przed osłem w jasłkach Syn Bo y poło on był, bo dziewica Maryja a pieluszek dobrych w to wrzemi nie jimiła, a tego dla ji we złe chustki ogarn ła [...] jen e przez pocz tka z Bogiem O cem je krolewał.

Kazania wi tokrzyckie (ChS: 94)

2.

Czcie si tako we Ksi gach S dzkich: Anjeł, prawi, wi ty zst pi do Galaa ku synom izraelskim. Galaa, wyprawia si miasto plwi cych, to je nieustawicz-

stwo ludzi grzesznych [...] Przekazał, prawi, dam was wrogom waszym i w ich włodanie. A gda, prawi, anjeł znowił ta wszytka słowa, zapłakach, prawi, wszem sircem i obietnic Bogu wzdach, i by Bog si nad nimi smiłowal.

Kazania wi tokrzyskie (ChS: 90)

3.

A gdysz je ku mierci wywiedziono, pokl kszy na swa kolana, nacz ty Boga prosi a jemu si poleca, a rzek c: „Gospodnie wszemog cy, jen e nas wywiodł z ciemno ci przezwiarstwa, a wwiodeł nas w wiatło twej słodkiej znajomo ci, cso e nasza ciata kazał sobie ywo ofierowa, przyjmi dzisia nasze dusze, tobie je polecamy”. A za tym wszech głowy po cinany.

ywot wi tego Bła eja (ChS: 118)

4.

„B d cie dru nego sierca, dobrze cie pocz ty, dobrze doskonajcie, za krotk m k we miecie wieczne wiesiele”. Usłyszewszy to ony, teda z tego ka da data miło ciwie prze Jezu Krysta cirzpie. Potem s dzia kazał je w wieliki ogie wmiota, jim e ogie nics nie szkodził [...] ony jemu odpowiedziały: „Dokonaj, cso pocz ł. Ju ci nas nasz miły Jezu Kryst woła k niebieskiemu krolewstwu”. Usłyszew to s dzia, kazał je wszystki po cina.

ywot wi tego Bła eja (ChS: 118)

5.

Zgwałciła, niepobo na mierci, oczy moje,
em widział umieraj c miłe dzieci swoje!
Widziałem, kiedy trz sła owoc niedordzały,
A rodzicom nieszcz snym serca si krajały.
Nigdy by ona była bez wielkiej ało ci
Mojej umrze nie mogła, nigdy bez ci ko ci
I serdecznego bolu, w którymkolwiek lecie
Mnie by smutnego była odbiegła na wiecie;
Alem ja ju z jej mierci nigdy ało ciwszy,
Nigdy smutniejszy nie mógł by ani teskliwszy.
A ona, by był Bóg chciał, dłu szym wiekiem swoim
Siła pociech przymno y mogła oczom moim.
A przynamniej tymczasem mogłem był odprawi
Wiek swój i Persefonie ostatniej si stawi,
Nie uczuwszy na sercu tak wielkiej ało ci,
Której równia nie widz w tej tu miertelno ci.
Nie dziwuj Niobie, e na martwe ciata
Swoich namilszyk dziątek patrz c skamieniata.

J. Kochanowski, *Tren IV*

6.

Julek włoł maskę na twarz i dopiero wtedy naprawdę się przestraszył [...] Po chwili usłyszał głos Karioki.

– No, wiara, teraz musimy wziąć się do roboty.

Powiedziała to z takim zapalem, że Julek gotów był w tej chwili zrobić napad na bank, rozbić kasę ogniotrwałą, wykoleić pociąg [...] Na szczęście cie nie musiał nawet kiwnąć palcem w bucie, bo [...] oto jedna z obluźwanych desek upadła z łoskotem, jak gdyby pchnięta niewidzialną siłą.

A. Bahdaj, *Stawiam na Tolka Banana* (s. 40)

7.

„Barchanowe” ciotki miały zwykle wielką ilość potomstwa. Do życia i „na wynos” dla mierni. Księża, którzy z zamożnego obywatela cięgnęli niezgorsze zyski, bardzo pilnowali, aby produkcja wiernych nie ustawała, i przy spowiedzi nie dawali rozgrzeszenia tym osobom, które z tych czy innych względów chciały się od tego obowiązku wykręcić. Nawet słabe zdrowie i brak siły nie były adnym powodem do unikania macierzyństwa. Wymyśliły one, że grzechem miernym jest żyć z matką, nie mając progeneratury, i ogłupiały kobiety, które w to wierzyły.

M. Samozwaniec, *Maria i Magdalena* (s. 30)

8.

Tosia płakała tak bardzo, że nie wiedziałam, jak ją uspokoić. Leżała na łóżku z głową schowaną w poduszkę i łkała rozdzierając.

– Mój piesek, mój piesek kochany... – zanosila się płaczem, jakby miała cztery lata, a nie dwadzieścia.

Przyszłam ją pocieszyć, ale jej płacz był tak łosny, że żadne ze słów, których miałam całe mnóstwo, nie przeciśnieło mi się przez gardło [...] I w końcu zaczęłam płakać jeszcze bardziej niż ona.

K. Grochola, *A nie mówiłam* (s. 320)

CZĘŚĆ III

KONSONANTYZM

III.1. PALATALIZACJE PRASŁOWIAŃSKIE

PYTANIA, KTÓRE MOŻE ZADAĆ POLONIŚCIE JAŚ DOCIEKLIWY

1. Dlaczego w zdrobnieniach *wilczek*, *oczko* jest głoska *o*, skoro w wyrazach podstawowych jest spółgłoska *k*: *wilk*, *oko*?
2. Dlaczego przez *o* piszemy te wyrazy, w których wymienia się *o* na *g*, np. *mo* e – *mog* ?
3. Czy *sz* i *ch* mają ze sobą coś wspólnego, skoro w wielu wyrazach obserwujemy wymianę tych głosek, np. *duch*, *duszek*, *duszny*, *duchowy*?
4. Dlaczego *k* wymienia się raz do *c*, np. *r ka* : *r ce*, a raz do *cz*, np. *r ka* : *r cznik*?
5. Dlaczego współczesne polskie *g* wymienia się raz do *o*, np. *droga* : *przydro - ny*, a raz do *dz*, np. *droga* : *przy drodze*?
6. Franciszek Kotula w książce *Tamten Rzeszów* (2003: 36) pisał, że nazwa *Mrowla* etymologicznie wiąże się z rzeczownikiem *mrowie*, *mrówka*. Dlaczego w tej nazwie pojawia się głoska *l*?
7. Czy badania etymologiczne potwierdzają, że nazwa *Lublin* powstała od powiedzenia *lub lin*?

CO POWINIEN WIEDZIEĆ NAUCZYCIEL JASIA DOCIEKLIWEGO

1. Tendencje rozwojowe prasłowiańskiego systemu konsonantycznego

W języku praindoeuropejskim przeważały spółgłoski zwarto-wybuchowe. Język prasłowiański odziedziczył z języka praindoeuropejskiego następujące głoski: *k*, *g*, *t*, *d*, *p*, *b*, *s*, (*z*), *s'*, *z'*, *r*, *l*, *m*, *n*, *v* (właściwie *w*) oraz *j*.

Spółgłoska *s* ulegała w niektórych pozycjach udźwiękowieniu i przekształcała się w *z*, mogła też ulegać utylnieniu i wówczas była realizowana jako *x*. Głoski *s'*, *z'* pochodzą z praindoeuropejskiej palatalizacji *k*, *g*, oraz *kh*, *gh* uto-

samiły si ze spółgłoskami twardymi *s*, *z*. Niezgłoskotwórcza samogłoska *u* przekształciła si w j zyku prasłowia skim w dwuwargow spółgłosk ⁵⁰. W rekonstrukcjach psł. głoska ta powinna by oznaczana symbolem *w*, jednak w polskim j zykoznawstwie upowszechnił si zwyczaj zapisywania jej jako *v*.

W systemie tym nie było spółgłosek dzi słowych ani palatalnych (por. cz I.1: 3.4). Jedyn mi kk głosk była jota, która z racji wła ciwo ci artykulacyjnych jest uwa ana za samogłosk niezgłoskotwórcz ⁵¹. Słaba palatalno spółgłosk poprzedzaj cych samogłoski szeregu przedniego nie była ich cech fonologiczn . Półpalatalne głoski, takie jak np. *p* w wyrazie **p s* , były wariantami pozycyjnymi spółgłosk twardych, a nie samodzielnyimi fonemami.

Rozwój systemu konsonantycznego zmierzał w kierunku jego wzbogacenia. Pierwsze zmiany były spowodowane procesami palatalizacyjnymi. Procesy te polegały na tym, e spółgłoska twarda pod wpływem samogłoski przedniej, elementu wokalicznego przedniego lub joty modyfikowała sw artykulacj podstawow lub otrzymywała dodatkow artykulacj , która polegała na podniesieniu rodkowej cz ci j zyka do podniebienia twardego, czyli palatum.

Rodzaj palatalizacji i jej stopie były zwi zane z miejscem artykulacji danej głoski. Gdy znajdowało si ono w tylnej cz ci jamy ustnej, mogło dochodzi do całkowitej modyfikacji spółgłoski. Tak modyfikacj była palatalizacja prasłowia skich spółgłosk welarnych, czyli tylno j zykowych *k*, *g*, *x*.

W poszczególnych okresach rozwoju j zyka prasłowia skiego i j zyków słowia skich powstawały ró ne głoski spalatalizowane. Przyczyn ich zró nicowania była niejednakowa intensywno procesu modyfikacji głównej artykulacji, niekiedy równie odmienne brzmienie samogłosk wywołuj cych palatalizacje, np. spółgłoska **g* w formach, w których znajdowała si przed samogłosk przedni , przekształcała swoj artykulacj tak, e powstawały głoski⁵²:

- ' – stp. *no 'ka*   **nog ka*
- *dz'* – stp. *nodz'e*   **nog 2*
- *g'* – *nogi*   stp. *nogy*
- *z* – ros. *zvezda* 'gwiazda'   **gv zda*

⁵⁰ Taka artykulacja zachowała si do dzi w j zyku ukrai skim, w polskich gwarach wyst puje na Podlasiu, co zwi zane jest z wpływem j zyka ukrai skiego i białoruskiego.

⁵¹ Rozwój tej samogłoski w j zyku polskim zostanie szerzej omówiony w cz ci III.3: 1.1–1.2.

⁵² Spółgłoski, które powstały w rezultacie palatalizacji prasłowia skich, były mi kkie do ok. XV/XVI w. Dzi nazywane s funkcjonalnie mi kkimi albo stwardniałymi. W systemie fonologicznym współczesnego j zyka polskiego nie maj swoich odpowiedników mi kkich. Procesy, które doprowadziły do depalatalizacji, czyli stwardnienia tych spółgłosk , zostan omówione w drugim rozdziale tej cz ci (III.2: 4).

Najstarsza palatalizacja, zwana **palatalizacją indoeuropejską**, zaszła jeszcze przed ostatecznym rozpadem wspólnoty praindoeuropejskiej. Objęła grupy języków centralnych, czyli satemowych (por. cz. I.1: 1.3).

2. Powstanie spółgłosek palatalnych pod wpływem miękkącego oddziaływania *j*

Najstarszym procesem palatalizacyjnym, który doprowadził do powstania samodzielnych spółgłosek miękkich, była jotacyzacja, czyli palatalizacja wywołana przez *j*. Czł. badaczy (zob. Moszyński 2006: 233) uważa, że jotacyzacja była procesem, który rozpoczął się w czasie trwania wspólnoty bałtosłowiańskiej. Pewne fakty, takie jak np. niejednolite efekty jotacyzacji spółgłosek przedniej zykowo-zbowych *t*, *d* w różnych językach słowiańskich, świadczą o tym, że proces ten był wprawdzie jeszcze w okresie rozpadu języka prasłowiańskiego na poszczególne zespoły dialektalne (por. Koneczna 1965: 31).

Oddziaływanie *j* na poprzedzające spółgłoski było znacznie silniejsze niż omówiony w następnym podrozdziale wpływ samogłosek szeregu przedniego. Wymowa prawie wszystkich spółgłosek prasłowiańskich dostosowywała się do artykulacji *j* – rodka języka podnosił się do palatum. Grupa składająca się ze spółgłosek oraz joty przekształcała się w jeden nowy spółgłoskowy miękki, która była w opozycji do spółgłosek twardych i półpalatalnych występujących przed samogłoskami przednimi⁵³. Jedyne spółgłoski wargowe zachowały swoje pierwotne miejsce artykulacji. Ruch rodka języka do palatum jest bowiem dodatkowy w stosunku do artykulacji podstawowej, dlatego może być zarówno synchroniczna, jak i asynchroniczna wymowa tych głosek [*m'asto* || *m'ias̥to*, *p'asek* || *p'asek̥*].

2.1. Jotacyzacja spółgłosek tylnojęzykowych

$$\begin{array}{l} k + j \geq \check{c} \geq \check{c} \\ g + j \geq \check{z} \geq \check{z} \\ x + j \geq \check{s} \geq \check{s} \end{array}$$

np.:	<i>to e</i>	<i>*logje</i>	<i>st̥u</i>	<i>*slugj</i>
	<i>placz</i>	<i>*plakj</i>	<i>krzycz</i>	<i>*krikj</i>
	<i>dusza</i>	<i>*duxja</i>	<i>dusz</i>	<i>*duxj</i>

⁵³ W połowie niu po spółgłosce jota zanikała, pozostała jedynie w pozycjach interwokalicznych i w nagłosie – jako spółgłoska protetyczna.

Efekty jotacyzacji spółgłosek welarnych były takie same jak efekty pierwszej palatalizacji (zob. podrozdz. 3 w tej części) i jednakowe we wszystkich językach słowiańskich, por. pol. *placz*, ros. *пла*, pol. *ślu*, ros. *služu*, tote przyjmuje się, że zaszła ona w tym samym czasie co pierwsza palatalizacja, czyli około II i III w.

Warto zauważyć, że ustalenie, czy czynnikiem palatalizującym była jota, czy samogłoska szeregu przedniego, wymaga uwzględnienia całego paradygmatu, np. na podstawie formy M. lp. rzeczowników typu *to e, płacz* nie można ustalić jednoznacznie, czy dzisiejsze głoski *cz, ż* powstały w wyniku oddziaływania na spółgłoskę welarną samogłoski przedniej czy *j*. Dopiero analiza przypadków zależnych, w których równie występowały głoski *cz, ż* w wygłosie tematu fleksyjnego, mimo siedzenia samogłoski tylnej, pozwala ustalić, że czynnikiem palatalizującym była głoska *j*, np. D. lp.: *to a, płaczu*.

2.2. Jotacyzacja spółgłosek zębowych

2.2.1. Jotacyzacja spółgłosek zębowych zwartych

$$\begin{array}{l} t + j \geq c' \geq c \\ d + j \geq \zeta' \geq \zeta \end{array}$$

np. <i>wieca</i>	<i>*sv tja</i>	<i>miedza</i>	<i>*medja</i>
<i>praca</i>	<i>*portja</i>	<i>płaca</i>	<i>*platja</i>
<i>chodz</i>	<i>*xodj</i>	<i>n dza</i>	<i>*nudja</i> ⁵⁴

Rozwój połacie spółgłosek zębowych zwartych z *j* nie był jednakowy w różnych językach słowiańskich – por. pol. *miedza*, ros. *meža*, nie był zatem zmian prasłowiańskich, ale zaszedł już na gruncie języków narodowych.

2.2.2. Jotacyzacja spółgłosek zębowych szczelinowych

$$\begin{array}{l} s + j \geq \acute{s} \geq \check{s} \\ z + j \geq \acute{z} \geq \check{z} \end{array}$$

np. <i>nosi</i>	: <i>nosz</i>	<i>*nositi</i>	: <i>*nosj</i>
<i>wozi</i>	: <i>wo</i>	<i>*voziti</i>	: <i>*vozj</i>
<i>pa</i>	: <i>pasza</i>	<i>*pasti</i>	: <i>*pasja</i>

Efekty jotacyzacji spółgłosek zębowych szczelinowych *s, z* były jednakowe we wszystkich językach słowiańskich (por. pol. *nosz*, ros. *nošu*), toteż zjawisko to musi być datowane na okres przed rozpadem wspólnoty prasłowiańskiej, czyli

⁵⁴ Wtórna nosowość pod wpływem *n*.

na ok. V–VI w. n.e. Mimo e głoski *š*, *ž* mogły powstać tak e w wyniku jotacyzacji spółgłosek tylnej zykowych, to analiza form pochodnych pomaga ustalić pierwotny głosk (np. *wož* – *wóz*, ale *stuž* – *stuga*).

2.2.3. Jotacyzacja spółgłosek zębowych półotwartych

$$\begin{array}{l} r + j \geq \check{r}' \\ l + j \geq \check{l}' \\ n + j \geq \check{n}' \end{array}$$

np. *morze* *morje **pie.* *m rjo
pole *polje **pie.* *poljo
broni *bornj

Jotacyzacja spółgłosek z bowych półotwartych zaszła na całym obszarze prasłowiańskim. W języku polskim spółgłoska *r* w środowisku *j* i samogłosek przednich przeszła szereg przeobrażeń i dziś jest wymawiana jako [ʒ]⁵⁵. Pozostałe głoski s kontynuowane bez większych zmian.

2.3. Jotacyzacja spółgłosek wargowych

$$\begin{array}{l} p + j \geq pl' \geq p' \\ b + j \geq bl' \geq b' \\ v + j \geq vl' \geq v' \\ m + j \geq ml' \geq m' \end{array}$$

np. *s pati : *s pj *s pl *pi*
*loviti : *lovj *lovl *łowi*
*ljubiti : *ljubj *lubl *lubi*
*zemja *zemla *ziemia*

Spółgłoski wargowe, które znalazły się przed *j*, nie zmieniały jak pozostałe spółgłoski miejsca artykulacji. Pod wpływem silnie miękcego działania *j* zaczęło to po spółgłosce wargowej wymawiać miękki spółgłosk *l'*. H. Koneczna (1965: 30) zauważa, że powstanie tej głoski jest wynikiem dalszego podniesienia artykulacji *j*, która przekształcała się w bardzo miękki *l'*, nazywane epentetycznym, czyli wstawnym.

Formy z owym *l'* początkowo istniały na terenie całej Słowiańskiej Szczyzny. Do dziś zachowały się w językach wschodniosłowiańskich i niektórych południo-

⁵⁵ Procesy prowadzące do powstania dzisiejszej wymowy tej spółgłoski s omówione w rozdz. 2 tej części (III.2: 3.4.1).

wosłowia skich, np. pol. *pi*, ros. *splju*, pol. *łowi*, ros. *łowlju*. W polszczy nie i pozostałych j zykach zachodniosłowia skich *l* epentetyczne zanikło. W j zyku polskim zachowały si jedynie relikt y z *l*, które wyst puje w miejscu psł. *j*,

np. *kropja *kropl'a* *kropla* (ale stp. *kropia*)

* *apja* *apl'a* *czapla*

Oprócz podanych powy ej przykładów do grupy tej nale rzeczowniki tworzone przez prasłowia ski sufiks *-*ja*, których temat ko czył si spółgłosk wargow , np: *grobla*, *dziupla*. By mo e *l* zachowało si w tych wyrazach, poniewa grup -*la* *-*ja* uznawano za sufiks. Niektóre z tych rzeczowników s po yczkami wschodniosłowia skimi, np. *budowla*, *hodowla*. Po yczk wschodniosłowia -sk jest te prawdopodobnie wyraz *niemowl* (por. stp. *niemowi*). Znacznie rzadziej *l* epentetyczne wyst puje po spółgłosce wargowej znajduj cej si w sylabie rdzennej, np. *pluska*. Warto zauwa y , e dla wyrazów z zachowanym *l* epentetycznym prawie zawsze mo na znale wyrazy pokrewne bez tej głoski, np. *hodowla*, ale *hodowa*. Odró nia to je od wyrazów takich jak np. *mle*, *ple*, w których *l* po spółgłosce wargowej jest dziedzictwem prasłowia skim.

Wstawne *l* zachowało si ponadto w nielicznych nazwach własnych. Na obszarze centralnej Polski tych nazw jest niewiele, nale y do nich m.in. *Obl gorek*, przed XVI w. nazwa pisana jako *Obj gorek*. Na południowym wschodzie Polski nazw z zachowanym *l* *j po spółgłoskach wargowych jest wi cej, np. *Lublin*, *Lubla*, *Mrowla*, *Tr bowla* (obecnie *Wola S kowa*). Mo na to tłumaczy przynale no ci tych ziem do Rusi Czerwonej i wpływami wschodniosłowia skimi. W ród onomastów nie ma jednolitego stanowiska w sprawie pochodzenia *l* w nazwach *Lublin* i *Lubla*; niektórzy badacze uwa aj , e istnieje inna mo liwo interpretacji tych nazw: *l* mogło wchodzi w skład sufiksu, np. - *lj* (zob. Karpluk 1964: 29–63 i Greszczuk 2000).

2.4. Jotacyzacja grup spółgłoskowych

Palatalizuj cemu działaniu joty ulegały nie tylko pojedyncze spółgłoski, ale tak e grupy spółgłosek rozpoczynaj cych si z bowymi *s*, *z*. Były to nast puj ce grupy głosek: *st*, *zd*, *sk*, *zk*, *sn*, *zn*, *zl*, *sl*.

$$st + j \geq \acute{s}\acute{c} \geq \acute{s}\acute{c}$$

$$sk + j \geq \acute{s}\acute{c} \geq \acute{s}\acute{c}$$

$$zd + j \geq \acute{z}\acute{z} \geq \acute{z}\acute{z}$$

$$zg + j \geq \acute{z}\acute{z} \geq \acute{z}\acute{z}$$

$$sl + j \geq \acute{s}l'$$

$$zl + j \geq \acute{z}l'$$

$$sn + j \geq \acute{s}\acute{n}$$

$$zn + j \geq \acute{z}\acute{n}$$

- np. *miazga* : *mia d* : *miazd y* *m zga : *m zgj : *m zgiti
gniazdo : *gnie d* *gn zdo : *gn zdj
płatki : *płatcz* *plask j : *plaskj
pusty : *puszcza* *pust j : *pustja
miasto : *mieszcz* *m sto : *m stj
jazda : *je d* *j zda : *j zdj
gwizda : *gwi d* *zvizdati : *zvizdj
my l *mysl j
(roz)ja ni **orz(j) snj*

Wyrazy, w których pojawiły się grupy spółgłosek pochodzących z jotacyzacji grup *st, *zd, *sk, *zk, *s* przeważnie derywatami. Przed tym procesem w rdzeniu występowała jedna z wyżej wymienionych grup spółgłosek, a przyrostek rozpoczął się od joty. W języku prasłowiańskim było kilka tego typu przyrostków, należały do nich m.in. przyrostki tematyczne czasowników prasłowiańskiej koniugacji *jo* || *je* oraz przyrostek *-ja*, tworzący rzeczowniki żeńskie. Dzięki porównaniu derywatu z grup *szcz* lub *d* i wyrazu pochodnego, w którym nie doszło do jotacyzacji, możemy obserwować dwa rodzaje alternacji: *sk* : *szcz* (np. *pisk* : *piszcz*) albo *st* : *szcz* (np. *pusty* : *puszcza*) oraz *zg* : *d* (np. *miazga* : *mia d*) albo *zd* : *d* (np. *gwizda* : *gwi d*). Można zatem do dziś ustalić pochodzenie grup *szcz* i *d*.

Warto pamiętać, że grupy *d*, *szcz* mogły powstać także w wyniku palatalizacji, czyli oddziaływania samogłosek szeregu przedniego (zob. podrozdział 3.4). Znacznie mniej było wyrazów, w których występowały grupy *sn*, *zn*, *zl*, *sl* przed *j*. Takie w przypadku tych grup spółgłoskowych efekty jotacyzacji są takie same jak ostateczne efekty oddziaływania samogłosek szeregu przedniego, np. *my lish* *mysliš, oraz takie jak rezultat upodobnie pod względem deminutywności po zaniku jerów, np. *po l* *pos lj.

3. Powstanie spółgłosek palatalnych pod wpływem miękczącego oddziaływania samogłosek szeregu przedniego – palatalizacje prasłowiańskie

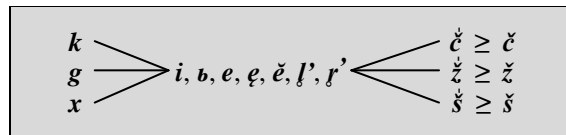
Oddziaływanie samogłosek szeregu przedniego na poprzedzające je spółgłoski nie było tak silne jak wpływ *j*. W siedziwie tych samogłosek wiśszo spółgłosek zachowywała podstawowe miejsce artykulacji, a słaba palatalność nie była cechą fonologiczną tych głosek. Wyjtek stanowi spółgłoski tylnojzykowe, czyli welarne, których miejsce artykulacji było najdalej odsunięte od miejsca artykulacji samogłosek przednich. Gdy samogłoska przednia była wymawiana po spółgłosce tylnej zykowej lub – w niektórych przypadkach – przed nią, wówczas zmieniał się miejsce artykulacji tej spółgłoski. Nowa głóska palatalna była artykulacyjnie samodzielna, to znaczy, występowała niezależnie

le nie od samogłoski, która pojawiała się po niej (por. Koneczna 1965: 129–198). Proces przekształcania się spółgłosek tylnej zrykowych w spółgłoski palatalne pod wpływem samogłosek szeregu przedniego i innych elementów wokalicznych nazywamy palatalizacją. W epoce prasłowiańskiej możemy wyróżnić trzy palatalizacje. Procesy te były wywoływane przez różne czynniki i zachodziły w różnym czasie.

3.1. Pierwsza palatalizacja spółgłosek tylnojęzykowych

3.1.1. Istota procesu

*ok ko o ko oczko   *vlk k vil k wilczek
 *stog k stož k sto ek   *gl'na žl'na ołna
 *ux ko uš ko uszko   *mux ka muš ka muszka

Spółgłoski welarne w pozycji przed pojedynczym lub należą do dyftongu samogłoski przedni oraz sonantem nie tylko ulegały palatalizacji, ale również przesunęły się w artykulacji ku przodowi jamy ustnej.

Warto zauważyć, że spółgłoska *ž* jest zwarto-szczelinowa, podczas gdy *ž̇* i *ṧ* są szczelinowe. Jedynie głoska *ṧ* (dawne *š*) odpowiada stopniem zbliżenia narządów mowy głosce, z której powstała, czyli psł. *x. Niektórzy językoznawcy (Koneczna 1965: 27; Maczak 1983: 14) dowodzą, że pierwotnie w wyniku pierwszej palatalizacji powstały głoski zwarto-szczelinowe: *k, *g oraz szczelinowa *ṧ* *x. Powstanie spółgłosek zwarto-szczelinowych ze zwartych tłumaczy się względami artykulacyjnymi. W dźwiękowej głosce zwarcie było słabsze i artykulacja tej głoski uпрóściła się do *ž*.

3.1.2. Czas działania pierwszej palatalizacji

Efekty pierwszej palatalizacji są podobne we wszystkich językach słowiańskich, np.: pol. *m czy*, ros. *mu it'*, pol. *mo esz*, ros. *možeš*, pol. *suszy*, ros. *sušit'*. Zmiana ta musiała zajść przed rozpadem prasłowiańszczyzny na języki wschodniosłowiańskie, zachodniosłowiańskie i południowosłowiańskie. Datuje się ją na II i III w. n.e.

3.1.3. Konsekwencje pierwszej palatalizacji

W wyniku pierwszej palatalizacji – podobnie jak w wyniku jotacyzacji *k, *g, *x, *z, *s – powstały nowe spółgłoski: *č, ž, š*. Były one w pełni palatalne i artykula-

cyjnie samodzielne, ponieważ mogły wystąpić przed samogłoską szeregu tylnego, która powstawała w tym samym czasie co spalatalizowane spółgłoski.

W czasie pierwszej palatalizacji, a właściwie tu po niej, mogły powstać dwie samogłoski tylne: *a* i *o*.

- Samogłoska *a* po *č, ž, š* w takich formach jak: *as, *slušati, *žaba* powstawała w wyniku tzw. **przegłosu prasłowiańskiego**, który polegał na tym, że psł. samogłoska *i po wywarciu palatalizującego wpływu na poprzedzający ją spółgłoskę tylnej zykwy przekształcała się w samogłoskę szeregu tylnego, czyli *a*. Proces ten zachodził niezależnie od rodzaju spółgłoski, która znajdowała się po *a* *i (por. Koneczna 1965: 28). Z kolei w wyniku **przegłosu lechickiego** pojawiły się formy, w których samogłoska *i przekształcała się w *a*, ale tylko pod wpływem spółgłosek przedniej zykwy-zębnych twardych, np. w formach *cielo*, *miasto*. Jeźli po *i znalazła się inna spółgłoska, do przegłosu nie dochodziło. Dzięki temu powstawały alternacje tematyczne *a* : *e* *i, np. *miasto* : *mie cie*, *cielo* : *ciele*. Pod wpływem tej alternacji wtórnie pojawiła się alternacja w formach, w których *a* pochodziło z przegłosu prasłowiańskiego, np. *czas* : *wcze nie*, *krzyczał* : *krzyczeli*.
- W tym samym czasie, gdy dochodziło do pierwszej palatalizacji, zachodził również przegłos prasłowiański, który polegał na przekształceniu krótkiej samogłoski *e po spółgłosce tylnej zykwy spalatalizowanej, a przed *l w samogłoskę *o* (Koneczna 1965: 28); prowadziło to do przekształcania grup: *ke, *ge, *xe w grupy: *o*, *žo*, *šo*, np.:

człon: *keln $\xrightarrow{\text{palat. i rozw. gk}}$ *oln* $\xrightarrow{\text{metateza}}$ *lon*
 człowiek: *kelv k $\xrightarrow{\text{palat. i rozw. gk}}$ *olv k* $\xrightarrow{\text{metateza}}$ *lov k*

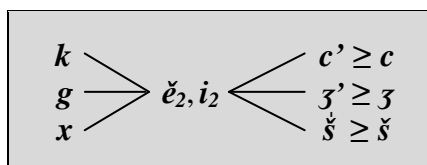
W wyniku pierwszej palatalizacji pojawiły się alternacje *k* : *č*, *g* : *ž*, *x* : *š*, które są obecne do dziś w języku polskim, np.:

rka *rka : *rczka* *rka **rka
noga *noga : *nóka* *nožka **nogka
pacha *paxa (*pax*) : *paszka* *paška **paxka

3.2. Druga palatalizacja spółgłosek tylnojęzykowych

3.2.1. Istota procesu

Druga palatalizacja zachodziła po przekształceniu się dwugłosek rozpoczynających się od tylnych samogłosek *ai*, *oi* w pojedyncze samogłoski przednie *e*, *i*.

**k^uoin *k₂na stp. cana cena
 **bokoi *boki₂ boc'i stp. bocy boki
 **krukoi *kruki₂ kruc'i stp. krucy kruki

Msc. lp.:

*mat k₂ matc'e matce
 *mux₂ muše musze
 *nog₂ no 'e nodze

3.2.2. Czas działania drugiej palatalizacji

Pierwotnie *x pod wpływem ₂ oraz *i*₂ przekształcało się na obszarze całej Słowiańszczyzny w s'. W językach zachodniosłowiańskich spółgłoska ta spłynęła z ś, które powstało w wyniku pierwszej palatalizacji, natomiast w pozostałych językach słowiańskich zachowała się jako s': np. pol. *mucha*, *o musze*, ros. *mus'i*, *mus'e*.

W językach zachodniosłowiańskich palatalizacji nie uległy grupy *kv, *gv, pol. *kwiat*, *gwiazda*, podczas gdy w językach wschodniosłowiańskich grupy *kv, *gv przed ₂, *i*₂ spalatalizowały się do c oraz z, por. ros. *cwiet*, *zwiezda*.

Wymienione powyżej przykłady odrębnego rozwoju głosek *k, *g, *x po drugiej palatalizacji pozwalają stwierdzić, że palatalizacja ta zaszła w czasach, gdy więzy w obrębie wspólnoty prasłowiańskiej stawały się już słabsze. Dokładny czas zachodzenia tego procesu trudno określić. Jedni badacze datują go na okres bliźszych kontaktów Słowian z Gotami, czyli ok. III w. n.e. (Koneczna 1965: 29), inni przesuwają datę na VI–VII w. n.e. (Dług.Dub.: 143).

3.2.3. Efekty drugiej palatalizacji

W wyniku drugiej palatalizacji – podobnie jak w wyniku jotacyzacji *t, *d, *s, *x – powstały nowe głoski miękkie 'i i c' (które stwardniały ok. XVI w.).

Druga palatalizacja doprowadziła też do powstania szeregu alternacji tematycznych, zwłaszcza w odmianie rzeczowników, ponieważ ₂ oraz *i*₂ występowały w końcówkach fleksyjnych celownika i miejscownika lp. oraz w mianowniku lm., np.:

k : c M. lp.: *łatka* *lat ka
 C., Msc. lp.: *łatce* *lat k₂ **lat kai
 M. lp.: *wilk* *vl'k
 M. lm.: *wilcy* *vl'ki₂ **vl'koi

g : dz M. lp.: *droga* *dorga
 C., Msc. lp.: *drodze* *dorg₂ **dorgai
 M. lp.: *wróg* *vorg
 M. lm.: *wrodzy* *vorgi₂ **vorgoi

ch : sz M. lp.: *mucha* *muxa
 C., Msc. lp.: *musze* *mux₂ **muxai

3.3. Trzecia palatalizacja spółgłosek tylnojęzykowych

3.3.1. Istota trzeciej palatalizacji

Palatalizacja ta dała identyczne wyniki jak druga palatalizacja. Od nazwiska badacza, który ją opisał, Jana Nicysława Baudouina de Courtenay, zwana jest baudouinowską. Natomiast ze względu na to, że element palatalizujący występuje przed spółgłoską i zmieniło się niekiedy nazewnictwo, nazywa się tą palatalizację drugą palatalizacją postpawową lub progresywną.

$$\begin{aligned} i, \ell, b, r' + k &\geq c' \geq c \\ i, \ell, b, r' + g &\geq \zeta' \geq \zeta \\ i, \ell, b, r' + x &\geq \check{s} \geq \check{s} \end{aligned}$$

Zupełnie pewne przykłady tej palatalizacji dotyczą tylko spółgłosek *k i *g oraz jednego wyrazu pochodzącego z palatalizacji x:

wszystek, derywat od zach.sł. *v š   **v x s
owca   *ov c'a   **ov ka
władca   *vlod c'a   **vold ka
dziewica   *d vic'a   **d vika
pieni dz   *p n '   **p n g
miesi c   *m s c'   **m s k
chłopiec   *xolp c'   **xolp k
j dza   *j 'a   ** ga
ojciec   stp. o ec   *ot c'   **ot k

Trzecia palatalizacja nie zachodziła z pełną regularnością – jest bardzo dużo wyrazów, w których mimo warunków proces ten nie zaszedł, np. *księga* *k niga (we współczesnej formie pojawiło się pod wpływem spółgłoski n), *bajka* *baj ka.

3.3.2. Czas działania trzeciej palatalizacji

Uczni nie są zgodni w datowaniu tego procesu, jedni uważają, że zachodził jednocześnie z drugą palatalizacją, stwierdzając takie same efekty, inni twierdzą, że proces ten rozpoczął się po drugiej palatalizacji. Przypuszcza się, że oba procesy musiały być żywe w okresie kontaktów Słowian z Gotami, ponieważ w poetykach gockich z tego okresu można zaobserwować procesy palatalizacyjne, np.:

germ. *kuning* – psł. **k n g   *k n '   *księdz*
germ. *penning* – psł. **pen g   *pen '   *pieni dz*

$kt + \text{przednia} \geq c' \geq c$ $gt + \text{przednia} \geq c' \geq c$
--

moc *mogt
lec *legt
biec *b gti
wlec < *vl kti

piec *pekti
piec (rzecz.) *pekt
noc *nokt
owoc < *ovokt

Warto zauważyć, że bezokoliczniki, w których głoska *c* powstała z grupy *gt, zawsze mają formy osobowe ze spółgłoską *g*, np. *lec* – 1 os. lp. cz. ter.: *le* ; *strzec* – 3 os. lp. cz. ter.: *strze g*, natomiast bezokoliczniki, w których *c* pochodzi z grupy *kt, zawsze mają formy osobowe ze spółgłoską *k*, np. *wlec* – 3 os. lp. cz. ter.: *wlecze*; *piec* – 3 os. lp. cz. ter.: *piecze*.

JAK UNIKNĄĆ NAJCZĘSTSZYCH BŁĘDÓW

- Palatalizacje prasłowiańskie dotyczyły wyłącznie spółgłosek tylnej zrykanych *k*, *g*, *ch*, ponieważ tylko te głoski całkowicie zmodyfikowały swoją artykulację. Nie ma zatem drugiej palatalizacji w wyrazach typu: (o) *bucie*, (o) *miodzie*, ponieważ *b*, *d* powstały ze spółgłosek *t, *d, które znajdowały się przed samogłoską przednią.
- Spółgłoski *k'* i *g'* powstały dopiero w XVI w., nie było ich zatem w prasłowiańszczyźnie; procesy palatalizacyjne, które doprowadziły do powstania tych głosek, zostaną omówione w następnym rozdziale.
- Należy pamiętać, że spółgłoska *c* nie jest twardym odpowiednikiem *k*, a spółgłoska *dz* nie jest twardym odpowiednikiem *d*; pierwotnie wszystkie cztery były miękkością i wszystkie powstały w efekcie palatalizacji, przy czym *c* i *dz* powstały już na gruncie prasłowiańskim, a *k* i *d* – nieco później; spółgłoska *c* jest miękkością odpowiednikiem *t*, a spółgłoska *dz* – miękkością odpowiednikiem *d*.
- W języku polskim jest wiele dawnych zapożyczeń, w których występują głoski *sz*, *cz*. Głoski te nie pochodzą z palatalizacji prasłowiańskich, a są efektem adaptacji fonetycznych, np. *agiel*, rwniem. *Sigel* ‘*agiel*’; *szacunek*, rwniem. *Schatzung* ‘ocena, uznanie’.

ODSYŁACZE DO PODRĘCZNIKÓW I OPRACOWAŃ

Dług.Dub. II.9.1–3
 Karpluk 1964: 29–63
 Kl.Urb.Le. §43–67; szczególnie §§48, 54, 57, 58

Koneczna 1965: 15–37, 129–200

Miodek 1987: 120–122 (*Ptak – ptaszek, Sapiaha – Sapia e*) i 194–196 (*Krakowowi – Wrocławowi*)

Miodek 2000: 142–143 (*W Kwidzynie, w B dzinie, w Lublinie*) i 145–146 (*O Jarostawiu i pasjonatach*)

Miodek 2007: 250–252 (*Pakostaw – w Pakostawiu*)

Moszy ski 2006

Strut. §68–78

Walczak 1999: 44–46

POMOC DYDAKTYCZNA

<p><i>sz:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. $x + \text{sam. przednie}$ (I palatalizacja psł.) 2. $x + i_2, \text{ }_2$ (II palatalizacja psł.) 3. $i, \text{ } , \text{ } , \text{ } + x$ (III palatalizacja psł.) 4. $x + j$ (jotacyzacja x) 5. $s + j$ (jotacyzacja s) 	<p><i>:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. $g + \text{sam. przednie}$ (I palatalizacja psł.) 2. $g + j$ (jotacyzacja g) 3. $z + j$ (jotacyzacja z)
<p><i>cz:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. $k + \text{sam. przednie}$ (I palatalizacja psł.) 2. $k + j$ (jotacyzacja k) 	
<p><i>c:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. $k + i_2, \text{ }_2$ (II palatalizacja psł.) 2. $i, \text{ } , \text{ } , \text{ } + k$ (III palatalizacja psł.) 3. $kt, gt + \text{sam. przednie}$ 4. $t + j$ (jotacyzacja t) 	<p><i>dz:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. $g + i_2, \text{ }_2$ (II palatalizacja psł.) 2. $i, \text{ } , \text{ } , \text{ } + g$ (III palatalizacja psł.) 3. $d + j$ (jotacyzacja d)
<p><i>szcz:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. $st + j$ 2. $sk + \text{przednia}$ 3. $sk + j$ 	<p><i>d :</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. $zd + j$ 2. $zg + \text{przednia}$ 3. $zg + j$

Tabela III.1. Pochodzenie spółgłosek funkcjonalnie mi kkich

PYTANIA

1. Przedstaw geny oboczno ci $k : cz$ we współczesnym języku polskim. Podaj przykłady.
2. Wyjań przyczyn alternacji $k : c$ występującej we współczesnym języku polskim. Podaj przykłady.
3. Podaj przykłady wymiany $g : \text{...}$. Czym jest spowodowana ta alternacja?
4. Jakie procesy doprowadziły do powstania alternacji $g : dz$ we współczesnym języku polskim? Podaj przykłady.
5. Wyjań przyczyny alternacji $ch : sz$ występującej we współczesnym języku polskim. Podaj przykłady.
6. Omów pierwszą palatalizację prasłowiańską. Podaj przykłady.
7. Kiedy zachodziła druga palatalizacja prasłowiańska? Jakie były jej efekty? Podaj przykłady.
8. Jaki był mechanizm trzeciej palatalizacji prasłowiańskiej? Czym się charakteryzowała? Podaj przykłady wyrazów, w których zaszła.
9. Porównaj efekty pierwszej i drugiej palatalizacji prasłowiańskiej. Wyjań, czym są spowodowane różnice.
10. W języku polskim spółgłoski twarde ma tylko jeden odpowiednik miękki (np. $p : p'$, $s : \text{...}$). Wyjań, dlaczego polskie k wchodzi w alternacje z kilkoma głoskami miękkimi i funkcjonalnie miękkimi ($k : cz, c, k'$).
11. Z jakimi głoskami może alternować g w języku polskim? Wyjań, dlaczego tak się dzieje.
12. Jedną z bajek Ignacego Krasickiego nosi tytuł *Jagnię i wilcy*. Wyjań, skąd się wzięło c w formie *wilcy*. Jakie zjawisko tam zaszło?
13. Nazwiska *Karpluk* i *Karpiuk* zostały utworzone od apelatywu *karp* tym samym sufiksem. Jak można wyjaśnić różnicę między nimi?

ĆWICZENIA

1. Udowodnij, że spółgłoski $sz, cz, c, \dot{z}, dz$ w podanych wyrazach pochodzą z palatalizacji spółgłoski tylnej zykowej:

okruszek, ogłuszy, wilczek, na drodze, na rękę, nówka, uszko, leń, roś, brzuszny, oczko, mroczny, omce
2. Z jakiej spółgłoski pochodzi c lub cz w podanych wyrazach? Dlaczego i kiedy doszło do takich zmian? Jak nazywają się te zjawiska językowe?

mchy, krzyże, rękę, omce, płacz, obłoczek, rącznik, klącznik, Polacy, strażacy

3. Z jakiej spółgłoski pochodzi **ź** lub **dz** w podanych wyrazach? Dlaczego i kiedy doszło do takich zmian? Jak nazywają się te zjawiska i jak są one częste?
- dró ka, (po) drodze, ubodzy, mo ny, t nia, (na) nodze, nó ka, srodzy*
4. Z podanej rodziny wyrazów wypisz rdzenie. Porównaj je i objaśnij, czym są spowodowane różnice między nimi. Zastanów się, jaki wpływ na postać rdzenia mają formanty słowotwórcze i fleksyjne:
- mleko : stp. (na) mlece : mlecz (kwiat) : mleczny : (z) mlekiem : mleczko*
5. Określ pochodzenie spółgłoski **c** w podanych wyrazach:
- noc, dziewica, palec, (ci) chłopcy, (w) łupce, ulica*
  - (o) m ce, pomoc, kamienica, płac , wieniec, owca*
  - stp. *(ci) wilcy, stp. (o) człowiece, kupiec, wieca, owoc*
6. Określ pochodzenie spółgłoski **cz** w podanych wyrazach:
- m czka, naoczny, krzycze , skocz!*
  - podr cznik, płacz, pałeczka, chłopcze!*
  - serdeczny, mocz, policzek, obłoczek*
7. Określ pochodzenie spółgłoski **ż** w podanych wyrazach:
- li , dró ka, arłok, ro ek, to e*
  - ta , ółty, wst ka, ma , m*
8. Określ pochodzenie spółgłoski **dz** w podanych wyrazach:
- pieni dz, stp. (ci) bodzy, (przy) drodze, władza, rodzony*
  - brodz , chodz , twierdza, stp. (ci) wrodzy, s siedztwo*
  - stp. *(ci) studzy, (o) j dzy, jasnowidz, rodz , n dza*
9. Określ pochodzenie spółgłoski **sz** w podanych wyrazach:
- prosz , proszek, dusz , zapiaszczy , goszcz*
  - wrzeszcz , gruszka, kusz , opuszczony, dusza*
  - puszcza, klaszcz , kiszony, złośzcz , pokuszenie*
10. Z podanych grup wyrazowych wypisz oboczno i tematycznie i wyjaśnij ich genezę (tzn. napisz, jakie procesy fonetyczne przyczyniły się do ich powstania):
- człowiek : stp. o człowiecech : stp. ci ludzie : człowieczek : ucztowieczy : ucztowiecz*
  - krzyk : krzyce : krzycz : stp. o krzyce : stp. ci krzycy : rozkrzyczany : krzyki*
11. Wskaż, w których z podanych wyrazów pochodzi z palatalizacji psł. *g i podaj przykład wyrazu, gdzie do palatalizacji nie doszło (postać słownikiem etymologicznym):

*nó , ro ek, wo , nó ka, bo ek, ró d ka, mo e, la , sto ek, ka , kr ek,
ma , urek, pr ki, ksi ki, wst ka, obra a*

12. Wpisz do jolki rekonstrukcje podanych wyrazów. Musisz sam odnaleźć miejsce wpisania wyrazu. Dla ułatwienia podano liczbę liter form rekonstruowanych.

15-literowy: *rozgwie d ony*

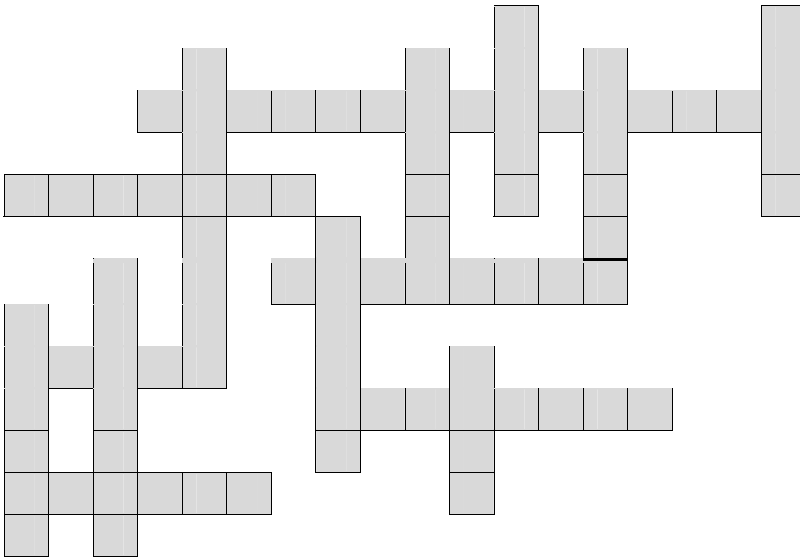
8-literowe: *nar cze, ksi ka, rolnicy*

7-literowe: *władca, groszek*

6-literowe: *j cze , wieca, (o) matce, mieszc*

5-literowe: *wrodzy, miedza, o ec, chodz*

4-literowe: *j dza*

13. Od podanych wyrazów przyimkowych utwórz rzeczowniki:

pod r k

pod nog

na uchu

Jakich przyrostków użył? Jakie zmiany spowodowało dodanie tych przyrostków w tematach powstałych derywatów?

14. Rozstrzygnij, które **dz** pochodzi z **g**, a które z **d**:

widz

(na) nodze

rodz

n dza

mosi dz

prz dza

PRACA Z TEKSTEM

1. Z podanego tekstu wypisz wyrazy, w których występują spółgłoski funkcjonalnie miękkie. Określ genezę tych spółgłosek, dokonaj rekonstrukcji całej formy i prześledź jej ewentualne zmiany do czasów współczesnych:

Beł jeden młodzieniec w Wenecyi, który upatrzył czas, gdy kiedy jeden okrent bogaty przyплыł ku portu. A gdy sie wszyscy ludzie rozeszli z okrentu, nie ostał tam nikt, jeno sam patron a on młodzieniec. Obaczywszy czas on młodzieniec zabił onego patrona, nabrał pieniędzy i złota, co mógł zanieść, wsiadł na bark, skokiem jechał do Padwie [...]. On przereczony morderz oenił się w Padwi, miał się dobrze, beł zawnym człekiem.

Powiaſtki umoralniające (ChS: 231)

2. Wypisz z tekstu wyrazy, w których dokonały się palatalizacje prasłowiańskie. Zrekonstruuje wypisane formy.

Spoza ciany dochodziły podniesione głosy. Klócili się, co zrobi z jej - cem. Julek wspierał się na palce i [...] zza paki usłyszał piskliwy głos:

– Nie ruszaj się! Mam cię na muszce.

Przez moment zdawało mu się, że kto woła do niego zza ciany, wnet jednak [...] ujrzał chłopca z wymierzonym w jego kierunku bębnowcem.

– Ręce do góry – rozkazał malec. – A jak się ruszysz, to cię sprętnę jak muchę.

Julek uniósł szybko ręce. [...] Chłopiec, który trzymał go na muszce, był chyba o połowę mniejszy od niego. Miał twarz dziecka i oczy błyszczące jak w gielki wbite w przyrumienione ciasto.

A. Bahdaj, Stawiam na Tolka Banana

3. Wyjaśnij pochodzenie form wyróżnionych w tekście Psalmu 148 Psalterza puławskiego (ChS: 75):

Królowie ziemi i wszyscy ludzie, księżta i wszyscy sędziowie ziemi;

Młodzi i dziewice, starzy z młodymi chwalcie jimi Boe, bo powyśzono jest jimi jego samego.

III.2. ZMIANY MIĘKKOŚCI SPÓŁGŁOSEK W JĘZYKU POLSKIM

PYTANIA, KTÓRE MOŻE ZADAĆ POLONIŚCIE JAŚ DOCIEKLIWY

1. Dlaczego wyraz *dzie* odmienia się tak „dziwnie” (*dzie* : *dnia*): raz w temacie jest głoska *d* a raz ?
2. Dlaczego *rz* w języku polskim wymienia się na *r*, np. *morze* – *morski*? Czy zawsze tak było?
3. Dlaczego miejsce *za gór* nazywa się *Zagórzem*? Skąd wzięło się tam *rz*?
4. Dlaczego górale mówią [*moze*] zamiast *mo e*, ale gdy mówią o *morzu*, to potrafią użyć spółgłoski [ż], którą wymawiamy w języku ogólnym w miejscu dwuznaku *rz*?
5. Dlaczego w piosence Kazika pt. *Celina*, na ładujcej gwar warszawski, słyszymy formę *Celyna*?
6. Dlaczego Kaszubi śpiewają w popularnej piosence *Kaszubszcze nuty: to je dłuździ* zamiast *długi*?
7. Dlaczego imię Matki Boskiej brzmi *Maryja*, a na kobiet, która nosi to imię, mówimy *Maria*?
8. Dlaczego w nagraniach sprzed wojny i w wymowie najstarszych Polaków słyszymy *cz sto* w wyrazach obcych *g'e*, np. *algiebra*, *tangiens*, *gieografia*?
9. Dlaczego *d* przekształca się w wyrazach pokrewnych raz w *d* (*siad* : *siedzisz*), a raz w *dz* (*siad* : *siedz*)? Od czego to zależy?
10. Od czego pochodzi nazwa *Domaradz*? Jak została utworzona?

CO POWINIEN WIEDZIEĆ NAUCZYCIEL JASIA DOCIEKLIWEGO

1. Spółgłoski miękkie w przedpolskim systemie konsonantycznym

1.1. Przedpolski system konsonantyczny w podręcznikach do gramatyki historycznej języka polskiego i w innych opracowaniach

Porównanie opracowań dotyczących rozwoju polskiego konsonantyzmu pozwala zauważyć, że ich autorzy w odmienny sposób przedstawiają przedpolski

system spółgłoskowy. Różnice dotyczą przede wszystkim opisu miękkości spółgłosek. S. Dubisz i K. Długosz-Kurczabowa (2001: 138) zaliczają głoski p' , b' , m' , v' do głosek dwuwargowych, podkreślają c , e w przypadku tych głosek wzniesienie łożka języka do podniebienia jest drugim miejscem artykulacji. Spółgłoski c' , $'$, $š$, $ž$, r' , l' , i są opisane jako miękkości rodkowej zykowe. Autorzy w tej klasyfikacji nie zaznaczają wariantów pozycyjnych, w zestawieniach nie ma zatem głoski $'$, która pojawiła się w grupach $ž$, oraz lekko spatalizowanych wariantów spółgłosek twardych, które powstawały w wyniku oddziaływania samogłosek przednich na poprzedzającą je spółgłoskę (o ile nie były to spółgłoski tylnej zykowe).

H. Koneczna (1965: 48), a także S. Rospond (1971: 105) i Z. Stieber (1962: 78) omawiają osobno wszystkie głoski twarde i osobno głoski miękkości, przy czym miękkości dzielą na wargowe: $p'(l')$, $b'(l')$, $m'(l')$, $'(l')$; przedniej zykowo-złote: c' , $'$, r' , l' oraz dzieli słowa: $š$, $ž$, $'$ ($'$). Głoska i nie jest traktowana jako spółgłoska i jest pominięta w tej klasyfikacji. Palatalność jest uwzględniana za drugą cechę artykulacyjną spółgłosek (por. tabelę w podręczniku S. Rosponda na s. 105). W opracowaniu S. Rosponda nie ma fonemów rodkowej zykowych.

Jeszcze inny opis spółgłosek miękkości w przedpolskim systemie konsonantycznym prezentują Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński i S. Urbańczyk (1981: 129), którzy przedstawiają podstawy rozwoju polskiego systemu spółgłoskowego, uwzględniają tylko podział spółgłosek ze względu na stopień zbliżenia narządów mowy (zwarto-wybuchowe, szczelinowe, zwarto-szczelinowe, sonorne) oraz na spółgłoski twarde i miękkości, przy czym rozróżniają spółgłoski miękkości w pełni i półpalatalne. Spółgłoski półpalatalne nie były samodzielnymi fonemami, jednak były ważne z punktu widzenia dalszego rozwoju miękkości w języku polskim. Jota jest opisana jako jedna ze spółgłosek miękkości szczelinowych.

Różnice między opracowaniami można wyjaśnić charakterem artykulacji spółgłosek miękkości – przy wymawianiu takich głosek jak: c' , $'$, r' , l' czy $š$, $ž$, $'$ ($'$) bierze udział zarówno łożek języka, jak i jego przód, który tworzy zwarcie lub szczelinę artykulacyjną z zębami lub dziąsłami. Należy pamiętać, że głoski te były jednak nieco inne niż obecnie – dokładnie różnice te zostaną omówione w kolejnym podpunkcie.

1.2. Spółgłoski miękkie i rodzaje miękkości w przedpolskim systemie konsonantycznym

Biorąc pod uwagę specyfikę artykulacji głosek miękkości, w przedpolskim systemie konsonantycznym można wyróżnić spółgłoski twarde, spółgłoski półpalatalne (warianty pozycyjne spółgłosek twardych), spółgłoski palatalne o podwójnym miejscu artykulacji oraz spółgłoski palatalne o jednym miejscu artykulacji (rodkowej zykowe). Ich wykaz przedstawia tabela III.2.

Układ tabeli wymaga komentarza. Należy podkreślić, że tylko w przedstawionym poniżej zestawieniu spółgłosek zaznaczona jest miękkość spółgłosek półpalatalnych. W rekonstrukcjach form prasłowiańskich nie ma potrzeby wprowadzania informacji o tym rodzaju miękkości, ponieważ zgodnie z prawem korelacji palatalność pojawiała się ona zawsze wówczas, gdy po spółgłosce występowała samogłoska przednia. W tabeli, by odróżnić głoski półpalatalne od palatalnych, znak miękkości został użyty w nawias kwadratowy, podobnie jak dziś zaznacza się osłabioną nosowo.

Tabela III.2. Spółgłoski miękkie i rodzaje miękkości w przedpolskim systemie konsonantycznym

	miejsce artykulacji/ stopień otwarcia	zwarto-wybuchowe	szczelinowe	zwarto-szczelinowe	sonorne	niezłgłoskotwórcze
1	wargowe	<i>p, b</i>	<i>v</i>		<i>m</i>	
	przedniej zykowe (z bów i dzi słów)	<i>t, d</i>	<i>s, z</i>		<i>n, r, l</i>	
	tylnej zykowe	<i>k, g</i>	<i>x</i>			
2	wargowe	<i>p^[ʲ], b^[ʲ]</i>	<i>v^[ʲ]</i>		<i>m^[ʲ]</i>	
	przedniej zykowe (z bów i dzi słów)	<i>t^[ʲ], d^[ʲ]</i>	<i>s^[ʲ], z^[ʲ]</i>		<i>n^[ʲ], r^[ʲ], l^[ʲ]</i>	
3	wargowe	<i>p' *pj b' *bj</i>	<i>v' *vj</i>		<i>m' *mj</i>	
	przedniej zykowe (z bów i dzi słów)		<i>š, ž</i>	<i>c', '</i>	<i>r' *rj l' *lj</i>	
4	rodkowej zykowe				<i>*nj</i>	<i>i</i>

1. Spółgłoski twarde
2. Spółgłoski półpalatalne (warianty pozycyjne spółgłosek twardych)
3. Spółgłoski palatalne o podwójnym miejscu artykulacji
4. Spółgłoski palatalne o jednym miejscu artykulacji

Spółgłoski mi kkie s opisywane w ró ny sposób tak e w opracowaniach z zakresu gramatyki opisowej j zyka polskiego⁵⁶. Naley pami ta , e opracowania te dotycz stanu współczesnego j zyka polskiego i znaczenie terminów takich jak np. ‘spółgłoska palatalna’, ‘palatalno ’, których u ywa si w opracowaniach z zakresu gramatyki historycznej, jest nieco inne ni znaczenie tych terminów w gramatykach opisowych współczesnego j zyka polskiego.

Ró nice w artykulacji mi kkich spółgłosek przedpolskich i współczesnych przedstawia tabela III.3.

Z porównania dwóch systemów konsonantycznych: przedpolskiego i współczesnego wynika, e ró niły si one pod wieloma wzgl dami. W systemie przedpolskim były tylko dwie spółgłoski rodkowej zykowe; obecnie jest ich wi cej (*i*, , , , , *k'*, *g'*) i wła nie one współcześnie s samodzielnymi fonemami (Ostaszewska, Tambor 2008: 126–140). Pozostałe spółgłoski o dwóch miejscach artykulacji s wariantami pozycyjnymi spółgłosek twardych. Warto jednak zaznaczy , e głoski wargowe mi kkie (*m'*, *p'*, *b'*, *f'*, *v'*) w uj ciach diachronicznych zaliczane s do samodzielnych fonemów (powszechnie przyjmuje si ich fonologizacj jako rezultat przegłosu – por. Dług.Dub. II 14.2). Najnowsze opracowania przyjmuj jednak, e mi kko tych głosek nie jest ich cech fonologiczn (asynchroniczna wymowa wargowych mi kkich doprowadziła do tego, e współcześnie wyst puj tylko przed *i*, *i* oraz spółgłoskami rodkowej zykowymi, np. *m'ias*to, *b'i*ada, *v'ia*ra, *m' e*, *o p' e* ‘psie’).

Współcześnie⁵⁷ w opisie spółgłosek mi kkich i zmi kczonych istotne znaczenie ma odpowied na pytanie, ile głoska ma miejsc artykulacji: czy jest palatalna i ma jedno miejsce artykulacji, czy te jest spalatalizowana i ma dodatkow artykulacj . Natomiast w opisie prasłowia skich spółgłosek palatalnych najistotniejszy był stopie nasilenia cechy mi kko ci oraz to, czy była cech fonologiczn danej spółgłoski (czy ró nicowała znaczenie wyrazów). St d te w podr cznikach do gramatyki historycznej nie wyst puje podział na spółgłoski spalatalizowane i palatalne. Jedne i drugie s najcz ciej nazywane mi kkami lub palatalnymi, a zjawisko mi kko ci jest rozpatrywane pod k tem samodzielno ci i stopnia mi kko ci spółgłosek, a nie miejsca artykulacji.

⁵⁶ Na temat ró nic w opisie spółgłosek mi kkich w podr cznikach akademickich piszemy w artykule: *Sposoby ujmowania zagadnie w podr cznikach akademickich i szkolnych – na przykładzie problemu mi kko ci spółgłosek polskich*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego”, Dydaktyka 7, Rzeszów 2012, s. 135–150.

⁵⁷ Zob. nowsze opracowania fonetyki współczesnego j zyka polskiego, np. Ostaszewska, Tambor 2008, Struty ski 1995.

Tabela III.3. Różnice w artykulacji miękkich spółgłosek przedpolskich, staro- i średniopolskich oraz współczesnych

	Przedpolski system konsonantyczny	Staropolski i średniopolski system konsonantyczny	Współczesny system konsonantyczny	Najnowsze zmiany
Repertuar	Tylko dwie spółgłoski: <i>i, ń</i>	<i>i, ń</i> oraz <i>ś, ź, ć, ż, ʃ</i> – szereg ten wykształcił się do początków XIII w. ze zmiękczonej <i>i, d, s, z</i> (Walczak 1999: 84–85)	<i>ś, ź, ć, ż, ń, k, g</i> ; w niektórych opracowaniach także <i>j</i> (np. Ostaszewska, Tambor 2008) oraz <i>x</i> (np. Nagórko 2010)	Spółgłoski miękkie, czyli palatalne: <i>ś, ź, ć, ż, ń</i> , i postpalatalne: <i>k, g</i> ; a także <i>j</i>
	Spółgłoski o dwóch miejscach artykulacji			
Repertuar	Spółgłoski, które powstały w wyniku palatalizacji <i>k, g, x</i> oraz jotacyzacji spółgłosek (z wyjątkiem <i>ń</i>), czyli: <i>ś, ź, ć, ż, c, ʃ, r, l, m, v, p, b</i>	Przez cały czas istnieją odziedziczone z psl. oraz powstałe już na gruncie pol. głoski wargowe: <i>p, b, m, v</i> oraz półnijsza <i>f</i> , a także <i>l</i> (ale tylko przed <i>i, j</i>) ⁵⁸ . Do XIII w. istnieją powstałe w epoce przedpiśmiennej głoski <i>t, d, c, ʃ</i> (stopniowo przekształcają się w środkowejcz.: <i>ś, ź, ć, ż</i>) ⁵⁹ . Na przełomie XV/XVI w. powstają nowe zmiękczone głoski <i>k, g</i> ⁶⁰ .	Spółgłoski wargowe <i>m, f, v, p, b</i> oraz <i>l</i> , a także spółgłoski <i>ś, ź, ć, ż, c, ʃ, r, s, z, t, d, x</i> , które występują w wyrazach obcego pochodzenia i w wyrazach wyrazów, po których są wyrazy zaczynające się na <i>j</i> lub <i>i</i>	Spółgłoski wargowe <i>m, f, v, p, b</i> , a także spółgłoski: <i>ś, ź, ć, ż, c, ʃ, r, l, s, z, t, d, x</i>

⁵⁸ Odziedziczona z prasłowia szczyzny mi kka głoska *l'ju* w epoce przedpiśmiennej stwardniała, zachowuj c mi kko tylko przed *i* oraz *jot* (Walczak 1999: 44).

⁵⁹ Odziedziczone z prasłowia szczyzny głoski *ś, ź, , c, ' twardziej na przeomie epoki staropolskiej i redniopolskiej, natomiast r' stopniowo przekształca si w szczylnow twarde zapisywan jako rz (por. Walczak 1999: 84–87).*

⁶⁰ Postpalatalne *k, g* we współczesnych opisach s traktowane jako głoski o jednym miejscu artykulacji, ale jeszcze Wierchowska (1980: 49) zalicza je do głosek zmięczonych o dwóch miejscach artykulacji, a wia ctwie o dwóch ruchach artykulacyjnych: zasadniczym – takim, jak przy twardym odpowiedniku i dodatkowym, polegaj cym na wzniesieniu rodka *j* zyka do palatum.

	Przedpolski system konsonantyczny	Staropolski i średniopolski system konsonantyczny	Współczesny system konsonantyczny	Najnowsze zmiany
Geneza i sposób artykulacji	<p>W psl. głoski te powstały w rezultacie zmiany miejsc lub sposobu artykulacji podstavowej. W wyniku jotacyzacji i palatalizacji powstawała nowa jednostka wymawiania, np. <i>t</i> (*svěža) w sąsiedztwie joty zmieniła artykulację ze zwartej na zwarto-szczelinową i zyskiwała drugie miejsce artykulacji – wznieśnienie środka języka do palatum, tak powstała głoska <i>c'</i>; późniejsze <i>c</i> (*svěc a)</p>	<p>Spółgłoski te zachowywały główne miejsce artykulacji właściwe odpowiednim głoskom twar-dym, np. <i>t' - t, d' - d, m' - m</i>, ich wymowie towarzyszyło zbliżenie środka języka do palatum; ten dodatkowy ruch mógł być słyszany jako osobna głoska palatalna, np. <i>t', d' > t' s, d' z</i>, co doprowadziło do przekształcenia głosek zwartych zmiekkczonych w zwarto-szczelinowe <i>č, ž</i> (Walczak 1999: 84).</p>	<p>Spółgłoski te zachowują miejsce artykulacji właściwe głoskom twardym, np. <i>c' : c - star-cja : stacyjka</i>. Ich realizacji towarzyszy dodatkowy ruch artykulacyjny – zbliżenie środka języka do palatum. Głoski wargowe i zębowe mięk-kie wymawiano synchronicznie (Wierzchowska 1971, 1980), jednak wymowa asynchroniczna pojawiła się już w epoce średniopolskiej na Mazowszu (Walczak 1999: 177–178).</p>	<p>Spółgłoski te zachowują miejsce artykulacji właściwe głoskom twardym z dodatkowym ruchem artykulacyjnym – zbliżeniem środka języka do palatum. Współcześnie upowszechnia się asynchroniczna wymowa spółgłosek zmiekkczonych wargowych [<i>m'jasto, p'jasek, b'jaty, v'jara, f'jasko</i>] i zębowych [<i>d'jabeu, t'jara</i>] (Ostaszewska, Tambor 2008, Dunaj 2006) Pozostałe głoski zmiekkczone występują wyłącznie przed <i>i</i> i jotą: <i>š', ž', č', ž', c', ž', r', l', s', z', x'</i>.</p>
Pozycja w systemie fonetycznym	<p>Po zaniku joty spółgłoski <i>š, ž, č, ž, c', r', l', m', v', p', b'</i> mogły występować przed każdą samogłoską (zarówno przednią, jak i tylną), były zatem niezależne artykulacyjnie.</p>	<p>Po przegłosach sam. przednich i po zaniku jerów spółgłoski zmiekkczone stały się niezależne od kontekstu fonetycznego⁶¹; mówi się nawet o „usamodzieleniu się miękkości” (Walczak 1999: 44) – zasób głosek wprawdzie się nie zmienił, ale zmienił się ich status w systemie językowym.</p>	<p>Głoski <i>p', b', k', g', f', v', m'</i> są samodzielnie fonemami (Stieber 1966: 106–117)⁶², natomiast <i>š', ž', č', ž', c', ž', r', l', s', z', t', d', x'</i> są wariantami pozycyjnymi. W tym ujęciu zakłada się synchroniczną realizację palatalności spółgłosek wargowych i postpalatalnych.</p>	<p>Spółgłoski o dwóch miejscach artykulacji (<i>m', f', v', p', b', l', š', ž', č', ž', c', ž', r', l', s', z', t', d', x'</i>) nie są samodzielnymi fonemami; występują wyłącznie przed <i>i</i>, jotą [<i>m'jasto, d'ino-zaur, d'jabeu</i>] i spółgłoskami środkowejż. [<i>m'ie, p'šarica</i>]; oznacza to, że nie są niezależne artykulacyjnie (nie wyst. przed samogłoskami: a, e, o, u, y, ę, ą).</p>

⁶¹ Rozwój polskiego systemu fonologicznego od X w. do przełomu XIX/XX w. zob. Dług.Dub. II 14.2.

⁶² B. Wierzchowska (1980: 156–159) z tego zestawu wyklucza głosk *m'*, *t* i *kk*o jest jej cech fonologicznie nieistotnym wobec jej artykulacji nosowej.

	Przedpolski system konsonantyczny	Staropolski i średniopolski system konsonantyczny	Współczesny system konsonantyczny	Najnowsze zmiany
Półpalatalność, czyli nieznaczące uniesienie środka języka ku palatum	Ruch ten towarzyszył artykulacji spółgłosek twardych, jeżeli po nich była wymawiana samogłoska przednia. Głoski realizowane w ten sposób nie były samodzielnie artykularyjne. Były wariantami pozycyjnymi spółgłosek twardej ⁶³ .	W tym okresie dawne spółgłoski półpalatalne przekształciły się w spółgłoski w pełni palatalne (np. <i>t' > ć, s' > ś</i>) lub stwardniałe (<i>r' > rz</i>). Zapożyczenia z tego okresu nie notują głosek lekko zmiękczo-nych (por. <i>historija, Azycja, rajca</i>).	Pojawiające się w nowszych zapożyczeniach głoski <i>š', ž', č', š', c', ž', r', s', z', t', d'</i> bliskie są dawnym półpalatalnym – ich artykulacji towarzyszy tylko bardzo lekki ruch środka języka do palatum; nieco silniejszy jest ten ruch przy odziedziczonych głoskach: bocznej <i>l'</i> oraz przy wargowych <i>m', p', b', f', v'</i> , (miękkość których uznawana jest przez diachronistów za cechę fonologiczną).	Do spółgłosek półpalatalnych we współczesnym systemie języka polskiego można zaliczyć szerzącą się błędną wymowę lekko zmiękczo-nych <i>s', z', c', ž', š'</i> w miejscu palatalnych <i>š, ž, č, ž</i> , np. <i>š' až' tu, s' ež' ec'</i> (dziadziu, siedzieć).

⁶³ Ich artykulacja musiała si różnić od artykulacji spółgłosek twardych, ponieważ samogłoski przednie przed spółgłoskami półpalatalnymi przedniej zykowo-z bowymi nie ulegały przegłosowi, np. **t, s'/t*. W przeciwieństwie do psł. spółgłosek palatalnych o dwóch miejscach artykulacji i do spółgłosek te nie zmieniały miejsca artykulacji, czyli ich status był podobny do współczesnych spółgłosek zmiękczo-nych, np. **s'/t : t s'/t = s' : [m'is'it]*.

2. Fonologizacja miękkości

2.1. Istota procesu

Język polski we wczesnych etapach rozwoju (w epoce przedpi miennej) przeżył prasłowiański system konsonantyczny. Jednak z czasem realizacja miękkości polskich spółgłosek oraz ich status w systemie fonologicznym zaczęły się zmieniać pod wpływem różnych czynników.

Fonologizacja miękkości była procesem, który obejmował spółgłoski półpalatalne. Proces ten nie doprowadził do powstania nowych artykulacji tych spółgłosek, lecz spowodował zmiany ich statusu fonologicznego. W wyniku fonologizacji miękkości dwie głoski: twarda i półpalatalna, które były do siebie wariantami tego samego fonemu twardego, znalazły się w opozycji fonologicznej, reprezentują różne fonemy, np. fonem **/m/* miał dwa warianty: twardy głosk *m*, jak w wyrazie **mara*, i lekko zmiękczony (półpalatalny) głosk *m^l*, jak w wyrazie **m^lra*. W wyniku fonologizacji powstały dwa odrębne fonemy: twarde */m/* *mara* i spalatalizowany */m^l/* *m^lara*.

W ujęciach historycznej fonologii przyjmuje się, że znaczenia wyrazów takich jak *mara*: *miara* różnicuje miękkość spółgłoski *m*. Oznacza to, że miękkość tej spółgłoski jest jej cechą fonologiczną. Przykładami potwierdzającymi to, że miękkość różnicuje znaczenia wyrazów, są te pary takie jak: *pasek* – *piasek*, *ten* – *cie*, *pana* – *piana*, *dioda* – *doda*, *tara* – *tiara*.

Współczesnie nie uznaje się, że spółgłoski wargowe miękkie są realizowane asynchronicznie przed wszystkimi samogłoskami z wyjątkiem *i* (por. Ostaszewska, Tambor 2008, Dunaj 2006). Warto jednak pamiętać, że wcześniej uznawana była synchroniczna artykulacja *p'*: *p'asek* – tak wymów zaleca jeszcze B. Wierchowska (1971, 1980); wymowa asynchroniczna długo była uważana za błędnie wymianą (por. Walczak 1999: 177–178).

2.2. Przyczyny fonologizacji miękkości

W okresie prasłowiańskim znaczenia wyrazów typu: *pasek* – *piasek*, *ten* – *cie*, *mara* – *miara* nie różnicowała miękkość spółgłosek, ale przedni białotylna artykulacja samogłoski. Sytuacja zmieniła się radykalnie po zakończeniu przegłosu. W wyniku tego procesu tylna samogłoska znalazła się po spółgłosce półpalatalnej. Drugim procesem, który przyczynił się do fonologizacji miękkości, była wokalizacja jerów tylnych. Półsamogłoski te przekształciły się w przedni samogłosk *e*, znajdując się po twardej spółgłoskach.

pasek – *piasek*   **pojas k* – **p s k*

ten – *cie*   **t n* – **t n*

mara – *miara*   **mara* – **m ra*

Warto podkreślić, że fonologizacja miękkości dotyczyła tylko tych spółgłosek, które były wariantami spółgłosek twardych. Pozostałe spółgłoski palatalne były samodzielne już w języku prasłowiańskim – mogły występować w różnych pozycjach – zarówno przed samogłoskami tylnymi, np. * *as* – *czas*, jak i przed samogłoskami przednimi, np. * *st* – *cze*.

3. Polskie procesy palatalizacyjne

3.1. Przyczyny palatalizacji spółgłosek półpalatalnych

Samodzielność spółgłosek półpalatalnych pozwoliła na ich dalsze zmiany – nie były już bowiem wariantami pozycyjnymi fonemów twardych. Przyczyną nasilenia się procesów palatalizacyjnych spółgłosek półpalatalnych była także zmieniona artykulacja samogłosek przednich, które w okresie istnienia grupy lechickiej języków słowiańskich były wymawiane w taki sposób, że towarzyszyła im tzw. prejotacja, czyli najpierw była wymawiana jota (słabiej), a dopiero po niej samogłoska przednia, np. *i* -, *i*- (Koneczna 1965: 127). Spółgłoski poprzedzające tak wymawiane samogłoski przednie wchłaniały element palatalny towarzyszący artykulacji tych samogłosek, czyli *i*. Prowadziło to do silnej palatalizacji tych spółgłosek. Jota działała tu nieco podobnie jak w epoce prasłowiańskiej podczas jotacyzacji. Efekty tej polskiej palatalizacji zależą od pierwotnego miejsca artykulacji spółgłosek, które znalazły się przed samogłoskami przednimi.

Najstarsze polskie procesy palatalizacyjne objęły dwa rodzaje spółgłosek:

- spółgłoski półpalatalne, które uzyskały samodzielność dopiero w języku polskim dzięki fonologizacji miękkości;
- twarde spółgłoski tylnej zykowej, po których znalazła się samogłoska *y* lub wtórnie samogłoska *e*.

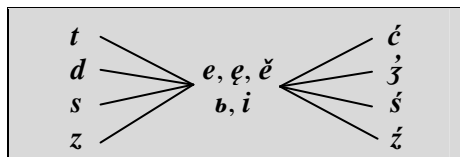
W późniejszym okresie powstały te – głównie w wyniku zapożyczeń – nowe głoski spalatalizowane, które funkcjonują w polszczyźnie do dzisiaj, np. głoska *c'* w wyrazie *lekcja* – zjawisko to zostanie omówione w osobnym podrozdziale (por. pkt 5). Warto zaznaczyć, że w gwarach polskie palatalizacje przebiegały niekiedy inaczej niż w języku literackim.

3.2. Palatalizacje spółgłosek zębowych

3.2.1. Istota procesu

Najmocniejszej palatalizacji uległy spółgłoski przedniej zykowo-zębowej. Głoski te, przyjmując niezwykle silną artykulację prepalatalną, zatraciły swoje pierwotne miejsce artykulacji. Język, unosząc się wysoko ku podniebieniu

twardemu, nie tworzył ju z z bami szczelin i zwar . Te elementy artykulacji zaczęły by wytwarzane przez ąrodek j zyka, który zbli ał si do podniebienia. W ten sposób dawne półpalatalne spółgłoski przedniej zykowo-z bowe stały si spółgłoskami ąrodkowej zykowymi, czyli palatalnymi we współczesnym rozumieniu.

*t n cie

*d n dzie

*s dim siedzimy

*zelo zioto

*ot c stp. o ec

*old ji łód

*l s n j le ny

*gal z gał

3.2.2. Czas działania palatalizacji

Proces palatalizacji spółgłosek półpalatalnych *t'*, *d'*, *s'*, *z'* musiał zakończyć się dopiero ok. XIII w., ponieważ w *Bulli gnie nie skiej*, która pochodzi z 1136 r., nazwy są zapisywane jako *Pantis* (czyt. *P cisz*), *Sdanto* (czyt. *Zdzi to*). Taki zapis świadczy o tym, że jeszcze wymawiano w tych nazwach głoski *t'*, *d'*. Niektórzy historycy języka (Klemensiewicz 1981: 105, Walczak 1999: 84) uważają, że głoski *t'*, *d'* w XII w. miały po redni postać artykulacyjną *t^{s'}*, *d^{z'}*. Zabytki z XIII w. mają zapisy świadczące o źródłowej wymowie: *t'*, *d'* lub *t^{s'}*, *d^{z'}*. Pod koniec XIII w. proces palatalizacji tych głosek był zakończony; w zabytkach z XIV w. głoski te są oznaczone dwuznakami *cz* lub *cy*, *dz*.

3.2.3. Konsekwencje palatalizacji

Na skutek palatalizacji wymienionych spółgłosek powstały w języku polskim nowe spółgłoski miękkie – spółgłoski ąrodkowej zykowe. Mogą one tworzyć alternacje ze spółgłoskami twardymi przedniej zykowo-z bowymi, np.:

t : wiatr : wiać

*v tr : *v jati

d : d sad : sadzi

*sad : *sadi

z : mróz : mroźny

*morz : *morz n j

s : las : o lesie

*l s : *o l s

Mogą też alternować ze spółgłoskami, które pochodzą z jotacyzacji spółgłosek przedniej zykowo-z bowych, np.:

t : c : wiatło : wieca : wieci

*sv t lo : *sv tja : *sv titi

d : dz : d widomy : widz : widzie

*vidom : *vidj : *vid ti

z : : wóz : woź : wozi

*voz : *wozj : *woziti

s : sz : kosa : kosz : kośba

*kosa : *kosj : *kos ba

Zmiana spółgłosek *t', d', s', z'* w *, d , ,* spowodowała, e głoski *t', d', s', z'* przestały istnieć w polskim systemie fonetycznym. Po wiadczaj ten stan starsze zapo yczenia z łaciny, np. z głosk *d'*: *diaconus* (łac. z gr.), które w j zyku polskim zostały tak zaadaptowane, e głosce *d'* odpowiada grupa *-dyj*⁶⁴, np.: *dyjakon, dyjabeł, dyjabelski* itp. (Karpluk 2001: 28). Podobnie wygl daj zapo yczenia z innymi spółgłoskami tego typu, np. łac. *passio*, stp. *passyja, małmazyja*.

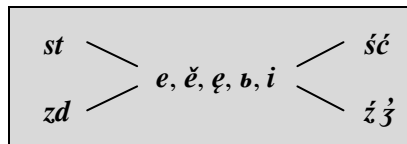
Wymowa zapo ycze typu *diabeł, pasja* pojawiła si w j zyku polskim stosunkowo pó no. Wła ciwie przez cał dob redniopolsk w zapo yczeniach tego typu jota była wymawiana po samogłosce *y*, co pozwalało wymawia twar do spółgłosek przedniej zykowo-z bow . Ten typ wymowy zachował si te w dobie nowopolskiej, ale ju na pocz tku tego okresu był uwa any za niepoprawny, charakterystyczny dla gwar⁶⁵.

3.2.4. Realizacja kontynuantów półpalatalnych spółgłosek przedniojęzykowo-zębowych w gwarach i języku kaszubskim

W wi kszo ci gwar wyst puj spółgłoski rodkowej zykowe. Jedynie na Kaszubach spółgłoski półmi kkie przekształciły si pocz tkowo w *c', dz', s', z'*, a potem zatraciły zmi kczenie i s dzi wymawiane jako *c, dz, s, z*, np. *sedzec, scana, o kose*. Inna ni w polszczy nie literackiej wymowa spółgłosek *, d , ,* jest te charakterystyczna dla gwar Wile szczyzny, w których wida wpływ j zyków wschodniosłowia skich – głoski *, d , ,* były obce np. j zykowi rosyjskiemu (Walczak 1999: 179). Wymowa jako *c'* jest jednym ze sposobów charakteryzowania postaci z Kresów.

3.2.5. Rozwój miękkości spółgłosek w grupach: *st, zd*

Do zmi kczenia spółgłosek z bowych dochodziło tak e wtedy, gdy tworzyły one grupy spółgłoskowe. Stoj ca po takiej grupie samogłoska przednia mi kczyła obie spółgłoski:

ciasto : cie cie
miasto : mie cie

*t sto : *t st
*m sto : *m st

⁶⁴ Oczywiście w wymowie wykształconych Polaków, którzy znali łacin , głoska *d'* mogła si pojawić, jednak nie zmienia to stanu zasobów fonologicznych j zyka polskiego – podobnie jak dzi wymowa francuskich wyrazów z *r* uwularnym (j zyczkowym) nie wiadczy o istnieniu tej spółgłoski w systemie fonologicznym j zyka polskiego.

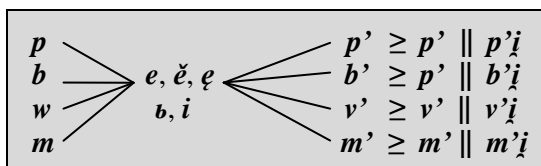
⁶⁵ Wi cej o rozwoju nowych spółgłosek zmi kczonych w podrozdz. 5.

gniazdo : gnie dzie   *gn zdo : *gn zd
 gwiazda : gwie dzie   *gv zda : *gv zd

3.3. Palatalizacje spółgłosek wargowych

3.3.1. Istota procesu

Spółgłoski wargowe wymawiane przed psł. samogłoskami przednimi nie zmieniły miejsca artykulacji. Po usamodzielnieniu si półpalatalnych fonemów wargowych wzmacnił si jedynie element palatalny w artykulacji tych spółgłosek, czyli ruch rodka j zyka ku podniebieniu. Jednocześnie nie spółgłoski wargowe, które były palatalizowane w okresie prasłowia skim przez jot , nie były ju , jak wynika z najstarszych zapisów, realizowane jako pół czenie spółgłoski wargowej i bardzo mi kkiego l', np. *kropla* – taka artykulacja zachowała si jako relikw w nielicznych wyrazach (zob. cz. III.1: 2.3). Mo na zatem uzna , e w polszczy nie nie było ró nicy pomi dzy wymow spółgłosek wargowych pochodz cych z psł. jotacyzacji i tych, które pochodz z palatalizacji pod wpływem spółgłosek przednich.

*p s k   *piasek* [*p'asek* || *p'iasiek*]
 *b l j   *biały* [*b'auy* || *b'ia y*]
 *pov d ti   *powiedzie* [*pov'edzie* || *pov'ie e*]
 *m sto   *miasto* [*m'asto* || *m'iassto*]

Do niedawna w j zyku literackim obowi zywała wymowa synchroniczna mi kkich spółgłosek wargowych (por. Wierzchowska 1971: 181). Współcześnie nie upowszechniła si wymowa asynchroniczna, a „niezłgłoskotwórcze *i* w formach typu *piasek*, *biel* itd. mo e by wymawiane silniej lub słabiej” (Dunaj 2006: 166).

Warto zauwa y , e spółgłoski wargowe zachowały mi kko tylko wówczas, gdy znajdowały si w pozycji przed samogłosk (wi cej o utracie mi kkości przez te spółgłoski zob. pkt 4.3).

3.3.2. Realizacja kontynuantów półpalatalnych i palatalnych spółgłosek wargowych w gwarach

Prawie we wszystkich polskich gwarach mo emy usłysze realizacje mi kkich spółgłosek wargowych jako *p'ï*, *b'ï*, *v'ï*, *f'ï*, np.: *p'iasiek*, *b'ia y*, a nawet jako *piasek*, *biauy*. Taka wymowa rozpowszechniła si na Mazowszu w XVII w. – jest dobrze udokumentowana w warszawskich zabytkach z tego okresu (Wal-

czak 1999: 178). W niektórych gwarach północno-wschodnich, np. na Kociewiu, w północnej części Mazowsza, asynchroniczna realizacja miękkości spółgłosek wargowych przy wysokim uniesieniu języka do palatum powoduje, że w miejscu spółgłoski wargowej miękkiej powstaje grupa: miękka spółgłoska wargowa z elementem spirantycznym, czyli szczelinowym. W rezultacie słyszemy spółgłoskę *x'* lub *dwi* czyste, np. *p'x'asek*, *b' 'a y*. Na Kurpiach element spirantyczny ma postać spółgłoski *ł* lub *l*, np. *p'asek*, *b' a y*.

W gwarach północno-wschodniej Polski oraz na południowych Kresach, w okolicach Lwowa i Tarnopola, tak *e* zmienia artykulację – spółgłoska ta rozszczepia się i wówczas słyszymy grupę *mn'*, np. *mn'asto*.

Z rozszczepionymi wymowami *m'* są związane zmiany pierwotnych postaci wyrazów *nied wied* i *sumienie*. Pierwsza zmiana dotyczy formy wyrazu *nied wied*. Polegała ona na uproszczeniu grupy *m'n'*, tak że pozostał jedynie element wtórny, czyli *n*. Wyraz ten miał psł. postać **medv d* i był złożeniem form: **med-u* 'D. psł. *miód*' i **sti 'je*'. Zanim powstała współczesna forma *nied wied*, musiała istnieć forma z pierwotnym elementem *m* oraz wtórnym *n*, czyli *mnied wied*. Z kolei zmiana, która dała współczesne brzmienie wyrazu *sumienie*, jest związana z hiperpoprawnościami: do XV w. wyraz ten był wymawiany jako *sumnienie* (wcześniej przed utratą nosowoci przed *m* jako *s mnienie*). Ponieważ grupa *mn'* była kojarzona z wymowami gwarowymi, zaczęto unikać wymawiania spółgłoski *n*, która istniała w tym wyrazie zawsze – por. scs. *s m n nje* – w ten sposób powstała współczesna forma tego wyrazu.

3.4. Palatalizacje spółgłosek półotwartych

Spółgłoski półotwarte znajdują się przede wszystkim przed samogłoskami przednimi jeszcze w epoce praelechickiej zrównały się pod względem miękkości ze spółgłoskami, które powstały w wyniku jotalizacji. Spółgłoska *r*, która nie zmieniła od tego czasu swojej artykulacji, jest rodzkiem *r'*. Spółgłoska *l'* zachowała miękkość tylko w pozycji przed samogłoską *i*, dlatego jej rozwój zostanie omówiony w rozdziale poświęconym dyspalatalizacjom (zob. pkt 4.5). Spółgłoska *r'* przeszła w języku polskim wiele zmian, które wymagają szerszego omówienia.

3.4.1. Rozwój spółgłoski *r'*

W początkowym okresie rozwoju języka polskiego spółgłoska *r'* była wymawiana podobnie jak dzisiejsza spółgłoska spalatalizowana w takich wyrazach jak np. *risotto*. Spółgłoska *r'* była półotwarta, dlatego słowa, które z dodatkową artykulacją polegały na wzniesieniu języka ku podniebieniu.

$$r + e, \check{e}, \text{e}, b, i \geq r'$$

np.: cesarz *k sar (goc. kaisar) mierzy *m riti
 orzeł *or l rzeka *r ka

Około XIII w. wzmoenił si element palatalny przy wymowie tej spółgłoski, co doprowadziło do zmiany głoski półotwartej r' w szczelinow spalatalizowan $r^{\acute{z}}$. Artykulacja tej głoski była asynchroniczna – mi kko wyodr bniła si w postaci elementu szczelinowego $r^{\acute{z}}$. O tego typu wymowie wiadczy zapisy, w których zło on artykulacj oddaje dwuznak rz , np. *grzesznich*. Zapisy w *Psalterzu floria skim* i *puławskim* typu *przyebitkoch* wiadczy o istnieniu w XV w. palatalnego elementu w wymowie tej głoski, a wła ciwie szczelinowej cz ci jej artykulacji. Mi kko $r^{\acute{z}}$ zanikła około drugiej połowy XVI w. – w drukach z tego okresu po znaku rz jest litera y , która oznaczała wówczas ju samogłosk y . Element dr cy, czyli r , tak e zacz ł stopniowo słabn , a szczelinowy wzmacniał si i ostatecznie od XVIII w. głoska pochodz ca z psł r' jest wymawiana jak szczelinowe $\acute{s}$ lub $\acute{z}$. O uto samieniu si spółgłoski kontynuuj cej psł. r' ze spółgłosk $\acute{z}$ w XVIII w. wiadczy rymy u poetów pochodz cych z rdzennie polskich ziem – wła nie w tym okresie pojawiaj si rymy typu *mo e – gorze*. Nieco wcze niej, ok. XVI w., proces przej cia kontyuantów r' w $\acute{z}$ zachodził w Wielkopolsce, o czym wiadczy mieszanie w zapisach rot s dowych liter rz i z , które oznaczały głoski i $\acute{z}$ (Walczak 1999: 85).

$$r' \geq r^{\acute{z}} \geq \acute{r}\acute{z} \geq \acute{r}\acute{z} \geq \acute{z}$$

Poni ej został przedstawiony rozwój spółgłoski r' w wyrazie *grzech*:

wzmocnienie elementu palatalnego	wyodr bnienie si artykulacji szczelinowej	zanik mi kko ci	osłabienie wymowy r i wzmocnienie wymowy $\acute{z}$	
*gr x	*gr' x	[gr ^z ex] zapis: grzyech	[gr ^z ex] zapis: grzech	[gr ^z ex] [g ^z ex] [g ^z ex]
rozpad wsp. psł.	XIII w.	II poł. XVI w.	do XVIII w.	

3.4.2. Konsekwencje rozwoju r'

Ko cowym efektem rozwoju spółgłoski r' było uto samienie jej wymowy ze spółgłosk $\acute{z}$. Jednak zanim do tego doszło, spółgłoski te ró niły si artykulacj i te ró nice zostały utrwalone w pisowni. Spółgłoska $\acute{z}$ była od XVI w. zapisywana znakiem $\acute{z}$, natomiast głosk r' , która była kontyuantem psł r' , od momentu pojawienia si dwuznaków zapisywano jako rz . Sposób zapisywania tej głoski, dostosowany do ówczesnej asynchronicznej artykulacji $r^{\acute{z}}$, utrzymał si do dzi mimo zmian, które zaszły w jej wymowie. Obecnie mamy zatem dwie litery oznaczaj ce spółgłosk $\acute{z}$. Znajomo reguł ortografii ułatwia rozpoznanie, kiedy nale y pisa rz , a kiedy $\acute{z}$. Pochodzenie tych reguł mo na wyja ni historycznie.

Głosk *ż* zapisujemy jako *rz*, je eli alternuje z *r*. Rozwój *r'* *ż* doprowadził do powstania alternacji *r* : *ż* w miejsce psł. alternacji opartej na opozycji samogłosek *r + samogłoska tylna: *r + samogłoska przednia, np.

wiara : *wierzy*   *v ra : *v riti
kara : *o karze*   *kara : *o kar

Głosk *ż* zapisujemy jako *rz*, je eli znajduje si po literach *k, g, p, b, t, d*. Zasada ta wynika z reguł budowy sylaby prasłowia skiej (zob. cz. I.1: 3.5). W j zyku prasłowia skim półotwarta spółgłoska *r* mogła wyst powa po spółgłoskach zwartych i szczelinowych, natomiast spółgłoska zwarta *g* mogła znajdowa si tylko po spółgłoskach szczelinowych – nie mogła znale si po spółgłoskach zwartych *k, g, p, b, t, d*. W wyniku palatalizacji *g* przekształcało si w *ž*, które w wyrazach odziedziczonych z prasłowia szczyzny nadal mogło by pierwsz głosk w sylabie lub wyst powa po spółgłoskach szczelinowych (które te ulegały palatalizacji) i nadal nie stało po spółgłoskach zwartych. Z kolei zmi kczona spółgłoska *r'* nadal mogła wyst pi tak e po *k, g, p, b, t, d*.

W wyrazach, które s dziedzictwem prasłowia skim, zasada ta obowi zuje do dzi i dlatego głoska *ž*, zapisywana jako *rz*, mo e wyst pi po spółgłoskach zwartych, natomiast głoska *ž*, zapisywana jako *ř*, nie mo e wyst powa po tych spółgłoskach. W niektórych wyrazach z tzw. *rz* niewymiennym analiza etymologii wyrazu i odnalezienie wyrazów pokrewnych ze spółgłosk *r* pozwoli zrozumie zasad pisowni, np.:

warzy ‘gotowa ’, *obwarzanek* ‘ciasto, które było obwarzane – obgotowywane’, *warzywo* ‘to, co si gotuje’, ale: *war*, *wywar*
marzy ‘ ni ’, ale: *mara* ‘widziadło, to, co si ni’
jarzyna ‘wiosenne ro liny’, ale: *jary* ‘wiosenny’

3.4.3. Rozwój *r'* w gwarach

Artykulacja psł. *r'* jako zachowała si w gwarach na Spiszu i Orawie, na pograniczu l ska i Moraw oraz na północy Polski w gwarach Warmii, Kociewia i okolic Malborka.

W okolicach Lwowa i Tarnopola utrzymała si natomiast wymowa rozszczepiona, czyli głoska *rž*, np. *goržk'i*, *morže*. W gwarach mazurzczych spółgłoska oznaczana przez *rz* jest zawsze wymawiana jako *ž* lub *ř*, poniewa taki sposób wymowy kontyuantów psł. *r'* powstał w czasie, gdy nie działały ju procesy, które doprowadziły do wymawiania głosek *ř*, *ž*, *ř* jako *c, z, s*.

3.5. Palatalizacje spółgłosek tylnojęzykowych

Obecnie w j zyku polskim wyst puj postpalatalne mi kkie spółgłoski *k', g'*. Spółgłoski te powstały w wyniku procesu, który nosi nazw czwartej palatalizacji polskiej.

3.5.1. Istota procesu palatalizacji spółgłosek k, g (czwartej palatalizacji polskiej)

W najwcześniejszych fazach rozwojowych polszczyzny spółgłoski tylno-żyłkowe jako jedyne spośród spółgłosek właściwych nie miały półpalatalnych wariantów, ponieważ głoski te zawsze znajdowały się przed samogłoskami tylnymi. Taki stan był wynikiem prasłowiańskiej palatalizacji spółgłosek tylno-żyłkowych, które pod wpływem przednich samogłosek przekształciły się w spółgłoski przedniej żyłkowe (z *bowe* lub *dzi słowe*) z dodatkową artykulacją palatalną. Wraz z ewolucją systemu wokalicznego sytuacja zaczęła się zmieniać, ponieważ w miejsce niektórych dawnych samogłosek tylnych powstały nowe samogłoski przednie. Były to nowe samogłoski *e* oraz *i*. Siedziwość tych samogłosek powodowała palatalną (postpalatalną) artykulację pierwotnie twardych głosek *k, g*.

Nowa samogłoska *e* w połączeniach *ke, ge* powstawała z:

- zwokalizowanego jeru twardego: *kietl* *k l, *gierz* *g z
- zwokalizowanego sonantu *l*: *kietbasa* *klbasa, *zgielk* stp. *gielk* *glk
- kontrakcji grup *oje, aje*: *wysokie* *wysokoje, *drogie* *dorgoje

$$\begin{array}{l} k + \text{ь, oje, aje, l} \geq ke \geq k'e \\ g + \text{ь, oje, aje, l} \geq ge \geq g'e \end{array}$$

Nowa samogłoska *i* pojawiła się po *k, g* w rezultacie nieco innych procesów: jest wynikiem zmian w wymowie prasłowiańskiej samogłoski *y*. Artykulacja tej samogłoski zmieniła się z tylnej na przednią. Taka wymowa *y* powodowała te zmiany w wymowie spółgłosek tylnej żyłkowych, które zostały w pewnym stopniu „przeciwnie” ku przodowi (Koneczna 1965: 146). Postpalatalna artykulacja spółgłosek *k', g'* spowodowała dalsze zmiany w wymowie samogłoski *y*, tak że głoska ta przekształciła się ostatecznie w *i*:

$$ky, gy \geq k'i, g'i$$

<i>dlugi</i> * <i>dlg j</i>	<i>krótki</i> * <i>kort k j</i>
M. Im.: <i>nogi</i> * <i>nogy</i>	<i>babki</i> * <i>bab ky</i>

Zmiany te były wywołane specyficzną artykulacją spółgłosek *k, g* oraz samogłoski *y*, dlatego dotyczyły tylko połączeń *ky, gy* – po innych spółgłoskach *y* w języku literackim nie zmieniło się tak mocno artykulacji. Warto zauważyć, że polskiej palatalizacji nie powodowała samogłoska nosowa *y*, dlatego mówimy np. *g sty, k dziory*. Formy takie jak *gi ty* powstały na skutek upodobnienia do wyrazów takich jak np. *pi ty*.

Nowe samogłoski *e* oraz *y* nie wywoływały już tak silnej palatalizacji jak praszłowiańskie samogłoski przednie. Spółgłoski tylnej zykowej *k, g* przekształciły się w spółgłoski postpalatalne *k', g'*. Spółgłoski te są niekiedy nazywane funkcjonalnie twardymi, ponieważ pełni takie funkcje jak spółgłoski twarde, np. temat fleksyjny rzeczownika *ptak* w M. Im. ko czy się dzi spółgłoską *k'* *ptak'-i*, ale w innych niemiękkich rzeczownikach twar-dotematowych w wygłosie tematu fleksyjnego jest spółgłoska twarda, np. M. Im. *ps-y*.

Palatalizacja polska nie objęła spółgłoski *x*, zapewne dlatego, że była to głoska szczelinowa, zatem jej artykulacja nie wznosiła się tak wysoko jak przy zwartych *k, g*. W jej artykulacji wymawiamy twarde *x* w wyrazach odziedziczonych z praszłowiańszczyzny, takich jak np.: *chetm* *xlm 'wzgórze', *gluche* *gluxoje, *chytry* *xytr j, *chetpi* (*si*) *xlpiti.

3.5.2. Czas działania czwartej palatalizacji polskiej

Zapisy spółgłosek *k, g* znajdujących się przed *e* w zabytkach, w których była oznaczana miękkość spółgłosek, pozwalają ustalić, że czwarta palatalizacja polska dokonała się na przełomie XV/XVI w. W *Psalterzu puławskim* pojawiają się zapisy takie jak *ogyen*, *slotkye* obok *slotkey*, *uboge*.

Do czasu powstania kolejnej samogłoski przedniej *e*, czyli do XVII w., kiedy to doszło do denazalizacji samogłoski w wygłosie wyrazów, *k', g'* były wariantami pozycyjnymi fonemów twardych. Od XVII w. są samodzielnymi fonemami, ponieważ występują niezależnie od *s* siedzstwa, por. par wyrazów *drogie* : *drog* [droge]; por. te : *biologa* : *biologia*, *teatrologa* : *teatrologia* itp.

3.5.3. Ewolucja wymowy połączeń *g'e* oraz *x'i* w wyrazach obcych

Niekiedy, słuchając starszych osób lub archiwalnych nagrań, możemy usłyszeć formy typu: *algiebra*, *gieografia*. Taki sposób wymowy jest związany z obowiązującymi w okresie międzywojennym zasadami pisania i wymawiania połączeń *ge* w wyrazach pochodzenia obcego. Grammatyki języka polskiego od początku doby nowopolskiej również traktowały połączenie *g z e* w wyrazach pochodzenia obcego – najczęściej zalecano wymowę typu *algiebra*; w różnych propozycjach były też formy typu *jenerał*. Na początku XX w. językoznawcy ustalili zasady zapisywania i wymawiania połączeń spółgłoski *g z e* w wyrazach obcego pochodzenia jako *gie*. Ta reguła została zmieniona w 1936 r. i od tego czasu w wyrazach obcego pochodzenia piszemy i wymawiamy *ge*: *geografia*, *algebra*. Jak zauważa J. Perlin (2004), zmiana wymowy z *g'e* na *ge* w wyrazach obcego pochodzenia jest przykładem wpływu zmian pisowni na zmiany wymowy.

Spółgłoska *x* przed nowymi samogłoskami przednimi nie brała udziału w czwartej palatalizacji. Współczesne nie w systemie konsonantycznym jest głoska *x'*

– jej obecność od ok. XIX w. zawdzięczamy zapożyczeniom typu *Chiny, Hiszpania* oraz powstaniu form czasownikowych typu *wymachiwa* w miejsce dawnych *wymachowa*.

3.5.4. Spółgłoski *k', g'* w gwarach i w języku kaszubskim

Na Kaszubach oraz w gwarach na północy Polski (Krajna, Bory Tucholskie) spółki *ki, gi* uległy jeszcze mocniejszemu zmiękczeniu i przekształciły się w *ci, dzi* lub *cz*i*, d*i**. Niekiedy proces ten jest nazywany piętą palatalizacją – kaszubską.

<i>ki, gi</i>	<i>ći, źi</i> <i>č<i>i</i>, ž<i>i</i></i>
---------------	--

* <i>tak j</i>	stp. <i>taky</i>	pol. <i>taki</i> ; kasz. <i>ta i</i>
* <i>dl'g j</i>	stp. <i>długy</i>	pol. <i>długi</i> ; kasz. <i>dłęd i</i>

Realizacja spółki *ki, gi* w języku kaszubskim widoczna jest np. w popularnej pieśni kaszubskiej – w *Alfabecie kaszubskim*:

*To je krótczi, to je d*ł*ęd*i*, to kaszëbskô stolëca.*
To s basë, to s skrzëpczi, to òznaczo Kaszëba.
*Òznaczo Kaszëba, basë, skrzëpczi, krótczi, d*ł*ęd*i*,*
to kaszëbskô stolëca. [...]
*To s hóczi, to s p*ł*óczi...*

W dialekcie Mazowsza brak rozróżnienia pomiędzy spółgłoskami *k'* i *k* oraz *g'* i *g* w grupach, które są kontynuantami *ke, ge*. W różnych gwarach mazowieckich można zatem spotkać albo realizację spółki *ki, gi* przed spółką *ka, da* samogłosek *e*, np. gwara warszawska (tzw. wiechu) pojawiają się takie formy jak *kiefir, chiba, mogie, muchi, kiedy*, albo twarde spółki *k, g*: *kedy, kefir, cukerki, rogem* itp.

4. Polskie procesy depalatalizacyjne

Depalatalizacja⁶⁶ to stwardnienie (odmiękczenie) spółgłosek palatalnych. Tendencja taka ujawniła się już w epoce prasłowiańskiej i była typowa zarówno w okresie staro-, jak i redniopolskim.

W języku polskim obok procesów palatalizacyjnych w różnych okresach rozwojowych działały także procesy depalatalizacyjne, które polegały na utra-

⁶⁶ Proces ten jest też nazywany dyspalatalizacją, jednak ten termin jest częściej używany jako synonim przegłosu – procesu dotyczącego samogłosek.

Głosk *l*, a tak e *c*, *ś*, *ż*, *ź*, zalicza się do funkcjonalnie miękkich, czyli takich głosek, które choć fonetycznie twarde, w systemie morfologicznym pełni funkcję miękich i są alternantami głosek twardych, np. *koto* – *kole*, *spat* – *spali*, *mleko* – *mleczarz* (*Encyklopedia wiedzy o języku polskim* 1978: 324). Ponieważ przekształcenia głosek dziękłych mianem funkcjonalnie miękich, a także przeobrażenia głosek funkcjonalnie twardych dokonywały się w różnym czasie, głoski te wchodziły w trójki (*t* : *l* : *l'*), a nawet czwórki alternacyjne (*k* : *k'* : *cz* : *c*; *g* : *g'* : *ż* : *ź*).

4.2.1. Czas działania depalatalizacji *c*, *ś*, *ż*, *ź*, *č*, *ž*, *r* w języku polskim

Analiza zabytków pozwala stwierdzić, że proces depalatalizacji spółgłosek *c*, *ś*, *ż*, *ź*, *r* na pewno rozpoczął się w XV w. świadczą o tym zapisy wyrazów z głoskami *č*, *ž* w *Biblii królowej Zofii*. W tych wyrazach brak oznaczeń miękkości przez *y*, podczas gdy spółgłoski miękkie są konsekwentnie zapisywane jako połówki liter, np. *zyemya*. O braku miękkości spółgłosek *c*, *ś*, *ż*, *ź*, *r* w XVI w. świadczą zapisy w większych drukach, w których litera *y* oznacza już samogłoskę *y* – pojawia się ona po wszystkich spółgłoskach pochodzących z prasłowiańskich palatalizacji i jotacyzacji *t*, *d*, *k*, *r*, *g*, *z*, *x*. Ostatecznie przyjmuje się, że proces depalatalizacji zakończył się w Polsce na przełomie XV i XVI w.

4.2.2. Depalatalizacja *č*, *ž*, *č*, *ž* w polskich gwarach

Proces twardnienia (odmiękczenia) spółgłosek dziękłych słowych nie przebiegał jednolicie na wszystkich ziemiach polskich. Depalatalizacja mogła polegać na redukowaniu ruchu przedkałatającego ku palatum i wówczas powstawały twarde głoski *č*, *ž*, *č*, *ž*. W taki sposób proces ten przeprowadziły gwary w Wielkopolsce, na Pomorzu i Warmii oraz gwary z obszaru leżącego na wschód od linii Rzeszów – Suwałki, które znalazły się w zasięgu siedliska języków wschodniosłowiańskich – depalatalizacja spółgłosek dziękłych słowych przebiegała w tych gwarach tak samo jak w języku literackim.

W gwarach małopolskich, śląskich i mazowieckich oraz w nielicznych gwarach wielkopolskich proces depalatalizacji spółgłosek dziękłych słowych polegał na nieznacznym przesunięciu ich artykulacji ku zębom – głoski te zaczęły być wymawiane jako *c*, *dz*, *s*, *z*, np. *syja*, *zyto*, *cysty*, *capka*, *salik*. Przejście spółgłosek *č*, *ž*, *č*, *ž* w *s*, *z*, *c* nazywamy **mazurzeniem**. Proces ten nie objął kontynuantu spółgłoski *r*, czyli głoski *r*. W niektórych gwarach, np. na Podhalu, głoski powstające w wyniku mazurzenia zachowały miękkość, np. dawne *č* jest wymawiane jako *c*, por. literackie *czolo* – *c'olo*, *syja* – *s'ija*, *zyto* – *z'ito*, *czysty* – *c'isty*. Tego typu wymowa jest dowodem archaiczności gwary podhalańskiej, a samo przejście spółgłosek dziękłych słowych w odpowiadające im zmiękczone spółgłoski z pewnością nosi nazwę **archaizmu podhalańskiego**.

4.2.3. Konsekwencje depalatalizacji *c', ʒ', š, ž, č, ž, r'* w języku polskim

Spółgłoski, które powstały w wyniku depalatalizacji, tworzą odrębny podzespół fonologiczny grup spółgłosek. Nazywamy je spółgłoskami historycznie miękkimi, by podkreślić ich pierwotny charakter. Dowodem na to, że niegdyś były miękkie, jest fakt, że występowały po nich samogłoski przednie lub takie, które pochodzą z przasłowiańskich samogłosek przednich.

Depalatalizacja spółgłosek funkcjonalnie miękkich spowodowała przekształcenie samogłoski *i* stojącej po *c, ʒ, š, ž, č, ž, r'* w *y* (artykulacja *y* nie wymaga tak mocnego zbliżenia łożyska do podniebienia jak przy *i*).

<i>š'i</i> ≥ <i>š'y</i>	<i>ž'i</i> ≥ <i>ž'y</i>
<i>č'i</i> ≥ <i>č'y</i>	<i>ž'i</i> ≥ <i>ž'y</i>
<i>c'i</i> ≥ <i>c'y</i>	<i>ʒ'i</i> ≥ <i>ʒ'y</i>

W dobie staropolskiej wyrazy takie jak *czyta*, *szyja*, *wilcy* były wymawiane jako [*ita*], [*šiiia*], [*v'ilt'č'i*], czyli zgodnie z dziedzictwem przasłowiańskim. W wyniku utraty miękkości spółgłoski *i* – zaczęła być wymawiana jako *y*⁶⁷.

Zmiana artykulacji samogłoski *i* po spółgłoskach historycznie miękkich jest spowodowana względami artykulacyjnymi. Gdy zanika ruch łożyska ku podniebieniu, samogłoska wymawiana po takiej stwardniałej spółgłosce nie może być realizowana jako *i*, ponieważ są to dwa zbyt odległe ruchy artykulacyjne: po spółgłosce stwardniałej łożysko nie może szybko przyjść w pozycję takiej jak w artykulacji *i*; układa się zatem tak, że powstaje *y*.

Głoski *c, ʒ, š, ž, č, ž, r'* nazywane są funkcjonalnie miękkimi, ponieważ pełnią funkcje spółgłosek miękkich, np. rzeczownik *noc* odmienia się przez przypadki podobnie jak inne miękkotematowe rzeczowniki (np. *posta*, *złoto*) – jedynie w miejscu *i* wymawia się *y*.

4.3. Utrata miękkości spółgłosek *p', b', m', v'* przed spółgłoskami *i* w wygłosie wyrazu

Rozwój głošek *p', b', m', v'* był uzależniony od siedziska fonetycznego:

- przed samogłoską miękką spółgłoska zachowała się do dziś – głoski te pierwotnie wymawiane były synchronicznie, z czasem upowszechniła się wymowa asynchroniczna, początkowo w północnej Polsce, potem w całym kraju, np.:

⁶⁷ W konsekwencji zmienił się także status fonologiczny głošek *i – y* (por. cz. II.2: 2.2).

si przed samogłosk przedni lub jot , np. *las* *l s , *pole* *polje, *lód* *led , *lud* *ljud .

W gwarach na wschodzie, np. w okolicach Przemyśla, zachowała się do dziś wymowa miękka *l* niezależnie od *s* siedziwa, np. *kl'ucze*. Natomiast w gwarach Mazowsza brak *l'* i w związku z tym można tam zaobserwować wymowę typu *lypa*, *Celyna*, *malyna*, *lystek cebuly*. Wymowa ta jest też charakterystyczna dla gwary miejskiej warszawskiej.

5. Powstanie nowych spółgłosek spalatalizowanych

Spółgłoski, które miały artykulację dodatkową w postaci uniesienia rodka języka do palatum, czyli *t'*, *d'*, *s'*, *z'*, *c'*, *š'*, *ž'*, *č'*, *š'*, *ž'*, *č'*, *r'*, istniały w początkowej fazie rozwoju języka polskiego. Procesy palatalizacyjne i dyspalatalizacyjne, o których była mowa w poprzednich rozdziałach, doprowadziły do usunięcia tych głosek z systemu fonologicznego języka polskiego w epoce staropolskiej i u progu epoki średniopolskiej. Dowodem na to mogą być formy wyrazów obcych przyswojonych w dobie średniopolskiej. W wyrazach tych np. głosce *c'* odpowiada twarde *c*, np. *facecya*, głosce *r'* – twarde *r*, np. *Maryja* (z hebrajskiego *Mirjam*).

Głoski *t'*, *d'*, *s'*, *z'*, *c'*, *š'*, *ž'*, *č'*, *š'*, *ž'*, *č'*, *r'* zaczęły znów wymawiać w dobie nowopolskiej w wyrazach zapożyczonych. Najpierw pojawiły się spółgłoski *c'*, *z'*, *s'* w początkach typu *lekcja*, *pasja*, *Azja*, *matmazja*, później zaczęły wymawiać także głoski *t'*, *d'*, *š'*, *ž'*, *č'*, *š'*, *ž'*, *č'*, *r'*, np. *tiul*, *ju-jitsu*, *Cin-Cin*, *tiara*, *igolo*, *risotto*, *jeans*. Obecnie spółgłoski te, choć są używane rzadziej niż inne, weszły do zasobu fonetycznego języka polskiego jako warianty pozycyjne (realizowane przed *i*, jot lub głosek rodkowej zyków – por. Ostaszewska, Tambor 2008: 34).

6. Palatalizacje i depalatalizacje a nazwy własne

Procesy miękczenia i twardnienia spółgłosek obserwujemy nie tylko w apetywach, ale także w nazwach własnych. Na przykład dzierżawcze nazwy miejscowe tworzone od nazw osobowych m.in. przy użyciu formantu *-j. Sufiks ten wywoływał jotyzację – jota była wchłaniana przez zmiękczony spółgłosk, a jej wygłosowy w pozycji słabej zanikał. W rezultacie współczesnym ładem dawnego formantu jest jedynie miękki paradygmat nazw typu: *Małogoszcz*, *Domaradz*, *Radom*, *Bytom*, *Jarostaw*. W nazwach zakończonych na spółgłoskę wargową obserwujemy ponadto dyspalatalizację spółgłoski w wygłosie mianownika; dawna miękkość jest widoczna jedynie w przypadkach zależnych (por. np.: z miasta *Radomia*, *Jarostawia*, *Przemyśla*, ale pana *Radoma*, *Jarostawa*,

Przemysła). Podobną dyspalatalizację wygłosowych spółgłosek wargowych obserwujemy w nazwiskach typu *Karp*, *Goł b*, *Jastrz b*. Antroponimy te mają współcześnie wariantywność odmian: albo zachowują miękki paradigmat (jak apelatywy, od których zostały utworzone), np. *Goł b*, *Goł bia*, *Goł biowi*, albo te odmieniają się według twardego paradigmatu: *Goł b*, *Goł ba*, *Goł bowi*, *Goł ba*, z *Goł bem*, o *Goł bie*.

Nazwy miejscowe topograficzne tzw. lokalizujące (pochodzą od wyrazów przyimkowych, wskazujących na położenie nazywanego obiektu) bardzo często tworzone sufiksem *-je*, który uległ cięgnięciu (kontrakcji), ale wcześniej w wyrazach zakończonych na spółgłoskę tylną zygów wywołał pierwszą palatalizację praszłowiaską (np. *Podzamcze*, *Zaporoże*, *Podwistocze*), a w pozostałych – zmiekczenie tematu (np. *Zapłocie*, *Zagórze*, *Zamoście*).

Procesy palatalizacyjne i dyspalatalizacyjne są widoczne także w nazwach osobowych adaptowanych do języka polskiego w średniowieczu. Na przykład greckie imię *Margarites* ‘perła’, przez które za pośrednictwem łac. *Margarita* (starożytnie *Margareta*), zostało zaadaptowane do języka polskiego jako *Małgorzata* – pierwsze *r* uległo dysymilacji i przekształciło się w *ł*, drugie *r*, zmiekczone, przekształciło się w *rz*. W nowszych zapożyczeniach tego imienia nie obserwujemy już dawnych efektów palatalizacji *r*: *Margareta* || *Margerita* || *Rita*. Z kolei łacińskie imię *Agnes* (łac. *agnus* ‘jagnię’) polszczyzna dostosowała do swojego systemu fleksyjnego poprzez dodanie formantu *-ka* (*ka). Powinno to spowodować zmiekczenie *s >*, jednak w imieniu, prawdopodobnie pod wpływem starożytnego *Agneka*, pojawiło się stwardniałe *sz*.

JAK UNIKNĄĆ NAJCZĘSTSZYCH BŁĘDÓW

- Należy pamiętać, że w języku polskim twardeму *d* odpowiada miękka głoska *d*, a nie *d'*, zaś zmiekczonemu *t* – głoska *t*, a nie *t'* (nie ma alternacji *d : d'* czy *t : t'*).
- Należy pamiętać, że *d* powstało w wyniku dalszej palatalizacji *t'* i nigdy nie pochodzi z *c'* (dzisiejszego *c*), a *d'* powstało w wyniku dalszej palatalizacji *d* i nigdy nie pochodzi z *dz'* (dzisiejszego *dz*). Wszystkie te głoski są wtórne – powstały w efekcie palatalizacji spółgłosek *t*, *d*, *k*, *g*.
- Należy pamiętać, że w wyrazach rodzimych każde współczesne połączenie *szy*, *y*, *czy*, *d y*, *cy*, *dzy* pochodzi ze starszego: *ši*, *ži*, *i*, *i*, *c'i*, *'i* i powstało po depalatalizacji głosek historycznie miękich, a nie w efekcie „dziwnej wymiany *i* na *y*”.
- Należy pamiętać, że wyrazy, których temat współcześnie nie kończy się spółgłoską wargową twardą, mogły być zakończone jerem przednim i dopiero z cza-

sem mogły ulec depalatalizacji. Aby to sprawdzić, wystarczy utworzyć dopełniacz lp. (por.: *gał b – goł bia*, ale: *gł b – gł ba*) – łatwo będzie można rozstrzygnąć, czy wyraz jest miękko-, czy twar-dotematowy.

ODSYŁACZE DO PODRĘCZNIKÓW I OPRACOWAŃ

Dług.Dub. II 9.4, II 10, II 11, II 14

Kl.Urb.Le. §43–67

Koneczna 1965: 123, 129–200

Maćczak 1983: 36–41

Miodek 1987: 151–152 (*Druzgoc ca kl ska* – o hiperpoprawności i mazurzeniu)

Miodek 2007: 188–189 („*Czasem szepcemy*”)

Perlin 2004

Strut. §79–83

Urb.dial. §20–31

Walczak 1999: 85–86, 137–138

Wieczorkiewicz, Sinielnikoff 1965: 51–60

PYTANIA

1. Dlaczego w języku polskim po spółgłoskach *k*, *g* nie występuje samogłoska *y* (z wyjątkiem najnowszych zapożyczeń)?
2. Dlaczego Jan Kochanowski rymował *moje : koze*?
3. Dlaczego w alfabecie nie ma pojedynczych liter oznaczających miękko- i twar-dotematyczne spółgłoski wargowe *p'*, *b'* itp.?
4. Jeśli nazwa miasta *Jarostaw* pochodzi od imienia *Jarostaw*, to dlaczego odmienia się inaczej niż to imię (nazwa miasta: *Jarostaw*, *Jarostawia*, imię: *Jarostaw*, *Jarostawa* itd.)?
5. Dlaczego w temacie wyrazu *owca* podczas odmiany przez przypadki pojawia się raz miękko- i raz twarde (*owca*, *owiec*)?
6. Dlaczego w języku polskim *d* nie alternuje z *d'*?
7. Dlaczego w wyrazach rdzennie polskich nie ma głoski *t'*?
8. Dlaczego w języku polskim po spółgłoskach dziś słowych *š*, *ž*, nie występuje nigdy *i* (z wyjątkiem najnowszych zapożyczeń)?
9. Dlaczego spółgłoska wymienia się do *t*, np. *lata : le*, i alternuje z głoską *c*, np. *lec*?
10. W mowie mieszkaćców Mazowsza można usłyszeć formy: *malyna*, *lystek cebuly*, *kalyna*. Jakie zjawisko obrazuje taka wymowa?

11. Udowodnij, że nazwa *Bydgoszcz* pochodzi od imienia staropolskiego *Bydgost*. W jaki sposób utworzono nazw miejscow ?

ĆWICZENIA

1. Ułó w kolejno ci chronologicznej podane poni ej grupy wyrazów. Zaczni od formy najstarszej, zako cz zapisem ortograficznym. Nast pnie nazwij procesy, które doprowadziły do zmian w obr bie spółgłosek mi kkich.

- a) morze: *morje, może, morže, mor'e, mor'ze, mo'że*
 b) ciasny: *t'as'ny, asny, t'as' n j , t'as' n j , as'ny*
 c) chłopca: *xlop'ca, xuopca, xlop' ka, xlop' c'a, xlopc'a*
 d) zgiełk: *zg'euk, glk , zgełk, zgiełk, gelk*
 e) pasja: *passio, pasyja, pas'ja*
 f) le : *le , l' n' , l'e*

2. Wska spółgłoskowe alternacje tematyczne w poni szych parach wyrazów.

Obja nij genez tych alternacji:

<i>wiat : na wiecie</i>	<i>słód : słodzik</i>
<i>wiosna : przedwio nie</i>	<i>ład : o ładzie</i>
<i>mróz : mro ny</i>	<i>sklep : sklepik</i>

3. Wyja nij genez spółgłoskowych oboczno ci tematycznych w wyrazach:

<i>dzie : (we) dnie</i>	<i>krew : krwi</i>
<i>starzec : starca</i>	<i>m drzec : m drca</i>

Czy w formach: *dnie, krew, starca, m drca* wyró nione spółgłoski zawsze były twarde?

4. Dlaczego w wyrazach: *kielbasa, kiel* nie doszło do pierwszej palatalizacji prasłowia skiej? Czy nie było do niej warunków? Przedstaw rozwój tych wyrazów.

5. Poni ej s podane formy z tematem zako czonym spółgłosk historycznie mi kk . Co dzi wiadczy o dawnej mi kko ci tych głosek?

noc, twarz, słudzy, chłopcy, człowiecze!, Bo e!

6. Od podanych rzeczowników utwórz przymiotniki:

las, mróz, wiatr, dół

Jakiego formantu u ył? Jakie zmiany głoskowe spowodował ten formant w temacie przymiotnika?

7. Jak – zgodnie z prasłowia skim prawem korelacji palatalno ci – powinna si rozwin prasłowia ska forma **vesel*? Przedstaw ewolucj tego wyrazu do czasów współczesnych.

8. Dokonaj porównania par wyrazów:

wiesiołek – wesoty

masarz – mi so

rozsierdzi (si) – serce

Zastanów si , czy te wyrazy mog by spokrewnione etymologicznie? Który z wyrazów w parze jest bli szy formie prasłowia skiej pod wzgl dem mi kko ci spółgłoski?

9. W gwarze z okolic Podhala mo na usłysze formy: *c'ita* , *sus'i* , *chłopc'i* , *z'iw*y (zamiast: *czyta* , *suszy* , *chłopcy* , *ywy*). O czym wiadczy taka wymowa?

10. Poni ej podane s derywaty z formantem *-tel :

czciciel, *obywatel*, *przyjaciel*.

Który z nich rozwin ł si pod wpływem j zyka czeskiego?

11. Jaka jest etymologia cz stych na Podkarpaciu nazw *Zalesie*, *Zawodzie*, *Podpromie*? Dlaczego wszystkie te nazwy s mi kkotematowe? Jakim formantem zostały utworzone?

12. W mowie niektórych (zwłaszcza starszych) osób mo na usłysze formy: *gieografia*, *gienerał*, *gieologia*. Objaj nij, jak mo na wytłumaczy tak wymow ? Dlaczego w polszczy nie ogólnej te formy wymawiane s twardo (*geografia*, *generał*, *geologia*)?

13. Zastanów si , jak – zgodnie z prasłowia skim prawem korelacji palatalno ci – powinny si rozwin podane poni ej formy? A jak one współcze nie brzmi ? Wyja nij ich rozwój:

*m r nik

*kv t nik

*orbot nik

14. Poni ej s podane wyrazy, w których zgodnie z reguł ortograficzn „rz” pisze si po literach: *g*, *k*, *ch*, *p*, *b*, *t*, *d*. Wykonaj rekonstrukcje prasłowia skich form tych wyrazów; ustal, jakimi głoskami pod wzgl dem stopnia otwarcia s spółgłoski oznaczone ww. literami oraz głoska zapisywana jako *rz*. Nast pnie przypomnij sobie struktur sylaby prasłowia skiej i wyja nij, dlaczego po tych głoskach nie mo e by głoski zapisywanej jako :

przyja

krzyk

brzytwa

drzema

chrzan

trzyma

Przykład: *grzyb* *grib , *g* – głoska zwarta, *r* – głoska półotwarta; zgodne z zasad budowy sylaby psł. spółgłoska półotwarta mo e znale si po zwartej.

Objańnij, skąd wzięły się podkreślone formy, i przedstaw ich rozwój do czasów współczesnych.

4. Przyjrzyj się poniższym fragmentom utworów A. Mickiewicza (*Słownik języka...*, t. II: 517, t. III: 206). Zastanów się, o czym wiadczy taki zapis wyrazów *jastrz b*, *goł b*?

... a gdzie niegdzie z góry
Upada jak ki   niegu goł b' srebrnopióry

Jeden goł   co widziałem to był goł b' dziki

Jaki to dziadek jak goł b' siwy

Jasrz b' pod jasnemi widz   cy bł kity,
Trzepie skrzydłem...

5. Przeczytaj tekst z okolic Grubowa (pow. tarnobrzeski). Wskaż przykłady mazureńskich wyjątków, na czym polega to zjawisko. Dlaczego w wyrazie *pszymusali* zachowało się *sz*?

Jak ja pamiętom, to dawniej tag do skoły nie pszymusali. A ji z jednej strony lepiej beło, bo miał chołcho pał. Teras nie płoł, to zaras duzo kare zakładajo, a tu pał ni ma cholcho. Pamiętom, nieboscyk tatu cholchiel, zeby my chodziel do tej skoły, ale matusia nie dali [...]. Jak nas piecioro beło w domu, to zadne do skoły nie chodziło. Ale teras jinacej.

Urba   czyk 1962: 84⁶⁹

6. Jedna z wersji znanej rymowanki brzmi tak:

*Łapiemy muchi w paluchi,
Kładziemy muchi na blachi,
Robimy z muchi wybuchi,
I mamy ubaw po pachi.*

Jaka cecha dialektalna znalazła odbicie w tym tekście? Na jakim obszarze ona występuje?

7. Bohaterowie filmu *Sami swoi* mówili bardzo charakterystycznym językiem. Przeanalizuj podaną transkrypcję⁷⁰ i powiedz, jakie cechy dialektalne są widoczne w wymowie Janki, Pawlaka i Kargula. A jak mówi młodsze pokolenie (Jadka i Witja)?

⁶⁹ Tekst podano w pisowni uproszczonej.

⁷⁰ Ze względu na znaczenie intonacji w podanym tekście zachowano znaki zapytania w transkrypcji.

Pawlak: *kargul podei 'no do płota | podei 'iag i ia potxo e ||*

Kargul: *no po šedł i co?*

Pawlak: *a tera zdeim apk'e | iak i ia zd'ion ||*

Kargul: *a na co m e to?*

Pawlak: *na okol'i nos'c' | że naša vendrufka luduf iuś s'e zako yła i šeba było
voiny | žeby zdobyć pokui || a teras pła || władek | nie wstyc' s'e | pła ||
i tak ikt e vi 'i | fšysyk'e i tak pła ||*

Jad ka: *a ty ego e pua eś?*

Witja: *a bo to ostat i ras e go im? pa še vole ||*

Jasiek: *s kargulem s'e s'c'iskales'?*

Pawlak: *e ina ei | ias'ku ||*

Jasiek: *s tym samym | co ia s'e ftedy?*

Pawlak: *s tym | ktury s'e teras tob'e kła a ||*

Kargul: *iak s'e maś?*

Jasiek: *to ty tak tatowei pšys'e g'i słuxał?*

III.3. PRZEOBRAŻENIA W SYSTEMIE SPÓLGŁOSKOWYM NIEZWIĄZANE Z MIĘKKOŚCIĄ

PYTANIA, KTÓRE MOŻE ZADAĆ POLONIŚCIE JAŚ DOCIEKLIWY

1. Dlaczego w *Chłopach* Reymonta bohaterowie noszą imiona zaczynające się na „j”? *Jantek, Jewa, Jagata*? Przecież w języku polskim imiona te brzmią: *Antek, Ewa, Agata*.
2. Dlaczego zapożyczenia takie jak np. *barwa, post* nie zaczynają się na spółgłoskę *f* jak wyrazy w języku, z którego zostały przejęte: niem. *Farbe*, germ. *festen*?
3. Dlaczego wyrazem pochodnym od rzeczownika *miasto* jest *miejski*? Co stało się z *cz* i *st* z tematu słowotwórczego?
4. Gdzie się podziało *w* w formie przymiotnika *wiejski*? Przecież przymiotnik pochodzi od wyrazu *wie*.
5. Dlaczego w języku staropolskim jest forma *ociec* zamiast współczesnej *ojciec*?
6. Dlaczego aktorzy przedwojenni inaczej wymawiają *ł* niż dzisiaj?
7. Jak lepiej mówić: *me go* czy *mojego*? Dlaczego ten zaimek ma dwie formy?
8. Dlaczego zdrobnienie wyrazu *serce* brzmi *serduszko*, a nie *sercuszko*? Skąd wzięło się tam *d*?
9. Dlaczego wyraz *i* tak dziwnie się odmienia w czasie przeszłym? Dlaczego ona *szła*, a nie *szedła*?
10. Skąd wzięła się *jota* w formie *umiej*, skoro bezokolicznik brzmi *umie*?

CO POWINIEN WIEDZIEĆ NAUCZYCIEL JASIA DOCIEKLIWEGO

1. Dzieje głosek *ɨ* i *ɥ*

1.1. Miejsce joty *i* u niezgłoskotwórczego w systemie głosek polskich

W języku polskim istnieją głoski, które sytuują się w pasie przedciowym między samogłoskami i spółgłoskami. Przysparzają one sporo kłopotu przy pró-

bach ich klasyfikowania. Mowa o głoskach: *u, u, i, i*. Słone określone mianem półsamogłosek, półspółgłosek, spółgłosek niesylabicznych, samogłosek niezgłoskotwórczych. Ze spółgłoskami *ł* czy *je* to, *e* nie mogłyby o rodkiem sylaby, nie mogły na ich przedłu jak samogłoski⁷¹; przy ich artykulacji nie ma wprowadzenia zwarcia w jamie ustnej, nie ma jednak takiego otwarcia charakterystycznego dla samogłosek, a jedynie silne przewężenie po rednie między otworem i szczeliną (Ostaszewska, Tambor 2008: 35). Owo silne przewężenie powoduje, że przy takiej samej masie i prędkości przepływającego przez kanał ustny powietrza efekt tarcia jest wyraźniejszy podczas artykulacji głosek *u, u, i, i* niż przy artykulacji samogłosek (Dukiewicz, Sawicka 1995: 25). Głoski te, podobnie jak samogłoski, nie mają bezdźwięcznych odpowiedników i charakteryzują się przebiegami złoonymi z drga regularnych.

Współczesne podręczniki do fonetyki opisowej języka polskiego zaliczają *i* i *u* do spółgłosek półotwartych (Ostaszewska, Tambor 2008: 35). Niektórzy językoznawcy opisują je jako leżące w pasie przejściowym i nie rozstrzygają, czy są to samogłoski, czy spółgłoski, jednak nie umieszczają tych głosek w tabeli spółgłosek (Skowrońska 2002: 124–125). Starsze podręczniki pomijały te głoski w opisach spółgłoskowych i omawiały je przy samogłoskach (por. np. Wierzbowska 1971: 122–128, Strutyński 1995: 39, 43).

Wahania w tym zakresie prezentują także podręczniki do fonetyki historycznej. S. Dubisz i K. Długosz-Kurczabowa (2001: 138) sytuują *i* w ród spółgłosek miękkich (rodkowej zykowych). Podobnie czyni Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawinski i S. Urbańczyk (1981: 129), przy czym klasyfikują tę głoskę w ród szczelinowych. H. Koneczna (1965: 48), S. Rospond (1971: 105), Z. Stieber (1962: 70), J. Strutyński (1982: 67) nie traktują ją jako spółgłoski. W podręcznikach do gramatyki historycznej nie omawia się u niezgłoskotwórczego, ponieważ w czasie kształtowania się języka polskiego głoska ta nie istniała (por. pkt 1.3).

1.2. Geneza joty i jej rozwój

Prasłowiańskie **i* pochodzi z praindoeuropejskiego *i* niezgłoskotwórczego. Była to samogłoska wysoka, przednia, jednak nie była tak wysoka, by przekształciła się w przedniej zykowej miękkiej szczelinowej spółgłoski. Miała bardzo energiczną artykulację, o czym świadczy fakt, że powodowała zmianę artykulacji sąsiadujących z nią samogłosek, np. ***j *j*, ***jo *je* (**poljo polje*, **morjo morje*), ***j *ja*, ***j₂ *i*, ***jy *ji*, *j *i* (***j gla igła*) (Koneczna 1965: 33, Strutyński 1991: 39).

⁷¹ Głoski te określają się mianem „chwilowych”, gdy ich cech charakterystyczny jest krótko – [u] przedłu one przechodzi w [u], a [i] w [i] (Skowrońska 2002: 125).

Specyficzne wła ciwo ci joty spowodowały, e miała du y wpływ na zmianę głosek z ni s siaduj cych. Ze spółgłoskami stoj cymi przed ni ł czyła si tak ci le, e traciła sw odr bn artykulacj , jednocze nie powoduj c silne ich zmi kczenie, np. *duxja dusza, *vozj wo , *sv tja wieca, *lovj łowi (procesy palatalizacji przez jot zostały opisane w cz ci III.1).

Fakt, e artykulacja joty była bardzo w ska, sprawił, e głoska ta nie była przeszkod w ci ganiu si dwóch samogłosek znajduj cych si w jej s siedz-
twie⁷². Proces ten, zwany kontrakcj , zachodził zarówno w epoce przedpolskiej, jak i na gruncie j zyka polskiego. Dokonał si w zło onych formach przymiotników (np. *mal j *mal), w niektórych formach rzeczowników (np. *pisan j pisanie), zaimków (*m n j mn) i liczebników (*jedin j jeden), a tak e w czasownikach (np. *st j ti st , *zn j š znasz) i zaimkach dzier awczych (np. mojego m go) (proces kontrakcji dokładnie został opisany w cz ci II.6: 2.3).

Nagłosowa jota stoj ca przed samogłosk tak e mogła zanika , zwłaszcza je li stał po niej jer, czyli bardzo krótka samogłoska. Wówczas grupa *j - była realizowana jako i- lub całkiem zanikała, np.: *j grati igra || gra , *j skra iskra || skra (por. cz II.1: 1.4).

Jota cz sto ulegała redukcji, jednak zdarzały si przypadki wr cz odwrotne: ju na gruncie j zyka polskiego wykształciła si nowa jota wygłosowa w wyrazach u ywanych obocznie w starszej postaci bez -j, np. dzisia || dzisiaj, wczora || wczoraj, tuta || tutaj, indzie || indziej, dwa || dwaj, oba || obaj, dale || dalej, wi ce || wi cej. Pochodzenie joty w tych wyrazach tłumaczy si czynnikami fonetycznymi (np. wymow e pochylonego jako ij), analogiami, przesuni ciami granic morfemów, np. pochłoni ciem nagłosowego j- z wyrazu nast puj cego przez wyraz poprzedzaj cy (Kl.Urb.Le.: 143–144).

W pewnej grupie wyrazów j zyka polskiego pojawiła si ponadto jota, która była rezultatem antycypacji palatalno ci i wyrówna analogicznych, np. ujrze , zdrajca, ojciec, kojec, wiejski, miejski (por. pkt 3.1 w tej cz ci).

Asynchroniczna wymowa spółgłosek mi kkich wargowych doprowadziła do tego, e współcze nie powstał jeszcze jeden typ „nowej joty”, który nie jest utrwalony w pisowni – wyrazy typu biały, miasto, piasek wymawiane s jako b'iauy, m'iaasto, p'iasek. W tym typie artykulacji mi kko wydziela si w postaci osobnej głoski, czyli i.

⁷² Z. Klemenskiwicz, S. Urba czyk i T. Lehr-Splawiski (1981: 143) obja niaj , i „w po-
łeniu nagłosowym lub mi dzy samogłoskami j wymawiane było słabo, tak e cz sto zanikało
albo nie dochodziło do wiadomo ci mówj cych. Tym tłumaczy si cz sty zanik j przed a w staro-
cerkiewno-słowia skim (por. *abl ko, *az , *avor), a tak e fakt, e j nie stanowiło przeszkody
w asymilacji i ci ganiu samogłosek w s siaduj cych ze sob zgłoskach”.

W efekcie upodobnie wewn. trzwyrazowych powstaje ponadto unosowiona jota, której tak e nie oddaje ortografia j języka polskiego. W ten sposób jest realizowana spółgłoska przed szczelinowymi, np.:

<i>pa ski</i> [paisk'i]	<i>ko ski</i> [koisk'i]
<i>ta szy</i> [taišy]	<i>kocha szy</i> [koxaišy]

Równie w ten sposób, czyli z unosowion. jot (dyftongicznie), jest wymawiana samogłoska nosowa w pozycji przed szczelinowymi miękkościami i, np.:

<i>g</i> [gei]	<i>wi zie</i> [v'eie]
<i>pi</i> [p'ei]	<i>gał zie</i> [gauiei]

Z kolei przy wymowie przed spółgłoskami zwarto-szczelinowymi dochodzi do zjawiska zwanego rozsunieniem artykulacyjnym – w rezultacie antycypacji wysklepienia masy języka w przodzie jamy ustnej wyodrębnia się unosowiona jota, np.:

<i>nia czy</i> [ai y]	<i>ko ca</i> [koinca]
<i>po czocha</i> [poi oxa]	<i>sło ce</i> [suoince]

1.3. Geneza prasłowiańskiej półsamogłoski *u i przekształcanie się *u ≥ v. Powstanie u niezgłoskotwórczego na gruncie polskim

Praindoeuropejskie u niezgłoskotwórcze w języku prasłowiańskim uległo znaczącym przekształceniom: zaczęło być wymawiane jako spółgłoska dwuwargowa, przy czym charakterystyczne dla u zaokrąglenie warg stopniowo się wycofywało. Tak głosk [ ] przeżyła polszczyzną. Z czasem miejsce powstawania szczeliny przesunęło się, zaczęła być wytwarzana między górnymi zębami a dolnym wargiem.

Geneza dzisiejszego v jest widoczna przede wszystkim w wyrazach, które rozwinęły się z dawnych dyftongów z u, np. *ku* – *kowa*: obydwie formy zawierają ten sam praindoeuropejski rdzeń ****k u** || *k u*, który przed spółgłoską przekształcił się w *ku-* (****kouti** ****kov** || *kuj* *ku* – forma wtórna oparta na temacie czasu teraźniejszego), zaś przed samogłoską – w *kow-* (****kouati** ****kovati** *kowa*). W planie synchronicznym pokrewieństwo rodzinne wyrazów *ku* i *kowal* jest słabo widoczne (zob. Bory 2005: 271).

Porównanie z wyrazami z innych języków indoeuropejskich dowodzi, że w miejscu dzisiejszego polskiego v w innych językach jest l lub u, np.:

awest. *dr*, pol. *wydra*
pie. ****uek^uo**, gr. *lykos*, łac. *lupus*, pol. *wilk*

Dowodem na to, że wczesnosłowiańskie v było jeszcze dwuwargowe, są najstarsze zapożyczenia, w których obcy językom słowiańskim głosk *f* zastąpiono dwuwargowymi *p* lub *b* (szerzej kwestie te zostaną przedstawione w pkt 3).

Dawna wymowa dwuwargowa *v* utrzymuje się do dziś w niektórych gwarach. Literackiemu wargowo-z bowemu *v* w rodkowej Wielkopolsce i miejscami na S decczy nie odpowiada gwarowe *u* lub : *suoie prauo, kua ny, uoda, uoina*. Na tych terenach obserwujemy pomieszanie nagłosowego *vo-* i *o-* labializowanego (*uoda – uoko* ‘woda – oko’). Wymow dwuwargow *v* (ale bez pomieszania *vo-* i *o-*) spotyka się także miejscami na Mazowszu, gdzie można usłyszeć także dwuwargow wymow głoski *f* (Urba czyk 1962: 33).

Niezgłoskotwórcze *u*, które występuje we współczesnej polszczyźnie, nie kontynuuje *pie. *u*. Ma inną genezę: jest rezultatem uproszczenia wymowy przedniej zykowo-z bowego *t* **l*.

Przekształcenie *t* *u* nastąpiło wg H. Konecznej (1965: 165) „w okresie zanikania palatalno ci w spółgłosce *l'*; w zachodnich i centralnych dialektach polskich pierwotne *t* zatraciło zwarcie przedniej zykowe i stało się samogłoską niezgłoskotwórczą bliską *u* z zaokrągleniem warg lub te tylko z ich zbliżeniem. Zmianę tę nazywa się w Polsce waczeniem, choć właściwie mamy tu do czynienia z wokalizacją tej spółgłoski. W procesie tym zanik zwarcia przedniej zykowo-z bowego został skompensowany silniejszym wzniesieniem tylnych partii języka ku velum (tył poniebiaenia)”.

Wymowa zredukowanej wymowy *t*, czyli wymowy *t* jako *u*, pojawia się już u pisarzy XVI- i XVII-wiecznych, np. u Wacława Potockiego, który rymuje wyrazy *ko ciot – po ciot, popioł – pokropioł*⁷³. Wymow *t* początkowo krytykowano i wyśmiewano – ganił ją Jan Kochanowski w *Ortografii polskiej*; poeta nazywał *u* „barbarum”. Początkowo owa uproszczona wymowa charakteryzowała język ludzi niewykształconych, z czasem przejęła ją także inteligencja. Nowe *u* niezgłoskotwórcze w miejscu *t* z bowego rozpowszechniło się w XIX w. Dawne *t* z bowe można jeszcze dziś usłyszeć w wymowie niektórych starszych Polaków, w mowie Polaków na Ukrainie, na pograniczu białoruskim, ukraińskim i czeskim oraz w mowie aktorów, których uczono wymowy tzw. gładkiego *t* jeszcze po II wojnie światowej.

Przekształcenie głoski z bowej w półsamogłoskę było oczywiście zmianą jako ciow, a nie ilo ciow, i nie wpłynęło na stan liczbowy fonemów języka polskiego⁷⁴.

⁷³ Formy *z ot* w miejscu *et* || *it* wiadczy o tym, że *t* było przeciwlegane z przodu jamy ustnej do tyłu, czyli do miejsca artykulacji *u* niezgłoskotwórczego (dawne *t* było przedniej zykowo-z bowe).

⁷⁴ Niektórzy językoznawcy widzą w tym przekształceniu zmianę ilo ciow, polegającą na zmniejszeniu się zasobu spółgłosek, a zwiększeniu liczby samogłosek. H. Koneczna (1965: 165) pisze wręcz o powstaniu nowych dyftongów, jeżeli *u* pojawia się w siedziwie samogłosek, np. *uafka* ‘ławka’, *b'auy* ‘biały’.

1.4. Protetyczne *j* i *u* w języku prasłowiańskim i polskim

W epoce prasłowiańskiej prawo sylaby otwartej powodowało dyftongoidalny wymow samogłosek. Wymowa ta najbardziej uchwytana była w pozycji nagłosowej. Samogłoski przednie zyskiwały protezę w postaci joty, zaś samogłoski tylne – w postaci *u* niezgłoskotwórczego. Zjawisko to było rezultatem tendencji do wzmacniania nagłosu form wyrazowych rozpoczynających się samogłoskami (por. Dług.Dub.: 157).

Samogłoski tylne wzmacniały swój tylny charakter poprzez zaokrąglenie i lekkie wysunięcie warg. W efekcie tego zabiegu rezonator ustny wydłużył się, wzmacniając tony niskie (ciemne). Zjawisko to nazywa się kompleksem artykulacyjnym labialno-welarnym. Z kolei artykulacji samogłosek przednich towarzyszyło cofanie kciaków ust. Skracanie rezonatora ustnego powodowało wzmacnianie tonów wysokich – zabieg ten nosi nazwę kompleksu delabializacyjno-prepalatalnego (Koneczna 1965: 26).

1.4.1. Prejotacje w okresie przedpolskim

Protezę w postaci joty otrzymywały w prasłowiańszczyźnie *i* w okresie przedpolskim przede wszystkim wyrazy rozpoczynające się samogłoską przednią. Owa jota nie zawsze była oznaczana w piśmie, jednak istnieje hipoteza (por. Koneczna 1965), że nigdy wszystkie samogłoski realizowane były dyftongicznie. Czasy prasłowiańskie protezę uległa leksykalizacji.

Protetyczna jota pojawiała się zwłaszcza w wyrazach rozpoczynających się samogłoskami przednimi:

e-, np. *pie. *edhla* psł. **edla* **jedla* *jodła*
pie. *el-en psł. **elen* **jelen* *jele* (por. lit. *ėlnias*)
pie. *g^h-r psł. **ezero* **jezero* *jezioro*
 psł. **emela* **jemela* *jemiota*

ě-, np. **sti* **j sti* *je*
*dm **j dm* *jem*
*xati **j xati* *jecha*
*sn j **j sn j* *jasny*

ę-, np. **ti* **j ti* *j*
*k my, **k mene* **j my*, **j mene* *j czmie*
*zyk **j zyk* *j zyk*

Ponadto prejotacja pojawiała się w wyrazach z nagłosowym *a-*, np.:

*abl ko *jabłko* (por. łac. *abella*, niem. *Apfel*)
*agn *jagn* (por. łac. *agnus*)
*az *ja* (por. łac. *ego*)
*agoda *jagoda*
*aje *jajo* (por. łac. *vum*)

H. Koneczna (1965: 49) uwa a, e działo si tak przez analogi do wyrazów rozpoczynaj cych si samogłosk przedni . Rzadziej zdarzało si , e protez w postaci joty otrzymywały wyrazy rozpoczynaj ce si samogłoskami tylnymi, np. **utro jutro*.

1.4.2. Labializacje w okresie przedpolskim

Wst pne mocniejsze zaokr glenie warg, czyli protez labialn , przybierały głównie wyrazy rozpoczynaj ce si samogłosk tyln : o, , u, y. Ta labializacja w okresie prasłowia skim była tak silna, e przekształciła si w pełn spółgłosk , np. ***ydra *vydra vydra* (por. lit. *udra*), ** troba w troba*. Protez w postaci dwuwargowego otrzymały w epoce prasłowia skiej tak e wyrazy rozpoczynaj ce si dzi na w - (dawny przedrostek ** - *v -): ** z k j w ski*, ** s w s*, ** t k w tek*, ** voz w wóz*. Natomiast wyrazy rozpoczynaj ce si dzi na wy- z v rdzennym, takie jak: *wy* , *wykn* , maj nagłosow grup wy, która rozwin ła si przez dodanie do głoski y * . Przedrostek wy- te przeszedł podobny rozwój: ** d- * - *vy- wy-* . W zwi zku z tym, e labializacja obj ła wszystkie wyrazy rozpoczynaj ce si w j zyku prasłowia skim na - i y-, współcze nie ma w j zyku polskim wyrazów z takim nagłosem.

1.4.3. Głoski protetyczne w epoce staropolskiej

O tym, e nagłosowe *i-* było w okresie staropolskim do regularnie protezowane przez jot , wiadczy zapisy w zabytkach j zyka polskiego. Samogłosk nagłosow *i-* oddaje si za pomoc liter *gy-*, np. *gymyal*, *gysty*, *gymy* , *gyl*, *gykra* ‘*imiął, isty, imi , ił, ikra*’. W zabytkach pojawiaj si tak e zapisy wiadczy ce o tym, e nagłosowe samogłoski wzmacniano nie tylko głoskami *i*, *u*, ale tak e *v* i *x*, np. *Jewa*, *Jagnieszka*, *Hel ka* (El bieta), *a von* (‘a on’).

1.4.4. Spółgłoski protetyczne w gwarach

Współcze nie w polszczy nie literackiej nie ma spółgłosek protetycznych. Artykulacja przygotowawcza wyst puje jednak niemal we wszystkich gwarach. Jako spółgłoski protetyczne najcz ciej wyst puj *i* i *u*, rzadziej *x*, wyj tkowo wyst puje te protetyczne *v* (np. *val* y ‘alkierz’).

Przed *o* w gwarach najcz ciej pojawia si *u*: *uok^uo*, *uov'es*, *uo ec*, równie amogłoska *u* bywa poprzedzana przez *u*: *uu y i* , rzadziej przez *i*: *iuxo* ‘ucho’, *iuzda* ‘uzda’ lub przez *h*: *hul* ‘ul’, *hulica* ‘ulica’. Samogłoska *a* zazwyczaj jest protezowana przez jot , np. *iadam*, *ianto i*, *iagata*, *iag eška*, lub przez *x*, np. *xale*, *xanka*, *xapteka*, *xameryka*. Bez spółgłoski protetycznej wymawia si *a* przede wszystkim w spójnikach: *abo*, *aboli*, *aby*, *a*, *aš*, jednak i przy nich mo e si pojawi głoska protetyczna: *xale*, *iaže*, *iaby*. Protetyczn glosk *i* rzadziej spotykamy przed *e*: *iewa*. Siln prejotacj bywa natomiast poprzedzana samo-

głoska *i*: *iigua*, *ii e*. W Sandomierskiem i Lubelskiem pojawia się dalszy rozwój tego *ii*-. *xyle*, *xyla* ‘ile’.

Ś te sytuacje, kiedy zanika pierwotna, jeszcze prasłowiańska głoska protetyczna, por. np. typowy dla Małopolski i południowego Śląska *uiek* ‘wujek’. Na południowym Śląsku i Pomorzu Mazowieckim obserwuje się zanik spółgłosek protetycznych, zwłaszcza joty: *uš* ‘ju’, *e li* ‘je li’, *eš e* ‘jeszcze’, *a emb'ina* ‘jarzyna’ (Urbańczyk 1962: 23–24, 29).

2. Powstanie spółgłoski *f*

Język prasłowiański nie znał bezdźwięcznego odpowiednika głoski *v*, jako że pochodziło ono z niezgłoskotwórczego *u* (por. pkt 1.3). Głoski tej nie było tak samo w języku polskim na najwcześniejszym etapie jego rozwoju. W najstarszym okresie polszczyzny w wyrazach zapożyczonych w miejsce *f* wstawiano inny głosk, np.:

łac. *ferula* zapożyczono jako *berło*,

łac. *firmare* – stp. *birzmowa*, pó niej *bierzmowa*,

łac. *Raphael* – stp. *Rapał*, pó niej *Rafał*,

łac. *Stephanus* – stp. *Szczepan*, pó niej *Stefan*,

łac. *Fabianus* – stp. *Pabian*, pó niej *Fabian*,

łac. *Iosephus* – stp. *Ojciec*, pó niej *Józef*,

łac. *Christophorus* – stp. *Krzysztopor*, pó niej *Krzysztof*,

łac. *Lucifer* – stp. *Lucyper*, pó niej *Lucyfer*,

germ. *fasten* – *post*,

germ. *pfenning* – *pieniądz*,

niem. *Farbe* – stp. *barwa*, pó niej tak samo *farba*.

Takie zapisy z *p* || *b* w miejscu *f* spotyka się jeszcze w zabytkach z XIV i XV w.

Zapisy z *p* || *b* w miejscu *f* są dowodem na to, że „wczesnosłowiańskie *v* było na pewno dwuwargowe i nie cudzoziemskie *f* starano się naśladować przez ubezdźwięcznienie słowiańskiego, czy nawet *u*, co przydało do całkiem bezdźwięcznej, a więc energiczniejszej wymowy musiało doprowadzić do *p*, jeżeli za ubezdźwięcznienie się nie udawało – do *b*” (Koneczna 1965: 130).

Bezdźwięczne *f* i jego miękki odpowiednik *f'* pojawiły się dopiero na gruncie języków etnicznych, a ich źródłem w języku polskim były:

- zapożyczenia, np. *flaga*, *figura*, *forma*, *fortuna*, *Rafał*, *furta*, *ofiara*, *figa*, *fiotek*;
- ubezdźwięcznienie w wygłosie, np. *marchew*, *krew*, *brukiew*;
- ubezdźwięcznienie w ródgłosie, np. *ławka*, *kwiat*, *trawka*, *wiat*;
- jedna z dialektalnych cech małopolskich: przejście nagłosowego *xv-* *f*, np. *chwila* *fila*, *chwała* *fała*, *Boguchwał* *Bogufał*, *Chwałimir* *Falimir*;

- wyst powanie *f* w wyrazach onomatopiecznych typu *fruwa*, *furgota* ;
- uproszczenia niesystemowe, np. *ufa* **up vati*⁷⁵.

Uproszczenia grup spółgłoskowych i upodobnienia (ubezd wi cznienia) mogły wyst pi dopiero po zaniku jerów, silniejsza fala zapo ycze to wiek XII, mniej wi cej w tym samym czasie zabytki dokumentuj wymow grupy *chw* jako *f*. Zatem głoski *f* i *f'* wzbogaciły polski system konsonantyczny około XIII w.

3. Zmiany w obrębie grup spółgłoskowych

Struktura sylaby prasłowia skiej była ci le okre lona, a wszystkie głoski w obr bie całej grupy były albo mi kkie, albo twarde i albo d wi czne, albo bezd wi czne; w jednej grupie spółgłoskowej nie mogło by głosek o tym samym stopniu zbli enia narz dów mowy, np. dwóch zwartych czy dwóch szczelinowych (por. cz. I.1: 3.5). Na skutek zaniku jerów, przegłosu oraz kontaminacji struktura sylaby została powa nie naruszona – powstały w polszczy nie wieloelementowe grupy spółgłoskowe, niejednokrotnie trudne do wymówienia. Aby ułatwi wymow takich grup, w j zyku zachodziły zmiany: dysymilacje, czyli rozpodobnienia, upodobnienia, uproszczenia (redukcje) wewn trz grup spółgłoskowych i wzbogacenia grup spółgłoskowych. Niejednokrotnie w efekcie tych zabiegów powstawały w zły morfologiczne, czasem skomplikowane oboczno ci wewn trz tematów prowadz ce w skrajnych przypadkach do supletywizmu. Wszystkie te procesy zostan omówione poni ej.

Niektóre uproszczenia w j zyku przebiegały w sposób nieregularny. Witold Ma czak zwrócił uwag na fakt, e takim niesystemowym zmianom cz sto ulegały wyrazy wykazuj ce wysok frekwencj w tekstach, na dodatek cz sto dotyczy to odpowiedników tych samych wyrazów w ró nych j zykach. Badacz wyja niał ten fenomen nast puj co: „Poniewa cz sto u ywane elementy j zyka s dobrze znane całej społeczno ci j zykowej, nie potrzeba ich dokładnie wymawia , aby słuchacz wiedział, o co chodzi” (Ma czak 1982: 18–19). Sformułował te prawo glosz ce, e „elementy j zykowe cz sto u ywane, a wi c kówki, afiksy, a tak e cz sto u ywane wyrazy i poł czenia wyrazów ulegaj nieraz nieregularnym redukcjom ich obj to ci” (1982: 18). Redukcja mo e dotyczyć zniknu poszczególnych głosek, np. stp. *tamo* > *tam*, lub mo e polega na zast pieniu fonemu „o wi kszej obj to ci” głosek „o mniejszej obj to ci”, np. stp. *je* > *jest* (spółgłoska twarda ma obj to mniej sz o cech mi kko ci).

⁷⁵ W Ma czak (1983: 35) twierdzi, e prze j cie nagłosowego *pw-* *f-* było zmian regularn , która zachodziła pod koniec redniowiecza, jednak podaje tylko ten jeden przykład.

3.1. Dysymilacje

Okres przedpolski

Do dysymilacji, czyli rozpodobnienia, dochodziło zazwyczaj wtedy, gdy w języku zaczęły się pojawiać nieznanne w prasłowiańszczyźnie grupy spółgłoskowe. Do istniejącego w czasie trwania wspólnoty prasłowiańskiej określonemu modelowi sylaby wyrazy dostosowywały się poprzez:

- wtórny podział na sylaby, np.

<i>wiod</i>	:	<i>**ved-</i>	<i>*ve-d</i>
<i>nios</i>	:	<i>**nes-</i>	<i>*ne-s</i>
<i>wie</i>	:	<i>**ves-ti</i>	<i>*ve-sti</i>
- dysymilacji i wtórny podział – w poniższych wyrazach po dodaniu do rdzenia formantu bezokolicznika powstawały niedopuszczalne w prasłowiańszczyźnie grupy spółgłoskowe /dwie zwarte/; nie mogło tu dojść do wtórnego podziału, bo powstałyby sylaby zamknięte, zachodziło więc rozpodobnienie: ***tt* **st*, lub ubezdźwięcznienie, a następnie rozpodobnienie: ***dt* ***tt* **st*, np.:

<i>**vedti</i>	<i>*ves-ti</i>	<i>ve-sti</i>
<i>**gnetti</i>	<i>*gnes-ti</i>	<i>gne-sti</i>
<i>**pletti</i>	<i>*ples-ti</i>	<i>ple-sti</i>

Okres polski

W języku polskim proces dysymilacji dokonywał się przede wszystkim w następujących grupach: *c, d c, s, ś, r, r, k*.

ćc, źc ≥ jc

- *rad ka* stp. *rad ca* *rajca*
- *s rad ka* stp. *zrad ca* *zdrajca*⁷⁶
- *pervod ka* stp. *przewod ca* stp. *przewojca* (dziś: *przewódca*)
- *vinovat ka* stp. *winowa ca* *winowajca*
- *sv tokrad ka* stp. *wi tokrad ca* stp. *wi tokrajca* (dziś: *wi tokradca*)

Formy D. lp.:

- *ot ka* stp. *o ca* *ojca*
- *kot ka* stp. *ko ca* *kojca*
- *ogrod ka* stp. *ogrod ca* *ogrojca*

Kolejną zmianą w wymienionych wyrazach była następująca: prasłowiańskie pojęcie **d k*, **t k* po trzeciej palatalizacji przekształciły się w **d c'*,

⁷⁶ W formie nowszej pojawia się *d* rozbijające nagłosów grup *sr*.

**t c'*, a po zaniku jerów – w *c*, *c*, przy czym grupa *c* w efekcie upodobnienia pod wzgl dem *d* wi czno ci przekształciła si w *c*. Od XVI w. palatalno wyodr bnia si w postaci joty i wymowa upraszcza si : *jc*. Owa jota wchodzi równie do tematów fleksyjnych takich wyrazów jak: *ojciec*, *kojec*, *zdrajca*, *przewojca* (wyrównanie analogiczne). W niektórych wyrazach w pó niejszym czasie dysymilacja wycofała si , natomiast w grupie *c* lub *d c* doszło do dyspalatalizacji spółgłoski mi kkiej, por. np. współczesne: *radca*, *wi tokradca*, *przywódca*.

ćs, śs ≥ js

*v s sk j   stp. *wie ski*   *wiejski*

Rozpodobnienie, którego efektem było wyodr bnienie si joty, obj ło tak e grupy *s*, *s*, poniewa jednak zazwyczaj towarzyszyło mu uproszczenie we-wn trz grup spółgłoskowych, zostanie opisane w pkt 3.3.

ś, ź + ř ≥ śr, źr

**serda   *sreda   stp. *oda*   *roda*
 **źerdlo   *zredlo   stp. *odło*   *ródło*
 **poserd   *posred   stp. *po od*   *po ród*

Proces przekształcania grup *rz*, *rz* w *r*, *r* zachodził prawdopodobnie w XIV–XV w. (Koneczna 1965: 155). W niektórych wyrazach zawieraj cych omawiane grupy nie doszło do stwardnienia *r*, tylko do antycypacji palatalno ci, która wyodr bniła si w postaci joty, np. *uz r ti   stp. *u rze*   *ujrze* .

kń ≥ kś

*k n g   *ksi dz*
 *k n g   *ksi*
 *k niga   *ksi ga* (wtórne po unosowieniu *i* przez)
 *k n gitj   *ksi yc*

Zjawisko przej cia grupy *k* w *k* H. Koneczna (1965: 170) traktuje jako najstarszy typ ubezd wi cznie głośki , z kolei inni upatruj tu rozpodobnienia wynikaj cego z faktu, e w wy ej wymienionych wyrazach były dwie nosówki (spółgłoska i samogłoska nosowa lub); uproszczenie artykulacyjne polegało na zamianie spółgłoski nosowej na ustn (por. Dług.Dub.: 163).

Dysymilacje, które nie miały ju charakteru systemowego, zachodziły w wielu wyrazach polskich, np. *zv* *v* w wyrazie *zvon   *dzwon*, *rz* *r* w formie *brz [*bar-z*]   *bardzo*.

3.2. Upodobnienia

Upodobnienia, czyli asymilacje fonetyczne, polegają na przekształceniu postaci fonetycznej wyrazu, które jest spowodowane są siłą oddziaływania na siebie oddziałujących. Innymi słowy, upodobnienia są efektem przystosowania artykulacji danej głoski do głosek sąsiadnych (koartykulacja).

Upodobnienia mogą mieć kierunek wsteczny lub postępowy. Upodobnienie postępujące (**perseweracja**) zachodzi wówczas, gdy głoska poprzedzająca oddziałuje na głoskę następującą, np. *twój* [tʃuɨ], *krzak* [kʂak] – brak dźwięku *ci* przed głoskami *t*, *k* powoduje, że w zadaniu głosowe są rozsunęte tak, jak przy wymawianiu następującej głoski.

Do upodobnienia wstecznego (**antycypacji**) dochodzi wtedy, gdy głoska następująca wpływa na artykulację głoski poprzedzającej, np. *babka* [bapka], *proba* [proba] – narządy artykulacyjne wcześniej przygotowują się do wypowiedzenia następującej głoski, w efekcie następuje modyfikacja artykulacji głoski poprzedzającej.

Asymilacje mogą dotyczyć zmian dźwięku *ci*, miejsca artykulacji oraz stopnia zbliżenia narządów mowy.

Upodobnienia, które zaszły w poprzednich etapach rozwoju języka, nazywamy martwymi. Współczesny nie ma możliwości wariantywnej realizacji tego typu upodobnienia. Upodobnienia żywe to takie, które mogą zachodzić w mowie współczesnych Polaków (np. wymowa typu *żewo* || *ewo* ‘drzewo’).

3.2.1. Upodobnienia pod względem dźwięczności

W języku polskim upodobnienia pod względem dźwięczności mają najczęściej kierunek wsteczny; znacznie rzadziej dochodzi do zmian postępujących. Mogą one zachodzić zarówno w wygłosie, jak i w rdzonym wygłosie.

3.2.1.1. Ubezdźwięcznienia w wygłosie

Po zaniku jerów głosowe spółgłoski dźwięczne zaczęły być wymawiane bezdźwięcznie; ortografia – trzymając się zasady historycznej – zachowuje litery odpowiadające spółgłoskom dźwięcznym. Jest to jedno z różnic między wymową a pisownią polską⁷⁷, np.:

<i>wyjazd</i> [vyiast]	<i>gwóźdź</i> [gvoɨ]
<i>staf</i> [staf]	<i>domb</i> [domp]

Do ubezdźwięcznienia dochodzi także w wyrazach zakończonych na spółgłoski sonorne poprzedzone spółgłoskami wiałymi (takie w wyrazach zakończonych), np.:

⁷⁷ Gdyby ta zasada nie obowiązywała, musielibyśmy dziś pisać: !gwóźdź, ale: gwoździa. Prowadziłoby to do powstania wielu alternacji, a nawet częściowego supletywizmu w tematach różnorodnych form fleksyjnych tego samego leksemu.

<i>mógł</i> [<i>muku</i>]	<i>kradł</i> [<i>kratu</i>]
<i>kadr</i> [<i>katr</i>]	<i>wiatr</i> [<i>vatr</i> <i>viatr</i>]
<i>realizm</i> [<i>realism</i>]	<i>romantyzm</i> [<i>romantysm</i>]

Niektóre ubezd wi cznienia utrwały się w pi mie, doprowadzając do powstania tematów supletywnych w paradygmatach rzeczownikowych, np.:

M. lp.: *deszcz*   *deż*   *d zdj
 D. lp.: *d d u*⁷⁸   *u*   *dż a*   *d zdja

Proces ubezd wi cznienia spółgłosek wygłosowych skończył się najpóźniej w XV w.; w zabytkach języka polskiego tendencje te widoczne wcześniej.

3.2.1.2. Ubezd wi cznienia i ud wi cznienia w ródgłosie

Upodobnienia pod względem dem d wi czno ci zachodziły nie tylko w wygłosie, ale również w ródgłosie. Dochodziło do nich przede wszystkim po zaniku jerów ródgłosowych, jeżeli po pierwotnym jerze stała spółgłoska bezd wi czna, np.:

kłódka [*kuutka*]   *kold ka
babka [*baḡka*]   *bab ka
rodkowy [*rotkowy*]   *serd kov j

Upodobnienia te rzadko utrwały się w pi mie, powodując powstanie tematów supletywnych, np.:

M. lp.: *dech*   *d x , D. lp.: *tchu*   *dxu*   *d xa
 M. lp.: stp. *cka*   *d ska, D. lm.: stp. *desk*   *d sk

W niektórych wyrazach doszło z czasem do wyrównania analogicznych, np. stp. *cka* – dzi : *deska*.

W kilku wyrazach ubezd wi cznienia utrwały się w ortografii i bez słownika etymologicznego trudno byłoby znaleźć ślady dawnej d wi czno ci spółgłosek, np.:

stp. *pczoła*   *b ela
krta   *grtan

Utrata d wi czno ci mogła doprowadzić do zatarcia poczucia związku pokrewieństwa pomiędzy różnymi formami, jak np. w wyrazie *nieboszczyk* *neboż - ik. Słowo to pochodzi od apelatywu *nebog k (*niebo ec*) ‘nieszczęśliwy, ubogi’, który się etymologicznie z wyrazem *bogaty* (*bóg* ‘dawca szczęścia’).

Ubezd wi cznieniu w ródgłosie ulegały także spółgłoski sonorne, jeżeli znalazły się pomiędzy dwiema bezd wi cznymi spółgłoskami właściwymi, np.:

jabłko [*iapuko*]   *my lcie* [*my l e*]

Ud wi cznienia w obrębie grup spółgłoskowych były zjawiskiem znacznie rzadszym niż ubezd wi cznienia – spółgłoski stawały się d wi czne przed

⁷⁸ Współczesna forma dopełniacza *deszczu* jest rezultatem wyrównania analogicznego do tematu mianownika.

d wi cznymi z wyj tkiem sonornych *r*, *l*, *n*, *m* oraz *v* (które – przypomnijmy – było pierwotnie dwuwargowe i pochodziło z *u* niezgłoskotwórczego), np.:

<i>liczba</i> [l'i ba]	<i>pro ba</i> [pro ba]
<i>jakby</i> [jagby]	<i>tak e</i> [tagže]
<i>Bohdan</i> [bo dan]	<i>klechda</i> [kle da]

Upodobnienia wsteczne (ud wi cznienia i ubezd wi cznienia) zachodziły najpó niej w XIV–XV w. (tote gramatyki opisowe nazywaj je martwymi, historycznymi), a ich pocz tek niektórzy j zykoznawcy datuj nawet na X–XI w. Nieco pó niej zachodziły ubezd wi cznienia sonornych mi dzy spółgłoskami wła ciwymi bezd wi cznymi – działo si to ok. XV w. (Koneczna 1965: 169).

Do ubezd wi cznie post powych dochodziło w sytuacji, kiedy spółgłoski *v* i stały po spółgłosce bezd wi cznej; w j zyku prasłowia skim i we wczesnej fazie rozwoju j zyka polskiego zarówno *v*, jak i *r'*, z którego powstało , nie miały swoich bezd wi cznych odpowiedników (por. poprzednie rozdziały), mogły wi c znajdowa si w s siedztwie spółgłosek bezd wi cznych, nie zmieniaj c swych cech artykulacyjnych. Ubezd wi cznienie tych spółgłosek stało si mo liwe dopiero w epoce staropolskiej, np.:

<i>kwiat</i> [kf'at kf'iat]	<i>twardy</i> [tfardy]
<i>chwała</i> [xfaua]	<i>krzyk</i> [kšyk]
<i>przed</i> [pšet]	<i>trzask</i> [šask]

Zmi kczone *r'* uległo ubezd wi cznieniu dopiero wtedy, kiedy przekształciło si w spółgłosk szczelinow i zupełnie osłabiło element dr cy (por. cz. III.2: 3.4.1). Głoska *v* mogła traci d wi czno nieco wcze niej, mo e nawet ju w XII–XIII w. (Kl.Urb.Le.: 136). W gwarach do dzi mo na jednak usłysze zachowan d wi czno spółgłosek w tych grupach – wymowa typu [kv'at], [kva ny] zachowała si miejscami w Wielkopolsce, na Kujawach i na Pomorzu, a tak e u Polaków pochodz cych z Białorusi.

3.2.2. Upodobnienia pod względem miejsca artykulacji

Istot tych upodobnie jest takie przesuni cie miejsca zwarcia lub szczeliny, by było ono takie samo jak miejsce zwarcia lub szczeliny głoski s siaduj cej. Opisywane zmiany zachodz na ogół tylko w j zyku mówionym; ortografia, stosuj c zasad historyczn , zachowuje litery odpowiadaj ce głoskom sprzed upodobnie .

Do najcz stszych zmian nale :

- udzi słowienie głosek z bowych przed dzi słowymi, np. *trzeba* [šeba], *drzewa* [žewa], *Andrzej* [a žei], *zastrzyk* [zas šyk], *zszy* [ššy], *zciepi* [š ep'i];
- artykulacja tylnej zykowa *n* przed *k* i *g*, np. *Kongo* [ko go], *ranga* [ra ga], *bank* [ba k];

- artykulacja palatalna przed spółgłoskami mi kkimi, np. *zsiniaty* [*i-
a^y*], *zzielienie* [*ele e*], *sciszy* [*išy*], *z ciebie* [*eb'e*].

Upodobnienia pod wzgl dem mi kko ci dokonały si do XVI w., udzi słowienia *t, d, n* przed dzi słowymi s nieco pó niejsze. Zwłaszcza udzi słowienie *t i d* przed *rz* było niemo liwe, dopóki było ono artykułowane jako spółgłoska *dr ca*, a nie szczelinowa. O tym, e proces upodobnie pod wzgl dem miejsca artykulacji musiał zachodzi do wcze nie, wiadczy formy zaimków *co, nic*, które wywodz si z prastłowia skich * *so, *ni so* – po upodobnieniu dzi - słowego *cz* do z bowego *s* doszło do redukcji grupy spółgłoskowej:

M. lp. * * *so* (pierwotny D. lp.) *so cso co*

M. lp. *ni *ni so (pierwotny D. lp.) *ni so nicso nico nic*

3.2.3. Upodobnienia pod względem stopnia zbliżenia narządów mowy

Upodobnienia pod wzgl dem stopnia zbli enia narz dów mowy najcz ciej polegaj na uszczelinowieniu głoski zwartej lub półotwartej pod wpływem nast puj cej po niej głoski szczelinowej, np. *drzewo* [*ževo*], *trzeba* [*šeba*], *trzy-
na cie* [*šyna e*], *podst p* [*pocstemp*]. Upodobnienia te zachodz głównie w mniej starannym j zyku mówionym i nie znajduj odzwierciedlenia w pi mie.

Do upodobnie tego typu zalicza si tak e wymow unosowionej joty w miejscu samogłosek nosowych przed szczelinowymi mi kkimi oraz w miejscu spółgłoski przed szczelinowymi i zwarto-szczelinowymi, np.:

mi sisty [*m'eⁱ isty*] *wi zienie* [*vei e e*]

ko ski [*koisk'i*] *sko czony* [*skoⁱ ony*]

Upodobnienia pod wzgl dem stopnia zbli enia narz dów mowy zaliczane s do upodobnie ywych, co oznacza, e zachodz współcze nie i nie s dzie-
dzictwem poprzednich epok.

3.3. Uproszczenia grup spółgłoskowych

Uproszczenia i upodobnienia wewn trzwyrazowe obj ły przede wszystkim te wyrazy, w których pojawiły si ci gi trzy- i czterospółgłoskowe, ale zachodzi-
ły te w krótszych. Niektóre z tych uproszcze zasły ju w fazie przedpolskiej, inne dopiero w polszczy nie; ich główna fala nadeszła po zaniku jerów. Wiele z tych uproszcze to zmiany maj ce charakter regularnych przeobra e (por. Ma czak 1983: 37–41, Wieczorkiewicz, Sinielnikoff 1965: 63–65, Kl.Urb.Le.: 176–77), np.:

rdn rn

stn sn

zdn zn

*milosrd n j   *miłosierdny*   *miłosierny*
 *milost n j   *miłostny*   *miłosny*
 *żalost n j   *ażostny*   *ażosny*
 *ordost n j   *radostny*   *radosny*
 *porzd n j   *prozdny*   *pró ny*
 *gn zd no   *gniezdno*   *gniežno*⁷⁹

stl   *sl*

*s st liv j   *szcz liwy*   *z lost liv j   *zło liwy*
 *żalost liv j   *ażo liwy*   *orstlina ro lina
 *st lati sta (por. *po ciel*)   *stlp stłup stúp

ts ≥ *c*
ds ≥ *ʒ*

*brat stvo   *bractwo*   *brat sk j ≥ *bracki*
 *bogat stvo   *bogactwo*   *s s d stvo   *s siedztwo*
 *ljud sk j   *ludzki*

por. nowsze:

szwedski   *szwedzki*

ss ≥ *s*
zs ≥ *s*

Uproszczenie to wyst powało w formach tworzonych przyrostkiem
 -*ski* *- *sk j*, np.:

*nebes sk j   *niebieski*
 *pod l s sk j   *podlaski*

por. nowsze:

sas-ski   *saski*   *prus-ski*   *pruski*
rus-ski   *ruski*   *francuz-ski*   *francuski*
łaz-ski   *łaski* ‘z Łazów’

sts ≥ *śćs* > *js*
zds ≥ *ź s* > *js*

⁷⁹ B. Wieczorkiewicz i R. Sinielnikoff (1965: 63–64) zauwa yli, e w wyrazach *zapustny*, *roz-
 pustny* grupa *stn* utrzymała si dlatego, e istniało silne poczucie zwi zku z wyrazami *zapusty*, *rozpusta*.

*m st sk j stp. *mie ski miejski*⁸⁰

por. nowsze:

uje d ski ujejski (por. *ujazd*)

zamo ski zamojski (por. *za mostem*)

$\check{s} \geq s$

$\check{z} \geq s$

**bog stvo bó stvo bóstwo*

**bog sk j bo ski boski*

**m ž stvo m stvo m stwo*

por. te :

papie stvo papieństwo

pary ski paryski

włoszski włoski

$\check{c} \geq c$

**roba stvo robactwo*

**s v do stvo wiadectwo*

* *so co*

$skn \geq sn$

$zgn \geq zn$

piskn piskn

wrzeskn wrzasn

bryzgn bryzn

po lizgn po lizn

Grupa *zgn* jest zachowana tam, gdzie *z-* jest przedrostkiem pochodzenia przyimkowego: *zgnu nie* , *zgniewa* , *zgnoi* .

$pn \geq n$

$bn \geq n$

*topn ti ton (ale: *topi*)

*s pn sen (ale: *spa*)

*gybn ti gin (ale: *gibki*)

W wyrazach powstałych na gruncie j zyka polskiego poł czenia *pn*, *bn* utrzymuj si , np. *kopn* , *skubn* , *r bn* , *krzykn* .

⁸⁰ Jota, która wyodrębniła si w uproszczonej grupie, jest efektem antycypacji palatalno ci (por. p. 1.2).

W języku można jeszcze zauważyć inne uproszczenia grup spółgłoskowych występujące w pojedynczych wyrazach, np.:

rdc rc *srd ko serdce serce (por. *serduszko, serdeczny*)

zdb zb *j st ba izba

šdl št *š dli szli, *š dla szła (ale: *szedł *š dl*)

pv f *p vati ufa (ale: *pewny *p v n j*)

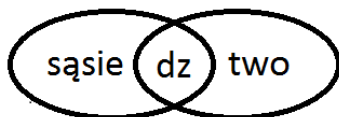
W dobie staropolskiej owych uproszczeń było więcej. Niektóre z nich zostały usunięte (*rzemieńnik > rzemieńnik, zawieszony > zawieszony*), inne wyszły z użycia wraz z wyrazami, w których zachodziły (np. *włosny* – od *włó*, *sprośny* – od *zprośta* ‘głupio’).

Uproszczenia grup spółgłoskowych doprowadziły do powstania różnych form nieregularnych z synchronicznego punktu widzenia; u użytkownika języka może dziwić pojawienie się głoski *d* w zdrobnieniu wyrazu *serce* (dlaczego nie *sercuszko*, lecz *serduszko*?). Zatarł się związek między wyrazami *ufa* i *pewny*, *sen* i *spa*, *miłośnierny* i *serce*, pojawił się supletywizm w odmianie niektórych wyrazów, np. *szedł* – *szła*.

Po zaniku jerów i uproszczeniach wewnątrz powstałych w efekcie tego zjawiska grup spółgłoskowych mogło dochodzić do powstania w języku morfologicznego, czyli segmentu, który jest jednocześnie nie wygósem morfemu poprzedzającego i nagłosem morfemu następującego, np.:

*s s d- stwo s sied -stwo s siedztwo

(gdzie *dz* powstało z połączenia *d s* należącego zarówno do rdzenia, jak i do formantu)

*l k- sk j ł -ski ł cki

(*c* pochodzi z uproszczenia grupy *czs* i należącego zarówno do rdzenia, jak i do formantu)

*m ž- stwo m -stwo m š-stwo m stwo

(*s* pochodzi z uproszczenia grupy *szs* i należącego zarówno do rdzenia, jak i do formantu)

Warto zauważyć, że uproszczenia w składowości grup spółgłoskowych polegały na zaniku głoski rdzowej. Istnieją jednak w polszczyźnie wyrazy, które zachowały takie grupy, np. *tknąć*, *krwi*, *pchła*. Są to przede wszystkim słowa krótkie, jednosylabowe.

O zaniku spółgłosek lub utrzymaniu si ich w uproszczonej grupie spółgłoskowej „decydowała [...] ich pozycja w zbitce, nie za jako artykulacyjna. Najsilniejszy pozycy maj zwykle spółgłoski znajduj ce si bezpo rednio przed samogłosk i te w zasadzie nigdy nie gin , z pozostałych nieco dokładniej wymawiamy pierwszy człon zbitki, dlatego do cz sto zachowuj si one dobrze, natomiast rodkowe jako najsłabiej artykułowane zwykle zanikaj ” (Koneczna 1965: 178).

3.4. Wzbogacenia grup spółgłoskowych

Redukcje w obr bie grup spółgłoskowych s rezultatem naturalnej tendencji do uproszcze w j zyku. Nie da si jednak w ten sposób wytłumaczy wzbogace grup spółgłosek. Zdarzaj si one zreszt du o rzadziej ni uproszczenia. Przyczyn niektórych s analogie do form podobnych, np. formy *zdy z j* , *zdy ty z j ty* powstały pod wpływem form: *odj* , *podj* , w których *d* nale y do przedrostka pochodzenia przyimkowego (Wieczorkiewicz, Sinielnikoff 1965: 64).

Do nieregularnych wzbogace grup spółgłoskowych doszło m.in. w wyrazach: *pszczoła* *b *ela*, *zdrada* *z *rada*, *zdrad ca* *s *rad ka*, *zdr ki z r ki*.

JAK UNIKNAĆ NAJCZĘSTSZYCH BŁĘDÓW

- Analizuj c derywaty, zwłaszcza przymiotnikowe z sufiksem *-ski*, nale y zestawia je z wyrazami, od których zostały utworzone, bowiem mogły w nich zachodzi rozmaite uproszczenia i upodobnienia na granicy morfemów.
- Nale y pami ta , e w prasłowia szczy nie było formantów *-cki* oraz *-dzki*; powstały one w efekcie uproszcze grup spółgłoskowych.
- Nie ka da jota, która pojawia si w wyrazach polskich, jest dziedzictwem prasłowia skim; na gruncie polskim powstała nawa jota, która jest efektem prejotacji, analogii b d te asynchronicznej realizacji mi kko ci.

ODSYŁACZE DO PODRĘCZNIKÓW I OPRACOWAŃ

Dług.Dub. II.11–12
 Kl.Urb.Le. §50, 51, 56, 66
 Koneczna 1965: 25–34, 48–49, 65, 129–200
 Strut. §84–86
 Urba czyk 1962: 29
 Wieczorkiewicz, Sinielnikoff 1965: 63–70

PYTANIA

1. Czy to prawda, że imiona Pabian i Fabian to adaptacje tego samego imienia łacińskiego? Czym może na wyjątek ich podwójny rozwój?
2. Wyjaśnij, dlaczego polskiemu *v* odpowiada w niektórych językach indoeuropejskich głoska *l* || *ʎ*?
3. Dlaczego wyrazy typu *kućpisze* się przez *u* otwarte, mimo że wymienia się ono na *o* (*kowa*)?
4. Dlaczego głosk *j* nazywa się półsamogłoską? Jakie cechy fonetyczne łączy ją z samogłoskami?
5. Czy wyrazy *gra* i *igra* pochodzą z tego samego rdzenia? Jeżeli tak, to skąd taki nietypowy przedrostek *i-*?
6. Wyjaśnij, skąd w wyrazie *izdebka* wziął się *d*, skoro w formie podstawowej (*izba*) go nie ma.
7. Według etymologii ludowej wyraz *nieboszczyk* powstał na bazie apelatywów *niebo* i *strzyka*. A jaka jest rzeczywista geneza tego wyrazu?
8. Udowodnij, że *kojec* wywodzi się od rdzenia *kot-*.
9. Czemu słyszymy wyrażenie: *brak mi tchu*. Jak brzmi mianownik od ostatniego wyrazu? Wyjaśnij, w jaki sposób powstał supletywizm w odmianie tego słowa.
10. Dlaczego w gwarach zamiast form *bać się*, *stać się* można usłyszeć formy: *bojać*, *stojąć*?
11. Jak można wytłumaczyć różnicę pomiędzy wyrazami *radca*, *rajca* i *radca*?
12. Wyjaśnij, dlaczego w języku polskim nie ma wyrazów rozpoczynających się samogłoskami *-i* i *-y*.
13. Jaka jest geneza współczesnego *u* niezgłoskotwórczego? Czy kontynuuje ono praindoeuropejskie *u*?
14. Jak jota oddziaływała na spółgłoski z niemiękkimi w okresie prasłowiańskim?
15. Wyjaśnij, w jaki sposób powstała w polszczyźnie głoska *f*. Kiedy to się stało?
16. Wyjaśnij, dlaczego w przymiotniku *serdeczny*, utworzonym od wyrazu *serce*, pojawia się głoska *d*?

ĆWICZENIA

1. Ustal podstawy słowotwórcze podanych wyrazów. Zrekonstruuj postać prasłowiańską i przedstaw rozwój do czasów współczesnych:

*zdrajca**(kojec) kojca**winowajca**(ogrójec) ogrójca*

2. W prasłowia szczy nie niektóre grupy spółgłoskowe nie mogły istnieć. Wyjaśnij genezę współczesnych grup spółgłoskowych w wyrazach:

cienny, e_ski,
miejski, wiejski,
m stwo, zwyci stwo

3. Udowodnij, że w wyrazach *pewny* i *ufa* występuje ten sam prasłowiański rdzeń. Dokonaj rekonstrukcji tego rdzenia (możesz skorzystać ze słownika etymologicznego) i przedstawić rozwój obu form.
4. W ród podanych wyrazów podkreśl te, w których jota jest dziedzictwem prasłowiańskim. Jaka jest geneza joty w wyrazach, których nie wskazałeś?

umiej   dwaj   knieja
jabłko   jasny   czytaj
pojad   wiejski   kochaj cy
[p'iana]   dalej   ojciec

5. Omów upodobnienia, które zaszły w poniższych wyrazach. Które z nich są upodobnieniami martwymi?

<i>[ruk]</i> 'róg'	<i>[ias šomp]</i> 'jastrzęb'
<i>[pocstava]</i> 'podstawa'	<i>[ka gur]</i> 'kangur'
<i>[tagže]</i> 'takie'	<i>[tʃui]</i> 'twój'
<i>[pozytywizm]</i> 'pozytywizm'	<i>[po šask]</i> 'potrzask'
<i>[ciasta]</i> 'z ciasta'	<i>[žazga]</i> 'drzazga'
<i>[šaska]</i> 'trzaska'	<i>[viatr]</i> 'wiatr'

6. Dokonaj analizy słowotwórczej poniższych przymiotników. Jakimi sufiksami zostały utworzone? Od jakich podstaw? Do jakiego rodzaju uproszczeń w nich doszło?

<i>łośny</i>	<i>radosny</i>
<i>łośliwy</i>	<i>szczęśliwy</i>

7. Omów pochodzenie poniższych nazw własnych. Ustal, od jakich apelatywów i jakimi przyrostkami zostały utworzone. Spróbuj wykonać prasłowiańskie rekonstrukcje tych nazw:

<i>Gniezno</i>	<i>Łódź</i>
<i>Bogacki</i>	<i>Zamojski</i>

8. W podanych wyrazach wskaż morfemy rdzenne i sufiksy. Omów zjawiska, które zaszły na granicy morfemów:

bracki
siedzący
bieszczadzki

9. Przyjrzyj się poniższym rzeczownikom i utworzonym od nich przymiotnikom:

Przemyśl – przemyski

Paryż – paryski

papie – papieski

m – mstwo

Wyjaśnij, dlaczego w derywatach zanikają niektóre głoski obecne w podstawach słowotwórczych?

10. Odmień przez osoby czasownik *ić* w czasie przeszłym w rodzaju męskim.

Wyjaśnij, skąd wzięła się różnica w tematach liczby pojedynczej i mnogiej.

PRACA Z TEKSTEM

1. Z podanego tekstu wypisz zmiekczone grupy spółgłoskowe i ustal ich genetykę:

*W gószczy sosna stała, jak czarny marmur, który kiedy nie-
kiedy niby złota żyłka przecinał, lecz cyrochówek w niej tożsaki. Wzrok ich
spozstrzegali te złote nici i omijali, wiadomo, umieszczał piśmiennicę ich
półblask na wieczne czasy w pamięci jak drogocenny skarb życia.*

S. Jerolimski, *Ludzie bezdomni*

2. Mikołaj Rej w utworze *Wizerunek własnego żywota człowieka poczciwego* pisał:

A nadzieja mierza tu za nim, zawady dybie śladnie;

Ani czasu nie kształtu, adeno jej nie zgadnie.

Która i po rzod lata, kiedy chce zamrozi,

Bo szpetnie i szczerbat, kos wszystkim grozi.

Objaśnij genetykę podkreślonych wyrazów. Jakie zmiany zaszły w nich do czasów współczesnych?

3. Przeanalizuj wyrażenia w tekście *Psalterza florjańskiego* (ChS: 52) wyrazy. Dokonaj rekonstrukcji prasłowiańskich i opisz ich rozwój do czasów współczesnych:

Gospodzin oprawia mnie, a nicz mi nie dostanie; na mie cie pastwy tamto mnie postawił [...]

Bo acz bych chodził po rzod cienia mierci, nie bda si bażła, bo tyse mnje [...]

Ugotował je w obe rzeniu mojem, stoł przeciwu tym, jimo c mie.

4. Przeczytaj fragmenty tekstów staropolskich:

Błogosławiony mój, jen pwa w ci [PF; ChS: 54]

Bo w mi pwał, zbawił ję; zaszczyc ję, bo poznał jimi moje [PF; ChS: 55]

Awiam, prawi, pwacie w moc Boga waszego, wadz cy si z moc krola mocniejszego [K; ChS: 89]

Zastanów się, co oznacza podkreślony wyraz. Spróbuj – porównuj go z formą współczesną – dokonał rekonstrukcji prasłowiańskiej i przedstaw rozwój tego wyrazu. Sprawdź objaśnienia tej formy w słownikach etymologicznych.

5. Przeczytaj podany poniżej fragment wiersza Leopolda Staffa *Deszcz jesienny*:

*O szyby deszcz dzwoni, deszcz dzwoni jesienny
I pluszcze jednaki, miarowy, niezmienny,
D d u krople padają i tłuć w me okno...
J k szklany... płaczą szklany... a szyby w mgle mokną
I wiatła szarego blasku czy si senny...
O szyby deszcz dzwoni, deszcz dzwoni jesienny...*

Wyjaśnij, dlaczego poeta używa formy *d d u* zamiast *deszczu*? Jaka jest geneza obu form? Przedstaw ich rozwój.

6. Z podanego tekstu wypisz wyrazy, w których:

- doszło do palatalizacji grupy spółgłoskowej przez samogłoski przednie,
- doszło do palatalizacji grupy spółgłoskowej przez *jot*,
- doszło do uproszczenia grupy spółgłoskowej,
- doszło do dysymilacji,
- na skutek uproszczenia powstał w żel morfologiczny.

Cz cieją ni do Bydgoszczy je d z ojcem do Chrząszczy. W starym dworzyszczu – gnie dzie Ł czyckich – schody okrutnie trzeszczą, ale podłogi wzorowo błyszczą. W ka d rod przyje d a tam rajca Marudecki z on i gromadką wrzeszczących pacholąt, które rado nie piszczą, kiedy się je głaszczą po główkach. Wuj przyrzadza wówczas przepyszny mółdek po szwedzku (a wszyscy młaszczą). Słychać tu prawdziwie wiejskie odgłosy: suche liście chrząszczy pod stopami, ptaki kwilące w gnie dzie, wiatr wiszące, a w siedztwie skomlą psy.

7. Z podanego tekstu z wywieczyny wypisz wyrazy, w których występują spółgłoski protetyczne. Przeanalizuj, przed jakimi samogłoskami się one pojawiają.

Dzieci kciały jej spa. Jo dzieć wzięła dwoje, zanięła do drugiej izby, ułożyła do spania w łusku jej wruciłać się ku chłopu mojemu i ku somsiadowi do kuchni jej dali my łopowiadali. Pło godzinie dzieci się mi łobudziły jej płostak do nika, ległać w łusku kłole dzieci jej łusnetak, a chłop mój jej somsiot łopowiadali dali sfoje jakie tam mowy.

Urba czyk 1962: 84⁸¹

⁸¹ Tekst podano w pisowni uproszczonej.

III.4. KONSONANTYZM – POWTÓRZENIE

CO POWINIEN WIEDZIEĆ NAUCZYCIEL JASIA DOCIEKLIWEGO

1. Wczesnoprasłowiański system konsonantyczny

Z języka praindoeuropejskiego prasłowia szczyzna odziedziczyła zasób twardych fonemów spółgłoskowych, w skład którego wchodziły spółgłoski zwarte: *p, b, t, d, k, g*, spółgłoski szczelinowe: *s, z, x*, półotwarte: *m, n, r, l* oraz głoski *b, d* ce wynikiem ewolucji fonemów indoeuropejskich: *j, > v*.

W tym okresie spółgłoski *mi* kczone, wymawiane były cennie przed samogłoskami przednimi, były wariantami pozycyjnymi fonemów twardych (por. wykres w *Dodatku*).

2. Zmiany w systemie spółgłoskowym na gruncie języka prasłowiańskiego

W okresie trwania wspólnoty prasłowiańskiej powstały nowe głoski *mi* kkie. Są one rezultatem procesów palatalizacyjnych, które objęły spółgłoski tylnej zykowej stojące przed, a w niektórych wypadkach także po samogłoskach przednich (pierwsza, druga i trzecia palatalizacja prasłowiańska). Bardzo silne działanie *mi* kczące miała ponadto jota, która była niejako wchłaniana przez nowo powstałe spółgłoski palatalne.

Nowo powstałe spółgłoski *mi* kkie miały różny status fonologiczny i były różnie artykułowane. Były w różnicach:

1. warianty pozycyjne spółgłosek twardych (jeśli spółgłoski znajdowały się przed samogłoskami przednimi): wargowe – *p^[tʲ], b^[tʲ], v^[tʲ], m^[tʲ]* oraz przednio-zykowe – *t^[tʲ], d^[tʲ], s^[tʲ], z^[tʲ], n^[tʲ], r^[tʲ], l^[tʲ]*;
2. spółgłoski palatalne o podwójnym miejscu artykulacji (palatalno – jest dodatkowym ruchem artykulacyjnym; zbliżenie do palatum modyfikuje artykulację podstawową – wargową, zbow lub dzi słów): *p' *pj, b' *bj, v' *vj, m' *mj, š, š̌, ž, , , ', c', r' *rj, l' *lj*;
3. palatalne o jednym miejscu artykulacji: *< *nj*.

W efekcie tych zmian system spółgłoskowy znacznie się wzbogacił (por. wykres w *Dodatku*).

3. Zmiany w systemie spółgłoskowym na gruncie języka polskiego

3.1. Okres staropolski

W okresie staropolskim w systemie konsonantycznym zaszły zarówno zmiany jako ciowe, jak i ilo ciowe. Najwa niejsze z nich to:

- powstanie fonemów p' , b' , m' , v' , r' , l' , (wcze niej były to warianty pozycyjne spółgłosek twardych);
- powstanie głosek f, f' ;
- powstanie głoski $ł$ (przedniej zykowo-z bowej, wywodz cej si z twardego $*l$);
- powstanie i rozwój głoski r' ;
- powstanie i rozwój głosek t' , d' , s' , z' ;
- fonologizacja głoski ⁸².

W tym okresie rozpoczyna si polska palatalizacja spółgłosek tylnej zykowych, w wyniku której powstan głoski k' , g' , a tak e proces dyspalatalizacji spółgłosek, który doprowadzi do przekształce $š$ $š'$, $ž$ $ž'$, , , c' c , ' .

3.2. Okres średniopolski

Zmiany zachodz ce w okresie redniopolskim miały przede wszystkim charakter jako ciowy:

- uszczelinowienie rz ;
- zako czenie procesu twardnienia spółgłosek mi kkich: $š$ $š'$, $ž$ $ž'$, , , c' c , ' (współcze nie s one nazywane funkcjonalnie mi kkami);
- utrata mi kko ci l' i powstanie trójczłonowej opozycji $ł : l : l'$;
- zmiana artykulacji $ł$ z przedniej zykowo-z bowej na półotwart (u niezgłoskotwórcze w XVII w. rozpowszechnia si na całym obszarze j zykowym (Walczak 1999: 137);
- utrata mi kko ci wargowych w wygłosie i w ródgłosie (rozpocz ta po zniknięciu jero w mi kkich).

Do najwa niejszych zmian ilo ciowych nale y zaliczy :

- pojawienie si głoski jako wariantu kombinatorycznego głoski x ⁸³;
- powstanie głosek k' , g' ;
- uto samienie rz i (frykatywna głoska przekształciła si w szczelinow).

⁸² Głoska istniała w okresie przedpolskim jako składnik grupy spółgłoskowej, jednak – jak twierdzi Stieber – status fonemu zyskała dopiero w XV w. – wcze niej nie ró nicowała znaczenia wyrazów, a zatem nie miała funkcji dystynktywnych (Stieber 1966: 64).

⁸³ D wi czny odpowiednik głoski x pojawił si w okresie staropolskim wraz z zapo yceniami z j zyka czeskiego, ukrai skiego i białoruskiego, np. *hardy*, stp. *gardy*, *ha ba*, stp. *ga ba*, *holota*, stp. *gotota*. Szczególnie w j zyku Polaków na Kresach Wschodnich, gdzie zyskał nawet status samodzielnego fonemu. W dobie nowopolskiej stopniowo zanikła wymowa d wi cznego h – w polszczy nie literackiej nigdy nie uzyskało ono statusu fonemu.

3.3. Okres nowopolski

System spółgłoskowy w dobie nowopolskiej jest już w zasadzie uformowany. Najważniejsze zmiany, które się w tym okresie dokonały, to powstanie nowych spółgłosek półpalatalnych: *t', d', s', z', c', dz', r'*, które trafiły do polszczyzny wraz z zapożyczeniami (*diament, sinus, Azja, ring*) oraz przekształcenie artykulacji przedniej zykowo-zębowej *t* w półotwartą *u*. Zasób spółgłosek z tego okresu jest przedstawiony w *Dodatku*.

ODSYŁACZE DO PODRĘCZNIKÓW I OPRACOWAŃ

Dług.Dub. II.13–14

Kl.Urb.Le. §67

Koneczna 1965: 196–200

Walczak 1999: 79–87, 135–138, 231–237

PYTANIA

- Wyjaśnij, jaka jest reguła ortograficzna dotycząca pisowni wyrazów przez *cz*. Jaka jest geneza tej reguły?
- Wyjaśnij, dlaczego przez *rz* piszemy to *'e'*, które wymienia się na *r*. Podaj przykłady wyrazów, w których taka alternacja zachodzi.
- Wyjaśnij, dlaczego współczesne polskie *k* alternuje raz z *c* (np. *rka : rce*), a raz z *cz* (np. *rka : rcznik*).
- Dlaczego współczesne polskie *g* alternuje raz z *cz* (np. *droga : przydrocze*), a raz z *dz* (np. *droga : przydroże*)?
- Zmierzonym *k* w języku polskim odpowiadają głoski: *cz, c* i *k'*. Dlaczego tak się dzieje?
- Opisz, jak doszło do powstania *rz*. Dlaczego *dzi* jest ono wymawiane w języku ogólnopolskim tak samo jak *dzi*?
- Zmierzonym *g* w języku polskim odpowiadają głoski: *cz, dz* i *g'*. Jak do tego doszło?
- Wiadomo, że przez *o* z kreską piszemy to [u], które wymienia się na *o*, ponieważ *ó* *o*. A dlaczego przez *o* z kreską piszemy [u], które wymienia się na *e*?
- Omów przyczyny zaniku samogłosek ścieżkowych w języku polskim. Czy wszystkie zanikły w tym samym okresie?
- Dlaczego w języku polskim spółgłoski *dzi* słowo mają różne oznaczenia, np. raz za pomocą dwuznaków (*rz, sz*), a innym razem za pomocą znaków diakrytycznych (np. *ż, sz*)?

-
11. Gwary cz sto przechowuj stan dawniejszy j zyka. Podaj kilka przykładów rozwoju fonetycznego potwierdzaj cych to stanowisko.
  12. Wyja nij, jaka jest zale no pomi dzy wyrazami *gołysz* i *hołysz*, *gołota* i *hołota*.
  13. Omów pochodzenie głosek funkcjonalnie mi kkich w j zyku polskim. W efekcie przekształcenia jakich głosek powstały? Kiedy i w rezultacie jakich procesów to nast piło?
  14. Czy głoski *t'*, *d'* s alternantami twardych *t* i *d*? Podaj przykłady uzasadniaj ce twoje stanowisko.
  15. Jan Kochanowski pisał: *Serce ro cie patrz c na te czasy*. Jak podkre lona forma brzmi współcze nie? Jakie zmiany w niej zaszły?
  16. Wyja nij, dlaczego zmi kczona grupa *zd* przekształca si w *d* lub *d* (*gniazdo* : *gnie d* , *gnie dzi*). Od czego to zale y?
  17. Wyja nij, dlaczego zmi kczona grupa *st* raz przekształca si w *szcz*, a innym razem w (*czysty* : *czyszcz* , *czy ci*).

ĆWICZENIA

-
1. Przedstaw rozwój podanych prasłowia skich form. Jakie zjawiska fonetyczne zaszły w ka dej z nich?

<i>*bog sk j</i>	<i>*bog stwo</i>
<i>*lud sk j</i>	<i>*zavad sk j</i>
  2. Z podanych grup wyrazowych wypisz oboczno ci tematyczne i wyja nij ich genez (tzn. napisz, jakie procesy fonetyczne przyczyniły si do ich powstania):
    - a) *bóg* : *bo e!* : stp. *o bodze* : *bo ek* : stp. *ci bodzy* : *bogi* : *bo y*
    - b) *grzech* : stp. *w grzesze* : *grzesznica* : *grzesz* : stp. *ci grzeszy* : *grzeszy* : *grzeszek*
    - c) *wrzask* : *wrzeszcz* : stp. *o wrzasce* : *wraski* : stp. *ci wrzascy* : *wrzeszczysz* : *rozwrzeszczany*
  3. Ustal, dzi ki jakim procesom powstały poni sze formy:
    - a) *zdrajca*, *ojciec*
    - b) *po ród*, *ródło*
    - c) *kwiecie* , *grudzie*
    - d) *niebieski*, *boski*

Jak wygl dała ich posta prasłowia ska? A jak one mogły brzmie w epoce staropolskiej?

4. Dokonaj rekonstrukcji podanych wyrazów. Ustal geny spółgłosek miękich i funkcjonalnie miękich:

nied wied (od psł. *med-)

deszcz (por. *d d u*)

onka

rajca (miejski)

ogrodzenie

5. Przyjrzyj się poniższym formom. Wyjaśnij, dlaczego przed formantem *-ony* występuje spółgłoska funkcjonalnie miękka? Dokonaj rekonstrukcji tych form.

rodzony   *opuszczony*

kuszony   *czyszczony*

kiszony   *uduszony*

6. Porównaj pary wyrazów:

buk – bóg   *lud – lód*

more – morze   *karze*

Dlaczego ich pisownia jest odmienna? Wyjaśnij, jaka jest geneza liter: *u, ó, , rz*.

7. Ustal pochodzenie grupy *szcz* w podanych wyrazach:

puszcza   *czyszcz*

klaszcz   *goszcz*

maszcz   *trzeszcze*

8. Ustal pochodzenie grupy *d* w podanych wyrazach:

gwid   *jed*

gnied   *mia d*

módek   *ródka*

9. Ustal, od jakich staropolskich imion osobowych zostały utworzone podane niżej nazwy miejscowe (w razie potrzeby możesz sobie pomóc *Słownikiem staropolskich nazw osobowych*, red. W. Taszycki). Jakim formantem utworzono te nazwy dzierżawcze? Jakie zmiany wywołał ten formant w tematach nazw miejscowości?

Radogoszcz   *Małogoszcz*

Bydgoszcz   *Pozna*

Bytom   *Przemyl*

10. Spróbuj ustalić etymologię współczesnych nazwisk polskich:

Gwid   *Piszc*

Dród   *Liszc*

Móde   *Goszcz*

PRACA Z TEKSTEM

1. Z podanego tekstu wypisz, a następnie dokonaj rekonstrukcji prastłowia skiej form, w których występują spółgłoski funkcjonalnie miękkie:

Naprzód był bóg nocy i burzy, czarny batwan bez oczu, przed którym skakali nadzy i umazani krwią. Potem w czasach republiki było wielu bogów z onami, dzie mi, trzeszcz cymi łó kami i bezpiecznie eksploduj cym piorunem. W końcu tylko zabobonni neurastenicy nosili w kieszeni mały posiek z soli, przedstawiający boga ironii. Nie było wówczas wikszego boga.

Wtedy przyszli barbarzyńcy. Oni tebardzo cenili boga ironii. Tłukli go obcasami i wsypywali do potraw.

Z. Herbert, *Z mitologii*

2. W podanym tekście znajdź wyrazy, w których zaszły następujące zjawiska:

- pierwsza palatalizacja prastłowia ska,
- druga palatalizacja prastłowia ska,
- trzecia palatalizacja prastłowia ska,
- czwarta palatalizacja (polska),
- jotacyzacja,
- zmiekczenie spółgłosek z twardych przez samogłoski przednie (w wyniku czego powstały głoski palatalne),
- depalatalizacja,
- dysymilacja grupy spółgłoskowej.

Błogostawiony mój, jen jest nie szedł po radzie niemilo ciwych i na drodze grzesznych nie stał jest, i na stolcu nagłego spadnienia nie siedział jest.

Ale w zakonie Bożym wola jego i w zakonie białymy liście w dzień i w nocy. [...]

Sława Ojcu i Synowi, i w imię tego Ducha.

Jako była z początku i nienie, i w dzień, i na wieki wiekom.

Psalterz, floriańska, ChS: 52

3. Wypisz z poniższego tekstu wyrazy, w których zaszły ciekawe zjawiska fonetyczne. Omów rozwój tych wyrazów.

Deszcz cięgle padał na ciemne miasto i z cichym szmerem sływał po szybach. Gdzie blisko przeleciał samolot [...]. Było ciemno, przez zasłonkę na oszklonych drzwiach przenikała tylko w ciemność smuga światła z sąsiedniego pokoju. Słychabyło, jak mamusia przewraca kartki książki i szeleci papierami.

M. Musierowicz, *Opium w rosole*

4. Przeprowad analiz konsonantyczn tekstów:

- a) *Wysłuchaj, Bo e, modł moj , gdy prosz ; od boja ni nieprzyjaciela wytargni dusz moj . [...]*

Zam cili sie wszyscy, co je widzieli, i bał sie wszelki człowiek.

I zjawili działa Bo a, i uczynki jego urozumieli.

Wiesieli sie b dzie prawy w Bodze i pwa b dzie we , i chwaleni b d wszyscy prawego serca.

Psalterz puławski, ChS: 73

- b) *To mówi c dziewczka wi cej nie czeka,
Wieniec wło yła na skronie
I po egnawszy strzelca z daleka,
Na zwykłe uchodzi błonie.*

Pró no si za ni strzelec pomyka,

R czym wybiegom nie sprostał,

Znikła jak lekki powiew wietrzyka,

A on sam jeden pozostał.

Sam został, dzik powraca drog ,

Ziemia uchyla si grz ska,

Cisza wokoło, tylko pod nog

Zwi dła szeleszcze gał zka.

A. Mickiewicz, witezianka

- c) *Tak si dziewczyna z kochankiem pie ci,
Bie y za nim, krzyczy, pada;
Na ten upadek, na głos bole ci,
Skupia si ludzi gromada.*

„Mówcie pacierze! — krzyczy prostota —

Tu jego dusza by musi.

Jasio by musi przy swej Karusi,

On j kochał za ywota!”

I ja to słysz , i ja tak wierz ,

Płacz i mówi pacierze.

„Słuchaj, dziewczeczko!” — krzyknie ród zgiełku

Starzec i na lud zawoła —

„Ufajcie memu oku i szkiełku,

Nic tu nie widz dokoła [...].”

A. Mickiewicz, Romantyczno

- d) *Nad rzeczk opadał krzaczka
mieszkała Kaczka Dziwaczka
Lecz zamiast trzyma si rzeczki
robiła piesze wycieczki*

*Raz poszła wi c do fryzjera
poprosz o kilo sera
Tu obok była apteka
poprosz mleka pi deka*

*Z apteki poszła do praczki
kupowa pocztowe znaczki
Zjadaj c tasiemk star
mówiła, e to makaron...*

J. Brzechwa, *Kaczka Dziwaczka*

INDEKS

REKONSTRUKCJI PRASŁOWIAŃSKICH

Przedstawiony słownik nie jest słownikiem naukowym. Zawiera wyłącznie wyrazy występujące w podręczniku, zarówno w części teoretycznej, jak i w ćwiczeniach i zadaniach. Nie zawiera natomiast wyrazów znajdujących się w tekstach do analizy.

W założeniu autorki jest to pomoc przy samodzielnym wykonywaniu ćwiczeń i zadań. Wszystkie wyrazy podane są w formach podstawowych: rzeczowniki w mianowniku liczby pojedynczej, przymiotniki w mianowniku liczby pojedynczej rodzaju męskiego, natomiast czasowniki – w bezokoliczniku i w formie pierwszej osoby liczby pojedynczej czasu teraźniejszego.

Z oczywistych względów nie podajemy rekonstrukcji wyrazów, które powstały dopiero na gruncie polskim oraz zapożyczeń, aby pokazać procesy jotacyzacji i palatalizacji prasłowiańskich, podajemy formy możliwie najstarsze.

W zasadzie nie rekonstruujemy derywatów, jednak ze względów dydaktycznych (chcąc pokazać mechanizmów zjawisk fonetycznych) podajemy prefiksy i sufiksy tworzące derywaty słowotwórcze. Zamieszczamy pełne rekonstrukcje jedynie tych form pochodnych, które stanowią osobne hasła i są rekonstruowane w *Słowniku etymologicznym* W. Borysia. Przy formach powstałych w wyniku derywacji wstecznej (np. rzeczowniki bezprzyrostkowe od czasowników) podajemy rekonstrukcję i formę, od której derywat pochodzi.

W uzasadnionych przypadkach, aby pokazać procesy fonetyczne zachodzące na gruncie prasłowiańskim, podajemy dwie formy: starszą i nowszą (np. formy sprzed palatalizacji i po niej), i wówczas postawimy opatrzymy dwiema gwiazdkami; podobnie oznaczamy rdzenie indoeuropejskie.

A

albo, stp. *alibo* *alibo

B

baba *baba

babka – zob. *baba*, z suf. *-*ka*

ba, *boj* (*si*) *bojati, *boj (*s*)

bajka *bajka

bardzo, stp. *barzo* *brzo

bark *brk

barszcz *brš

bawi, *bawi* *baviti, *bavj

b k *b k

beczka *b ka

bez *b z ('ro lina, krzew')

bez *bez (przyimek, wtórnie pref. *bez-*)

bezkrolewie – zob. *król*, z pref. **bez-*

i suf. *-*ev-* *je*

biada *b da
białko, zob. *biały*, z suf. *- *ko*
biały *b l , z zaim. *j
bi , *bij* *biti , *b j
biec, *biegn* , stp. *bieg* *b gti , *b g
bieda *b da
biedny, zob. *bieda*, z suf. *- *n* , z zaim. *j
bieg *b g , rzecz. od czas. *biec*
biega *b gati , *b gaj , od czas. *biec*
bieli , *biel* – zob. *biały*, z suf. *- *iti*
biernik – zob. *bra* , z form. *- *n-ik*
bierny – zob. *bra* , z form. *- *n* , z zaim. *j
bies *b s
biodro *bedro
bli ni *bliz n , z zaim. *j
blazen *blazn (pierw. przym. ‘głupi, obł kany’), od tego *bla ni* , *blazno-wa*
błogi *bolg , z zaim. *j
błona *bolna
błyska , *błyszcz* *bliskati , *bliskj
bogactwo – zob. *bogaty*, z suf. *- *stvo*
bogaty *bogat , z zaim. *j
bok *bok
boski, stp. *bo ski* – zob. *bóg*, z suf. *- *sk* , z zaim. *j
bo ek – zob. *bóg*, z suf. *- *k*
bóg *bog (pierw. w znaczeniu ‘szcz - cie, bogactwo’, pó niej ‘bóstwo’)
bój *boj (‘walka’)
bóstwo *bó stwo* – zob. *bóg* z suf. *- *stvo*
bó , *bod* *bosti , *bod
bracia *brat ja **bratr ja (od rzecz. *brat*)
bracki – zob. *brat*, z suf. *- *sk* , z zaim. *j
bractwo – zob. *brat*, z suf. *- *stvo*
bra , *bior* *b rati , *ber
brama – zob. *brona* (a pod wpływem j. czes.)
brat *bratr (por. *braterski*)
brew *br v (w psł. był to biernik, forma M.: *bry)

broczy *brotiti , *brotj (od rzecz. *brot ‘czerwony barwnik, marzanna’; cz zamiast pod wpływem j. ukr.)
brodzi , *brodz* *broditi , *brodj
brona *borna
broni , *broni* *borniti , *bornj
bród *brod (recz. od czas. *bresti ‘brn ’)
brzeg *berg
brzemi *berm
brzezina, zob. *brzoza*, z suf. *- *ina*
brzoza *berza
brzózka – zob. *brzoza*, z suf. *- *ka*
brzuch *brux **brjuxo
brzusny – zob. *brzuch*, z suf. *- *n* , z zaim. *j
brzytwa *britva
brzytewka – zob. *brzytwa*, z suf. *- *ka*
by , *jestem*, stp. *je m* *byti , *jesm **esm (czas. nieregularny: 2. os.: *je-ste* , stp. *je* *jesi **esi , 3. os.: *jest*, stp. *je* *jest **est)

C

cena *c na **k 2na
cesarski – zob. *cesarz*, z suf. *- *sk* , z zaim. *j
cesarz *c sar **k 2sar (po . z goc. *kaisar* i rom. *caesar*)
chełm *xlm (‘wzgórze’)
chełpi , *chełpi (si)* *xlpiti , **xlpj (s)*
ch zach.sł. *x t psł *xot ; por. *chu*
chleb *xl b
chłop *xolp
chłopczyk – zob. *chłop*, z suf. *- *kik*
chłopiec – zob. *chłop*, z suf. *- *k*
chłód *xold
chodzi , *chodz* *xoditi , *xodj
chromy *xrom , z zaim. *j
chrzan *xr n
chu *xot (w j. pol. zapo yczone z czes., wobec formy zach.sł. *x t* , por. *ch*)
chwata *xvala
chytry *xytr , z zaim. *j

ciato *t lo
ciasny *t sn , z zaim. *j
ciasto *t sto
ci g *t g (rzecz. od czas. *ci ga*)
ci ga , *ci gam* *t gati, *t gaj
cichy *tix , z zaim. *j
ciec , *ciekn* , dawn. *ciek* *tekti, *tek
ciel *tel
ciemny *t m n , z zaim. *j , por. te *ma*
ciemnica – zob. *ciemny* , z suf. *-ica
 **ika
ciemno – zob. *ciemny* , z suf. *-ost
cie *t n
cier *tr'n
cierpie , *cierpi* *tr'p ti, *tr'pj
cie la *teslja
ciosa , *ciosam* , dawn. *ciosz* *tesati,
 *tesj
co * so ** to
cudzy *tjudj , z zaim. *j
czapla * apl'a * apja
czarny * rn , z zaim. *j **kr'n
czas * as ** s **k so
czci , *czcz* * stiti, * stj
czciciel – zob. *cze* , z suf. *-itel
czereda – zob. *trzoda* (wpływ wsch.sł.
 pełnogłosu)
czerecha * erm xa
czerep * erp **kerpo
 (wpływ j. wsch.sł.; por. *czop*)
czere nia * erš nja (wpływ wsch.sł.
 pełnogłosu, por. gwarowe *trze nia*)
czernica – zob. *czarny* , z suf. *-ika
czerni , *czerni* * r'niti, * r'nj
 (od rzecz. *czarny*)
czerstwy * rstv z zaim. *j **krt-
 (pierw. 'wie y, chłodny, rze ki,
 pr dki')
czesa , *czes* * esati, * eš
cze * st **kit-
cz stowa , stp. *cz stowa* , *cz stuj*
 * stovati, * stuj (czas. od rzecz.
cze)
cz * st
człon * eln **keln
człowiek * lov k , pierw. ** elov k

czoło * elo **kelo
czołowy – zob. *czoło* , z suf. *-ov , z zaim.
 *j
czop * erp **kerp-o- (por. *czerep*)
czółno * l'n **kilm-
czwarty * etvrt , z zaim. *j
czyj * j
czysty * ist , z zaim. *j
czyszczony – zob. *czy ci* , z suf. *-en ,
 z zaim. *j
czy ci , *czyszcz* * istiti, * istj
czyta , *czytam* * itati, * itaj
czytelny , stp. *czycielny* – zob. *czyta* z suf.
 *-el- n , z zaim. *j (twarde t pod
 wpływem j. zes.)
ma *t ma ('ciemno ')

D

da , *dam* *dati, *dam
dalej || *dale* *dalje
darcie *dr't je
dar *dr'n || *dr'no || *dr'n
 (od formy imiesłowu czas. *drze* :
 *dr'n 'darty')
d b *d b
dech , D. *tchu* *d x , D. *d xa
deska , stp. *cka* *d ska
deszcz , D. *d d u* *d ź **d zdj ;
 D. *d zdj-a (np. we frazie: *czeka jak*
kania d d u)
dło *doln
dług *dlg (pierw. 'po yczka')
długi *dl'g , z zaim. *j
dobry *dobr , z zaim. *j
dolny *dol n , z zaim. *j
dół *dol
dom *dom
domek – zob. *dom* , z suf. - k
drobi , *drobi* *drobiti, *drobj
droga *dorga
drogi *dorg , z zaim. *j
drozd *drozd
dró ka – zob. *droga* , z suf. *- ka
drwa *dr va (pierw. lp. – rzeczownik
 zbiorowy, wtórnje lp. *dr vo, a daw-
 na posta stała si lm.)

drze, *dr* *derti, *d r
drzema, *drzemi* *dr mati, *dr mj
drzewo *derwo
duch *dux
duchowy – zob. *duch*, z suf. *-ov, z zaim. *j
dusi, *dusz* *dušiti, *duš **duxiti,
 **duxj
dusza *duxja
duszek – zob. *duch*, z suf. *- k
duszny *dux n, z zaim. *j
du y *duž, z zaim. *j **dug,
dwaj || *dwa* *d va
dziad *d d
dziadek – zob. *dziad*, z suf. *- k
dział *d l
działo *d lo
dzieci *d ti (wtórna forma od *d t* –
 rzecz. zbior.)
dzieci *d t (od pluralnego: *dzieci*)
dzieci tko – zob. *dzieci*, z suf. *- ko
dziedzic *d ditj
dziedzictwo – zob. *dziedzic*, z suf. *- stvo
dziedzina *d dina, por. *dziad*
dzieło *d lo
dzie *d n
dziewica *d vika
dzionek – zob. *dzie*, z suf. *- k
dzisiaj || *dzi*, stp. *dzi* *d n s
dziupla *dupja
dzwon *zvон

G

gał zka – zob. *gał*, z suf. *- ka
gał *gal z
garb *grb
garbaty *grbat, z zaim. *j
gardelko, zob. *gardło*, z suf. *- ko
gardło *grdlo
garnek *grn k
g ska – zob. *g*, z suf. *- ka
g sty *g st, z zaim. *j
g *g s
gi, *gn* *g n ti, *g n **g bn ti,
 **g bn
gibki *gyb k, z zaim. *j

giez *g z
gin *gyn ti **gybn ti (por. *gibki*)
gł b *gl b
głodny *gold n, z zaim. *j
gło ny *gols n, z zaim. *j
głowa *golva
głód *gold
główka – zob. *głowa*, z suf. *- ka
głuchy *glux, z zaim. *j
głuszy, *głusz* *glušiti, *glušj
gniazdo *gn zdo
gnie, *gniot* *gnesti, *gnet
Gniezno – zob. *gniazdo*, z suf. *- no
gnie dzi, *gnie d* *gn zditi, *gn zdj
goł b *gol b
gołota || *hołota* *golota
goły *gol, z zaim. *j
gorzki *gor k, z zaim. *j
go ci, *goszcz* *gostiti, *gostj
go *gost
góra *gora
gra || *igra*, *gram* || *igram* *j grati,
 *j graj
grobla *grobja
groch *gorx
grodzi, *grodz* *gorditi, *gordj
grom *grom
gronostaj *gornostaj
groszek – zob. *groch*, z suf. *- k
grób *grob
gród *gord
grudzie *grud n **grud nj
grusza *gruša
gruszka – zob. *grusza*, z suf. *- ka
grzech *gr x
grzeczny – zob. *ku*, *rzecz*, od wyr. przyim.
k rzeczy *k r i z ud wi cznieniem
k, z suf. *- n, z zaim. *j
grzeszek – zob. *grzech*, z suf. *- k
grzesznica – zob. *grzech*, z suf. *- nika
grzeszy, *grzesz* *gr xiti, *gr xj
grzyb *grib
gwiazda *gv zda
gwiazdka, zob. *gwiazda*, z suf. *- ka
gwie dzisty – zob. *gwiazda*, z suf. *- ist,
 z zaim. *j

gwizda , gwi d *zvizdati, *zvizdj
gwó d *gvozd

I

iglica – zob. igła, z suf. *-ica **-ika
igła *j g la
igra || gra , igram || gram *j grati,
*j graj
indziej || indzie *j n de
iskra || skra *j skra
i , id *j ti, *j d (posta i z wtór-
nego *j dti, opartego na temacie czasu
tera niejszego; czas przeszły – zob.
szedł)
izba *j st ba
izdebka – zob. izba, z suf. *- ka

J

ja, stp. archaiczne jaz *az || *jaz
(D. mnie *mene; C., Msc. mnie
*m n ; B. stp. mi *m , obecnie
B. = D., N. mn *m n m noj)
jabłko *abl ko
jagni *agn
jagoda *agoda
jajo *aje
jary *jar , z zaim. *j
jarzyna – zob. jary, z suf. *-ina
jasnowidz, f. zło . od jasny i widzie ,
z suf. *-j
jasny *sn , z zaim. *j
jazda *j zda
j , imam, stp. im *j ti, *j m , ** ti,
** m (por. zaj , przyj , odj ,
uj , naj itp.)
jecha , jad *jaxati, *jad ** xati,
** d
jeden *edin
jele *elen
jemioła *jemela **emela
jeniec, stp. j ciec *j t c ** t c (od
im. biernego cz. przeszł. czas. j)
je , jem * sti, * m ** dti, ** dm
jezioro *ezero
je dzi , je d * zditi, * zdj
j cze *(j) ati ** k ti

j czmie * k my, D. * k mene
j dza * ga
j zyk * zyk
jodełka, zob. jodła, z suf. *- ka
jodła *edla
jutro *utro

K

kamie *kamen (jest to forma B. lp.;
psł. M. lp. *kamy)
kamienica – zob. kamie , z suf. *-ica
**-ika
kara *kara
karczma *kr ma
karczenny – zob. karczma, z suf. *- n ,
z zaim. *j
kark *krk
karczek, zob. kark, z suf. *- k
kaza , ka *kazati, *kazj
kazi , ka *kaziti, *każ
k dziel *k d l
k sa , k sam *k sati, *k saj (od rzecz.
k s)
k t *k t
k dzior *k der , por. k dziel
k s *k s
kieł *k l
kiełb *klb
kiełbasa *klbasa
kiełek, zob. kieł, z suf. *- k
kisn *kysn ti
kiszony – zob. kisn , z suf. *-en , z za-
im. *j
klaska , klaszcz *kl skati, *kl skj
klatka *kl t ka
kleci *kl titi, *kl tj (czas. od rzecz.
*kl t ‘prymitywny budynek, szałas’)
klepa , klepi *klepati, *klepj
kl cze , kl cz *kl ati, *kl
**kl k ti, **kl kj
kl cznik – zob. kl cze , z suf. *- nik
klon *klen
kłos *kols
kłódką *kold ka (zdr. od kłoda)
knieja *k n ja
kocha , kocham *koxati, *koxaj

kojec *kot c **kot k
 koło *kolo, D. lp. *kolese
 koniec *kon c **kon k
 ko *kon **komon
 kora *kora
 korzy *korist
 kosa *kosa
 kosi, kosz *kositi, *kosj
 ko ba – zob. kosi, z suf. *- ba
 ko *kost
 kot *kot
 kotek – zob. kot, z suf. *- k
 koza *koza
 kozioł *koz l
 koziołek – zob. kozioł, z suf. *- k
 (stp. kozłek, np. kozłek lekarski)
 kózka – zob. koza, z suf. *- ka
 kra, kradn, stp. krad *krasti,
 *krad (**kradti, współczesna forma
 cz. ter. wtórnice z czas. jednokrotnego
 kradn)
 krawiec *krav k
 kr g *kr g
 kr ek – zob. kr g, z suf. *- k
 krew kr v (jest to forma B. lp.; psł.
 M. lp. *kry)
 kr ci, kr c *kr titi, *kr tj
 kroczek – zob. krok, z suf. *- k
 krok *kork
 kromka *krom ka (pierw. ‘co odci te-
 go’)
 kropła *kropja
 krosno *krosno **krot-sno (‘to, co si
 obraca’)
 krowa *korva
 król *korl (psł. z VIII/IX w.)
 krótki *kort k, z zaim. *j
 krówka – zob. krowa, z suf. *- ka
 krta *grtan
 kruk *kruk
 kruszy, krusz *krušiti, *kruš
 **kreus- || krous-
 krzesło *kreslo || kr slo
 krzesółko – zob. krzesło, z suf. *- ko
 krzycze, krzycz *kri ati, *kri
 **krik ti, **krikj

krzyk *krik (rzecz. od czas. krzycze)
 ksi dz *k n g
 ksi *k n g
 ksi ka – zob. ksi ga, z suf. *- ka
 ksi ga *k niga (wtórnie po unosowie-
 niu i przez)
 ksi y *k n g, z zaim. *j
 ksi yc *k n gitj (*itjo)
 który *k tor || *k ter || *koter || ko-
 tor, z zaim. *j
 ku *k || k n
 kudły – l. mn. od rzecz. *k d la ‘włos,
 kosmyk, sier ’ (u || to stara obocz-
 no albo wpływ j. słowiańskich,
 w których zanikły sam. nosowe, por.
 k dzieł, k dzior)
 kupiec – zob. kupi, z suf. *- c **k
 kupi, kupi *kupiti, *kupj
 kurczy, kurcz *kr iti, *kr **krk-i-
 kusi, kusz *kusiti, *kusj
 kuszony – zob. kusi, z suf. *-en, z zaim.
 *j
 kusy *k s, z zaim. *j (stary wariant
 z oboczno ci u ||, por. k s)
 kwiat *kv t
 kwiatek – zob. kwiat, z suf. *- k
 kwiecie – zob. kwiat, z suf. *- n
 kwietnik – zob. kwiat, z suf. *- nik
 kwietny – zob. kwiat, z suf. *- n, z zaim.
 *j

L

las *l s
 lato *l to
 lec, legn *legtī, *legj
 lecie, lec *let ti, *letj
 lek *l k
 len *l n
 le *l n
 le nik – zob. las, z suf. *- n-ik
 le ny, zob. las, z suf. *- n, z zaim. *j
 letni, letny, zob. lato, z suf. *- n, z zaim.
 *j
 letni *l t n, z zaim. *j
 lew *l v
 le e, le *ležati, *lež **leg ti, **legj

l ka *l kati, *l kaj
 lico *liko
 liczba – zob. liczy, z suf. *- ba
 liczy, licz *li iti, *li
 liza, li *l zati, *liż
 lód *led
 lubi, lubi *ljubiti, *ljubj
 lud *ljud
 ludzie *ljud je
 ludzki – zob. ludzie, z suf. *- sk, z zaim.
 *j

Ł

łab dzica – zob. łab d, z suf. *-ica
 **-ika
 łab d *olb d
 ładny *lad n, z zaim. *j
 łakn, łakn *olkn ti, *olkn
 łakomy *olkom, z zaim. *j
 łama, łami *lamati, *lamj
 łania *olni
 łapa *łapa
 łasy *łas, z zaim. *j
 łata *łata
 łatka – zob. łata, z suf. *- ka
 ława *ława
 ławka – zob. ława, z suf. *- ka
 łazi, ła *łaziti, *łazj
 ł czka – zob. ł ka, z suf. *- ka
 ł ka *l ka
 łeb *l b
 łebek, zob. łeb z suf. *- k
 ł czysko (stp.) – zob. ł k, z form.
 *-isko
 ł k *l k ('wygi cie, krzywizna'
 – od czas. *l kti 'gi, krzywi ')
 ł g *l g ('podmokła ł ka')
 łokie *olk t
 łom *lom
 ło *ols
 łowi, łowi *loviti, *lovj
 ło e *logje
 łódka – zob. łód, z suf. *- ka
 łód *old ji
 łó ko – zob. ło e, z suf. *- ko

łuk *ł k (por. ł k, posta z u zapo .
 z staroczes.; zob. te stp. ł czysko)

łupa, łupi *łupati, *łupaj
 łupka – zob. łupa, z suf. *- ka

M

macocha *matjexa
 mak *mak
 maczek – zob. mak, z suf. *- k
 mały *mal, z zaim. *j
 mara *mara
 martwy *mr'tv, z zaim. *j
 marzy, marz *mariti, *marj
 masarz || mi sarz *m sarj
 masło *maslo
 maselko – zob. masło, z suf. *- ko
 ma ci, maszcz *mastiti, *mastj
 ma *mati, D. *matere
 matka – zob. ma, z suf. *- ka
 maza, ma *mazati, *mazj
 m ci, m c *m titi, *m tj
 m czka – zob. m ka, z suf. *- ka
 m dry *m dr, z zaim. *j
 m ka *m ka
 m *m ž **man-gjo-
 mech *m x
 merda, merdam *mrdati, *mrdaj
 meszek – zob. mech, z suf. *- k
 m czy, m cz *m kiti, *m kj
 m drzec – zob. m dry, z suf. *- k
 m ka *m ka (pierw. 'gniecenie, roz-
 gniatanie, tłuczenie')
 m stwo – zob. m, z suf. *- stvo
 m ny – zob. m, z suf. *- n, z zaim. *j
 miara *m ra
 miarka – zob. miara, z suf. *- ka
 miasto *m sto
 miazga *m zga
 mia d y – zob. miazga, z suf. *-iti
 mi, mn *m ti, *m n
 miech *m x
 miecz *me **mek-jo (lub: *m
 **m k-jo-)
 miecznik – zob. miecz, z suf. *- nik
 mie, mam, stp. jimie, jimam *j m ti,
 *j mam

miedza *medja
miejsce – zob. *miasto*, z suf. *- ce ** - ko
miejski – zob. *miasto*, z suf. *- sk ,
 z zaim. *j
miernik – zob. *miara*, z suf. *- nik
mierny – zob. *mierzy* , z suf. *- n , z zaim.
 *j
mierzy , *mierz* *m riti, *m rj
miesi c *m s k
miesz a , *mieszam* *m šati, *m šaj
mieszka , *mieszka m* *m š kati, *m š -
 kaj (pierw. ‘długo co robi ’)
mie ci , *mieszcz* *m stiti, *m stj
mi dzy, stp. *miedzy* *medji
 (dawna forma Msc. rzecz. *miedza*)
mi so *m so
milcze , *milcz* *mł’ ati, *mł’
milczek – zob. *milcze* , z suf. *- k
miłosierny *milosrd n , z zaim. *j
miłosny – zob. *miło* , z suf. *- n , z zaim.
 *j
miło *milost
miły *mil , z zaim. *j
miotła *met la
miód *med
mlecz *melkj
mleczny – zob. *mleko*, z suf. *- n ,
 z zaim. *j
mle , *miel* *melti, *melj
mleko *melko
młody *mold , z zaim. *j
młot *molt
mn *m noj , zob. *ja*
moc *mogt
mocz *mo **mokj
morski – zob. *morze*, z suf. *- sk , z zaim.
 *j
morze *morje
mosi dz *mos g
mowa, stp. *molwa* *mlva
mo ny, *mog n , z zaim. *j
móc, *mog* *mogti, *mog
mój *moj
mór *mor (rzecz. od czas. *mrze*)
mózg *mozg
mó d ek – zob. *mózg*, z suf. *- k

mrok *mork
mroczny – zob. *mrok*, z suf. *- n , z zaim.
 *j
mrowi , *mrowi* *morviti, *morvj
mrowie *morv je
mróz *morz
mro ny – zob. *mróz*, z suf. *- n , z zaim.
 *j
mrówka *morv ka
mrze , *mr* *mert, *m r
mucha *muxa
muszka – zob. *mucha*, z suf. *- ka
mydło *mydlo
mydłko – zob. *mydło*, z suf. *- ko
mysz *myš **m s-
mysi *mys , z zaim. *j
my le , *my l* *mysliti, *myslj
 (e zamiast i przez analogi do czas.
 typu *widzie*)

N

na *na (przyimek, wtórnice pref. *na-*)
naczelnik – zob. *czoło*, z pref. *na- i suf.
 *- nik
nad *nad
naoczny – zob. *oko*, z pref. *na- i suf.
 *- n , z zaim. *j
naparstek – od rzecz. *pr’st ‘palec’,
 z pref. *na- i suf. *- k
nar cze – zob. *r ka*, z pref. *na- i suf. *- je
naród *narod (psł. znaczenie ‘to, co
 si narodziło’)
n dza *nudja (wtórna nosowo pod
 wpływem n)
nic *ni so **ni to
niebieski – zob. *niebo* (*nebes-), z suf.
 *- sk , z zaim. *j
nieboszczyk – zob. *niebo ec*, z suf. *-ik
niebo ec *nebog k (od przym. *nie-*
bog ‘nieszcz liwy, godny lito ci’)
nied wied *medv d
niemowl – zob. *mówi* , z pref. *ne- i suf.
 *- || - t-
nieskazitelny – zob. *skazi* , z suf. *-tel-
 n , z zaim. *j
nie , *nios* *nesti, *nes

niski *niz k , z zaim. *j (od rzecz. *niz 'dół')
 noc *nokt
 noga *noga
 nos *nos
 nosek – zob. nos, z suf. *- k
 nosi , nosz *nositi, *nosj
 nosze *nosja (pierw. nazwa czynno ci 'noszenie'; wtórnie 'to, co si nosi; to, co słu y do noszenia')
 nowy *nov , z zaim. *j
 nó *nozj
 nó ka – zob. noga, z suf. *- ka

O

oba || obaj *oba
 obłoczek – zob. obłok, z suf. *- k
 obłok *obolk **obvolk
 obrazi , obra *obraziti, *obrazj
 obrona *oborna **ob-borna
 oczko – zob. oko z suf. *- ko
 od *ot (przyim., wtórnie pref. od-)
 oddech – zob. dech, z pref. *ot -
 odetchn , odetchn *ot d xn ti, *ot -
 d xn
 odj – zob. j , z pref. *ot -
 odnie – zob. nie , z pref. *ot -
 ogłuszy – zob. głuszy , z pref. *o- **ob-
 ogon *ogon (rzecz. od czas. *ob-goniti s 'ogania si , op dza ')
 ogrodzenie – zob. grodzi , z pref. *o- **ob- i z suf. *-jen- je
 ogrodzi , ogrozd – zob. grodzi , z pref. *o- **ob-
 ogrojec, stp. ogrodziec – zob. grodzi , z pref. *o- **ob- i z suf. *- k
 ogród *ogord **obgord
 ojciec, stp. ociec *ot c **ot k
 oko *oko, D. *okese
 okruszek – zob. kruszy , z pref. *o- **ob- i z suf. *- k
 opuszczony – zob. pusty, z pref. *o- **ob, z suf. *-jen , z zaim. *j
 ora , orz *orati, *orj
 orzeł *or l
 osioł *os l

o li, zob. osioł, z. suf. *- , zaim. *j
 owca *ov ka
 owieczka – zob. owca, z suf. *- ka
 owoc *ovokt

Ó

ósmý *osm , z zaim. *j

P

pacha *paxa || *pax
 palec *pal k (zdrob. od *pal 'gruby', z suf. *- c)
 pateczka – zob. pałka, z suf. * ka
 pałka *pal ka (zdrob. od *pal 'gruby', z suf. *- ka)
 pami tka – zob. pami , z suf. *- ka
 pami *pam t
 pan *g pan ('władca, pan')
 part *prt ('grube płótno' – zob. te portki)
 pas *pojas
 pasek – zob. pas, z suf. *- k
 pasterz *pastyr
 pasza *pasja
 paszka – zob. pacha, z suf. *- ka
 pa , pas *pasti, *pas
 p k *p k ; por. p ka
 pchła *bl xa
 petnia – zob. petny, z suf. *-ja
 petni , petni *pl'niti, *pl'nj
 petny || peten *pl'n , z zaim. *j
 pewny || pewien *p v n , z zaim. *j
 p dzi , p dz *p diti, *p dj
 p k *p k (rzecz. od czas. *p iti 'nady ma si ')
 p ka , p kam *p kati || *pukati, *pokaja || *pukaj (oboczno rdzennego /u po wiadczona w czas. puka)
 piana *p na
 pianka – zob. piana, z suf. *- ka
 piasek *p s k
 piasta *p sta || *p st || *p sto
 pi si , pn si *p ti s , *p n s
 pi ty *p t , z zaim. **j
 pi , pij *piti, *p j
 piec *pekt (rzecz. od czas. *pekti – zob. piec, piek)

piec, piek *pekti, *pek
pie *p n **p nj
pieni dz *p n g
pieni si, *pieni si* – zob. *piana*, z suf. *-iti
pieniek, zob. *pie*, z suf. *-k
pier cie *pr'sten (od rzecz. *pr'st* 'palec')
pier cionek – zob. *pier cie*, z suf. *-k
pierwszy *pr'v, z zaim. *j
pies *p s
piesek, stp. *psek* – zob. *pies*, z suf. *-k (f. *piesek* powstała w wyniku wyrównania analog.)
pieszy *p š, z zaim. *j
pie *p sn
pi *p t (licz. od licz. porz. *pi t 'pi ty')
pi *p st
pil *plst (głoska pod wpływem ple)
piła *pila
pilnik – zob. *piła*, z suf. *-n-ik
piorun *perun (od czas. *p rati 'uderza', z suf. *-un)
pióro *pero
pisa, *pisz* *p sati, *pij
pisanie – zob. *pisa* (od im. *pisany*), z suf. *-an-je
piszcze, *piszcz* *piš ati, *piš **pisk ti, **piskj
piszczel *piš al **pisk l (do XV w. *fujarka* z ko ci zwierzej', od czas. *piskati)
ple (*plewi*, *pieli*), *piel* *pelti, *pelv, (f. *plewi* od tem. cz. ter. *pelv-; f. *pieli* to innowacja, podobnie jak *mieli*, *cieli*)
ple, *plot* *plesti, *plet **pletti
plon *peln
pluska, *pluskam* *pljuskati, *pljuskaj
pląca – zob. *pląci*, z suf. *-ja
pląci, *pląc* *platiti, *platj
pląc – rzecz. od czas. *pląka*, z suf. *-j
pląka, *pląc* *plakati, *pla j **plakj

pląski *plask || *plosk, z zaim. *j
pląszcz *plaskj ('okrycie płasko przylegaj ce do ciała'; od przym. *pląsk, z suf. *-j)
plómie *polmen (jest to forma B. lp.; psł. M. lp. *polmy)
plot *plot ('co plecionego'; por. ple)
plód *plod
po *po (przyimek, wtórnie pref. *po*-)
pod *pod (przyimek, wtórnie pref. *pod*-)
podbiat – zob. *biały* z pref. *pod - (dolna cz kwiatu jest biała, st d nazwa)
podglówek – zob. *głowa*, *pod*; od wyr. przym. *pod głow*, z suf. *-k
podj – zob. *j*, z pref. *pod -
podlaski – zob. *pod*, *las*, z suf. *-sk, z zaim. *j
podmiot – zob. *mie*, z pref. *pod - (pierw.: 'kupa, stos'; od czas. *podmie*)
podr cznik – zob. *podr czny*, z suf. *-ik
podr czny – zob. *pod*, *r ka*; od wyr. przym. *pod r k*, z suf. *-n i zaim. *j
podwórko – zob. *dwór*, *po*; od wyr. przym. *po dworze*, z suf. *-ko
pojecha, *pojad* – zob. *jecha*, z pref. *po-
pokuszenie – zob. *kusi*, z pref. *po- i suf. *-je (od f. imiesłowu *pokuszen*)
pole *polje
policzek – zob. *lico*, *po*; od wyr. przym. *po licu*, z suf. *-k
pomoc *pomogt
pomór *pomor (od czas. *pomerti 'zembrze')
pora *pora
portki *prt ky (po . wsch.sł.; od tego rdzenia te *part*)
posta, *po l* – zob. *sła*, z pref. *po-
po ród – zob. *po*, *rodek*; od wyr. przym. *po serdi
potłuczony – zob. *tluc*, z pref. *po- (im. bierny z suf. *-en i zaim. *j)
potrzeba *poterba (rzecz. od czas. *poterbovati)

powiedzie , powiem *pov d ti, *pov m **pov dati (por. wiedzie)
 poziomka – zob. po, ziemia; od wyr. przyim. po ziemi, z nieregularnym przegłossem, z suf. *- ka
 po oga *pożega (od czas. z pref. *po-, *żegti ‘spali’)
 póki, skrócone wyr. *po ky asy (‘po które czasy, do kiedy?’)
 póty, skrócone wyr. *po ty asy (do tych czasów, dot d)
 praca *portja (a pod wpływem j. czes.)
 pra , pior *p rati, *per
 pr d *pr d (od czas. *pr sti, *pr d ‘wykonywa szybkie ruchy’)
 pr ek – zob. pr ga, z suf. *- k
 pr ga *pr ga
 proch *porx
 promie *pormen (jest to forma B. lp.; psł. M. lp. *pormy)
 prorok *prorok
 prosi , prosz *prosiiti, *prosj
 prostok t – f. zło . od: k t, prosty
 prosty *prost , z zaim. *j
 proszek – zob. proch, z suf. *- k
 pro ba *pros ba (por. prosi)
 próchno *porx no (por. proch)
 próg *porg
 pró ny *porzd n , z zaim. *j (‘pusty, nienapełniony’)
 prze- *per (przyimek ‘wczę niej, dawniej, przed’, wtórnie pref. prze-)
 przed *perd (przyimek, wtórnie pref. przed-)
 przedmowa – zob. mowa, przed
 przedpole – zob. pole, przed
 przedwieczorny – zob. przed, wieczór, z suf. *- n i zaim. *j
 przedwio nie – zob. przed, wiosna, z suf. *- je
 przegroda – zob. grodzi , prze-, przej – zob. j , prze-
 przep dzi – zob. p dzi , prze-
 przywódca, stp. przywojca || przewojca || przywod ca – zob. wie , z pref. *pre- (który przeszedł w przy-) i suf. *- ka

prz dza *pr dja
 przód *perd
 przy *pri
 przydro ny – zob. droga, przy, z suf. *- n , z zaim. *j
 przyjaciel *prijatelj
 przyja *prijazn
 psi, zob. pies, z suf. *- , z zaim. *j
 pszczoła, stp. pczzoła *b ela
 ptak *p tak
 purchasek *prxav ka, zdrob. od *prxava (‘co , co pryska, rozpryskuje si’)
 pusty *pust , z zaim. *j
 pu ci , puszcz *pustiti, *pustj ; por. te pusty
 puszcza *pustja

R

raczek – zob. rak, z suf. *- k
 radosny, stp. radostny – zob. rado , z suf. *- n , z zaim. *j
 rado *radost
 radzi , radz *raditi, *radj
 raj *raj (psł. po . z ira skiego)
 rajca, stp. rad ca *rad ka – zob. radzi
 rak *rak (mo liwa te posta *ork)
 rami *orm
 rana *rana
 rani , rani *raniti, *ranj
 raróg *rarog (‘drapie ny ptak’)
 razi , ra *raziti, *raž
 r ba , r bi *r bati, *r bj
 r czka – zob. r ka, z suf. *- ka
 r cznik – zob. r ka, z suf. *- n-ik
 r ka *r ka
 robak *xrobak
 robactwo, stp. robaczstwo – zob. robak, z suf. *- stvo
 robi , robi *orbiti, *orbj
 robota *orbota – zob. te robi
 robotnik – zob. robota, z suf. *- n-ik
 roczek – zob. rok, z suf. *- k
 rodzi , rodz *roditi, *rodj
 rodzina *rodina – zob. ród
 rodzony – zob. rodzi (im. bierny z suf. *-jen , z zaim. *j)

rok *rok (pierw. ‘to, co jest powiedziane, uzgodnione’)

rola *orl ja

rolnik – zob. rola, z suf. *-n-ik

rosn , rosn , stp. ró *orsti, *orst

ro lina *orstlina

roz- *orz-

rozgwie d ony – zob. gwiazda, z pref. *orz-, z suf. *-jen , z zaim. *j (im. bierny od rozgwie dzi)

rozkrzyczany – zob. krzycze , z pref. *orz-, z suf. -en , z zaim. *j (im. bierny)

rozsierdzi , rozsierzdz *orzsrditi, *orzsrdj (od niezach. *srditi ‘zło ci , irytowa ’; por. serce)

roztropny – zob. tropi , z pref. *orz-, z suf. *-n , z zaim. *j

rozwrzeszczany – zob. wrzeszcze , z pref. *orz-, z suf. *-en , z zaim. *j (im. bierny)

ro ek – zob. róg, z suf. *-k

ród *rod

róg *rog

rów *rov

równy *orv n , z zaim. *j

różga *rozga

ró d ka – zob. różga, z suf. *-ka

ró ni , ró ni – zob. ró ny, z suf. *-iti

ró ny *orz n , z zaim. *j

rz d *r d (w znaczeniu ‘organ pa - stwa’; od czas. rz dzi)

rz dzi , rz dz *r diti, *r dj

rzec, rzekn , stp. rzek *rekti, *rek

rzeka *r ka

rzemie lnik – zob. rzemiosło, z suf. *-n-ik

rzemiosło *remeslo

rzeza , rzezam (rze) *r zati, *r ž

rze *r z (od rzeza)

rze nia – zob. rze , z suf. *-n- ja

S

sad *sad (od sadzi)

sadzi , sadz *saditi, *sadj

sarna *sr’na

s siad *s s d (‘ten, kto razem siedzi’)

s siedzki, stp. s siedski – zob. s siad, z suf. *-sk , z zaim. *j

s siedztwo, stp. s siadstwo – zob. s siad, z suf. *-stvo

sejm *s j m (w słowniku Borysia: *s n m – rzecz. odczasownikowy od *s n -(j) ti s , s n- m s – rozwój grupy spółgłoskowej jm m *n m)

sen *s n **s pn (zob. spa)

serce, stp. sierdce *srd ce **srd ko (zdrob. od niezach. formy srd-)

serdeczny – zob. serce, z suf. *-n , z zaim. *j

s k *s k

siad – zob. siedzie

sianko – zob. siano, z suf. *-ko

siano *s no

siedzie , siedz *s d ti, *s dj

siekiera *sekyra

siennik – zob. siano, z suf. *-n-ik

sienny – zob. siano, z suf. *-n , z zaim. *j

sie *s n

sierota *sirota

si *s (D. siebie *sebe, C. sobie

*sob , B. stp. si *s , obecnie B. = D.; N. sob *sob *soboj ; Msc. = C.)

siodło *sed lo (zob. siedzie)

siódmy *sedm , z zaim. *j

sito *sito

skarb *skrb

skarbnik – zob. skarb, z suf. *-n-ik

skazi , ska – zob. kazi , z pref. *s -

sklep *s klep (‘pomieszczenie ze sklepieniem’)

sklepek – zob. sklep, z suf. *-ik

skoczy , skocz *skocziti, *sko

**skokiti, **skokj (por. skok)

skok *skok

skóra *skora

skra || iskra *j skra

śta (cieli), ciel *st lati, *stelj

śta , l *s lati, *s lj

śtodki *sold k , z zaim. *j

śtodzik – zob. śtodki, z suf. *-ik

śto *slon lub slon (zapewne po . z j. egzotycznych, wtómie skojarzona z czas.

*stoniti ‘pochyła si ’)

słowo *slovo
stód *sold
stuch *slux
stucha, *stucham* *slyšati, *sluxaj, (czas. odrzecz. – zob. *stuch*)
stuga *sluga
stúp *stlp
stuy, *stu* *slugiti, *slugj (czas. od rzecz. *stuga*)
słyże, *słyż* *slyšati, slyšj **slyš ti sm ci, sm c – zob. m ci, z pref. *s - sm tny – zob. sm ci, z suf. *- n, z zaim. *j
smutny – zob. sm tny (utrata nosowo ci pod wpływem j. czes.)
sobie – zob. si
sól *sol
spa, *pi* *s pati, *s pj
spro ny – zob. prosty, z; od wyr. przyim. z *prosta* ‘wulgarnie’, z suf. *- n, z zaim. *j (po zaniku doszło do uproszczenia grupy -st'n- w - n-)
spu ci, *spuszcz* – zob. pu ci, z pref. *s - sroka *sorka
srocza – zob. sroka, z suf. *- ka
srogi *strog, z zaim. *j
sta, *stoj* *stojati, *stoj
stado *stado
stadko – zob. stado, z suf. *- ko
stary *star, z zaim. *j
starzec – zob. stary, z suf. *- c ** - k
staw *stav
stercze, *stercz* *str ati, *str
stótek – zob. stól, z suf. *- k
stopa *stopa
sto ek – zob. stóg, z suf. *- k
stóg *stog
stól *stol
straszy, *strasz* *strašiti, *straš
stra *storža (‘warta’; a pod wpływem j. czes.)
stra ak – zob. stra, z suf. *-ak
stró *storž
strzec, *strzeg* *stergti, *sterg
strzela *str ljati, *str ljaj (od rzecz. strzała)

strze ony, zob. strzec, z suf. *-en, z zaim. *j
susza *suša **suxja
szczeka, *szczekam* *š ekati, *š ekaj
szczery *š ir, z zaim. *j
szcz ka, *szcz kam* – zob. szczeka (f. z wtór- n nosowo ci)
szcz cie *s st je
szcz liwy – zob. szcz cie, z suf. *- liv, z zaim. *j
szczodry *skedr, z zaim. *j
szedł, *szła* *š dl, *š dla (cz. przeszły utworzony od czas. *chodzi* *choditi, z redukcj : *o * ; wtórnie stał si form czas. i)
szelest *šelest
szemra, *szemram* *š m rati, *š m raj
szeroki *širok, z zaim. *j
szmer *š m r
szew *š v
szewc *š v c **š v k
szósty *šest, z zaim. *j
szuka, *szukam* *šukati, *šukaj
szy, *szyj* *šiti, *š j
szyja *š ja

Ś

ciana *st na
cienny – zob. ciana, z suf. *- n, z zaim. *j
lad *sl d
led *seld
lepiec – zob. lepy, z suf. *- c ** - k
lepy *sl p, z zaim. *j
mia (si), *miej (si)* *sm jati s, *sm j s
mier *s mrt
roda *serda
rodek *serd k
rodkowy – zob. rodek, z suf. *-ov, z zaim. *j
wiadectwo – zob. wiadek, z suf. *- stvo
wiadek *s v dok (wtórnie przyporz d- kowany do nazw z suf. -ek *- k)
wiat *sv t
wiatło *sv t lo

wi *teczny* – zob. *wi ty*, z suf. *- *k- n* ,
z zaim. *j

wieca *sv tja

wieci , *wiec* *sv titi , *sv tj

wierk, gw. *smerk* **smr'k*

wi tokradca, stp. *wi tokrajca* – f. zło . ;
zob. *kra* , *wi ty* z inf. *-*o-*, z suf.
*- *ca* ***- ka*

wi ty *sv t , z zaim. *j

T

taki *tak , z zaim. *j

tani *tun , z zaim. *j (na gruncie pol-
skim wtórna nosowo pod wpływem *n*:
t ni, potem odnoszenie do *tani*)

tarka **tr'ka*

tarty **tr't* , z zaim. *j (od formy im.
cz. przeszłego czas. *trze*)

tarnina **tr'nina* (por. stp. *tarn* **tr'n*
'ciemniste zaro la' – zob. te *cier*)

tchu – zob. *dech*

ten *t n

t gi *t g , z zaim. *j

t skni , *t skni* , stp. *teskni* *t skniti,
*t sknj , por. *t skny*

t skny, stp. *teskny* *t skn , z zaim. *j

t nia – zob. *t gi*, z suf. *- *n- ja*

tkn , *tkn* *t kn ti, *t kn

thuc, *thuk* *telkti, **tl'k* (f. *thuc* powsta-
ła pod wpływem t. cz. ter. *thu-*)

thumacz *tlma

thusty *tlst , z zaim. *j

tok *tok

ton , *ton* **to(p)n ti*, **to(p)n* (głoska *p*
uległa redukcji, rdze *z p* zachował si
w *topi*)

tropi , *tropi* *tropiti, *tropj

trzask – rzecz. od czas. *trzaska*

trzaska , *trzaskam* *tr skati, *tr skaj

trzeba – zob. *potrzeba*, mo liwe te pocho-
dzenie od czas. *terbovati || *trebovati*

trzeci *tret , z zaim. *j

trze , *tr* *terti, *t r

trzeszcze , *trzeszcz* *tr š ati, *tr skj
**tr sk ti

trze nia (gw.) – zob. *czere nia*

trzoda, stp. *czrzoda* *erda – zob. te
czereda

trzos *ers **kert-so

trzymaj , *trzymam* *trimati, *trimaj
**str m ti

tutaj, gw. *tuta* *tuta, *tut , *tuto (*tu
z zaim. *ta, *t , *to)

twardy *tvrd , z zaim. *j

twarz *tvar

twierdzi , *twierdz* **tr'rditi*, **tr'rdj*
(od przym. *twardy*)

twierdza *tvrdja (od przym. *twardy*)

ty *ty (D. *tebe, C. *tob , N. *tob ,
toboj , Msc. *tob*)

U

u *u (przyimek, wtórnie pref. **u-* 'od-
dzielenie od czego')

ubogi *ubog , z zaim. *j

ucho *uxo

uciec, *uciekam* , stp. *uciek* *utekti,
*utek (por. *ciec*)

ucieka , *uciekam* – zob. *uciec*, *uciekam*

uczłowieczy – zob. *człowiek*, z pref. **u-* ,
suf. *-*iti*

uduszony – zob. *dusi* , z pref. **u-*, z suf.
*-*en* , z zaim. *j

ufa , *ufam* *up vati, *up vaj* (czas.
przedrostkowy, por. stp. *pwa*)

ujrze , stp. *u rze* , *ujrz* *uz r ti,
*uz rj (od czas. *z r ti, zachowane-
go tylko w rdzeniach)

uk szenie – zob. *k sa* , z pref. **u-*, z suf.
*-*en- je*

ulica *ulika

um czy , *um cz* – zob. *m czy* , z pref. **u-*
um czon – zob. *um czy* , z suf.

**-en*

umie , *umiem* *um ti, *um j

uszko – zob. *ucho*, z suf. *- *ko*

uzdrowiciel – zob. *zdrowy*, z pref. **u-*,
suf. *-*itel*

W

w *v || *v n* (przym., wtórnie pref. *w-*)

war – rzecz. od czas. *warzy*

- wartki* *vr't k , z zaim. *j (od czas. *vr'tati, por. *wierci*)
warzy , *warz* *variti, *varj
warzywo *varivo (por. *warzy*)
w cha , *w cham* *v xati, *v xaj
 ** xati, ** xaj
w s *v s ** s
w ski *v z k , z zaim. *j ** z k
w tek *v t k ** t k
w troba *v troba ** troba
w wóz *v voz ** voz
w *v ź ** ź **angi-
wczesny, stp. *wczasny* – zob. *czas*, *w*; f. od wyr. przyim. *w czas* ‘w odpowiednim czasie’, z suf. *- n , z zaim. *j
wczoraj, stp. *wczora* *v era
wetenska, zob. *wetna*, z suf. *- ka
wetna *vlna
wesele, stp. *wiesiele* *vesel je (współczesna f. z twardym w pod wpływem j. czes. – zob. *wesoły*)
wesoły, *wesół*, stp. *wiesioły* *vesel , z zaim. *j (współczesna f. z twardym w pod wpływem j. czes.)
wewn trzny – zob. *w*, *wn trze*; od wyr. przyim. *we wn trzu*, z suf. *- n , zaim. *j
w ch – zob. *w cha*
w dzi , *w dz* *v diti, *v dj
wia , *wiej* *v jati, *v j
wiadro *v dro
wianek *v n k (od niezach. *v n , z suf. *- k , zob. te *wieniec*)
wiara *v ra
wiatr *v tr
wiatrak – zob. *wiatr*, z suf. *-ak
wi za , *wi* *v zati, *v ź **v zj
wi zanie – zob. *wi za* , z suf. *-an- je
wi , *wij* *viti, *v j
widomy – zob. *widzie* , z suf. *-om , z zaim. *j (im. bierny cz. ter.)
widzie , *widz* *vid ti, *vidj
wieczór *ve er **vekeró
wiejski – zob. *wie* , z suf. *- sk , z zaim. *j
wiek *v k
- wielki*, stp. *wieliki* *velik , z zaim. *j
wieniec *v n k (od niezach. *v n , z suf. *- k , zob. te *wianek*)
wierci , *wierc* *vr'titi, *vr'tj
wierny *v r n , z zaim. *j , por. *wiara*
wierzba *vr'ba
wierzbina – zob. *wierzba*, z suf. *-ina
wierzch *vr x
wierzy , *wierz* *v riti, *v rj
wie *v s
wie , *wiod* *vesti, *ved
wietrzny – zob. *wiatr*, z suf. *- n , z zaim. *j
wie , *wioz* *vezti, *vez
wi cej, stp. *wi ce* *v tje
wilczek – zob. *wilk*, z suf. *- k
wilczyca – zob. *wilk*, z suf. *-ika
wilk *vllk
wilga *vlgá
wilgo *vlgot
wilgotny – zob. *wilgo* , z suf. *- n , z zaim. *j
wina *vina
winowajca, stp. *winowa ca* – zob. *wina*, od stp. *winowa* , z suf. *-ov-at- ka
wiosenny – zob. *wiosna*, z suf. *- n , z zaim. *j (e protetyczne)
wioska – zob. *wie* , z suf. *- ka (o w temacie to wynik fałszywego przegłosu)
wiosna *vesna
wiór *iver (lub *j ver)
wlec, *włok* *vltkí, *velk
włada , *władam*, stp. *włoda* , *włodam* *voldati, *voldaj (sam. a to wpływ j. czes.)
władca – zob. *włada* , z suf. *- ka
władza *voldja (od niezach. czas. *volsti, *vold ; sam. a to wpływ j. czes.)
własny, stp. *włastny*, *włosny*, *włastny* *volst n , z zaim. *j (sam. a to wpływ j. czes.)
włodarz – zob. *włada* , stp. *włoda* , z suf. *-ar
włos *vols
włosek – zob. *włos*, z suf. *- k

wło *volst (od niezach. czas. *volsti, *vold)
 wnosi , wnosz – zob. nosi , z pref. *v -
 wnuk, stp. wn k *v nuk
 woda *voda
 wodzi , wodz – zob. wie , wiod , (czas. wielokr. z apofoni e : o)
 wozi , wo *voziti, *vozij
 wóz *voz
 wrota *vorta (od czas. *verti, *v r 'wetkn ')
 wróbel *vorb lj
 wróg *vorg
 wrzask – czas. od rzecz. wrzeszcze
 wrzeszcze , wrzeszcz *vr sk ti, *vr skj **vr skati
 wrzos *vers
 wrzód *verd
 wst ka – zob. wst ga, z suf. *- ka
 wst ga, gw. st ga *v zt ga lub *s t ga (od czas. *v zt gn ti lub *s t gn ti, por. ci gn)
 wszystkim, stp. wszytek *v š , z suf. *-ist- k , od **v x s
 wszystko, zob. wszystkim r.n.
 wy- *vy-
 wy , wyj *vyti, *v j
 wydra *vydra **ydra
 wyjazd – zob. je dzi , z pref. *vy-
 wymarły – zob. mrze , z pref. *vy-, z suf. *-l (dawny im. czynny cz. przeszłego), z zaim. *j
 wysoki *vysok , z zaim. *j
 wywar – zob. warzy , z pref. *vy-
 wzi , wezm *v z ti, *v z m

Z

z – kontynuacja 2 stp. przyimków: iz *j z oraz s *s || *s n (w pozycji przed spółgłosk -n zanikało)
 za *za (przyim., wtórnie pref. za-)
 zabór – zob. bra , z pref. *za-
 zachód *zaxod
 zaj c *zaj c **zaj k
 zaj czek – zob. zaj c, z suf. *- k
 zaj cie – zob. j , z pref. *za-, z suf. *- je (od czas. j)

zaj , zaid – zob. i , z pref. *za-
 zak tek – zob. k t, z pref. *za-, z suf. *- k (od rzecz. k t)
 zakr tka – zob. zakr ci , z suf. *- ka
 zakr ci , zakr c – zob. kr ci , z pref. *za-
 zamiar – zob. mierzy , z pref. *za-
 zamie *zamet
 zamierzenie – zob. mierzy , z pref. *za-, z suf. *- n- je
 zamiata , zamiatam – czas. wielokr. od *mesti, *met , z suf. *za-
 zapiaszczy , zapiaszcz – zob. piasek, z pref. *za-, z suf. *-iti
 zawi *zavist **zavid-t (od zawiwdzie)
 zawistny, stp. zawisny – zob. zawi , z suf. *- n , z zaim. *j
 z b *z b
 zbór *s bor
 zbiera , zbieram – zob. bra , z pref. *s -
 zdj , zdejm , stp. zj – zob. j , z pref. *j z-
 zdradzi , stp. zradzi , zradz – zob. radzi , z pref. *s - (d wstawne)
 zdrajca – zob. zdradzi , z suf. * ca- **- ka-
 zdrowie *s dorv je (od zdrowy, z suf. *- je)
 zdrówko – zob. zdrowy (zdrów), z suf. *- ko
 zdrowy || zdrów *s dorv , z zaim. *j
 zebra , zbior – zob. bra , bior , z pref. *s -
 zgielk, stp. gielk *glk , z pref. *s -
 ziele *zel je
 zielony *zelen , z zaim. *j
 zi b – zob. zi bi , zi bi (recz. od czas.)
 ziemia *zemja
 zi bi , zi bi *z biti, *z bj
 zioło *zelo
 złama , złami – zob. łama , łami , z pref. *s -
 złoty *zolt , z zaim. *j
 zło ci , złoszcz – zob. zły; por. zło , z suf. *-iti
 zło – zob. zły, z suf. *-ost

zto liwy – zob. *zto* , z suf. *- liv ,
z zaim. *j

zty *z l , z zaim. *j

zr b – zob. *r ba* , z pref. *s -

zna , *znam* *znati, *znaj

zszy , *zszyj* – zob. *szy* , z pref. *s -

zwyci stwo – zob. *zwyci y* , z suf.
*- stwo

zwyci y , *zwyci* *s vit giti, *s vit gj
(cz. przedr. od rzecz. *vit dz *vit g
'rycerz', przej cie i w y pod wpływem
przedrostka vy-)

zzielenie , *zzieleniej* – zob. *zielony*;
od czas. *zielenie* , z pref. *s -, z suf.
*-eti

ródło, stp. *rzódło* *žerdlo

Ž

aba *žaba **g ba

ałosny – zob. *ato* , z suf. *- n , z za-
im. *j

ato *žalost **gel-

ato liwy – zob. *ato* , z suf. *- liv ,
z zaim. *j

arcie – zob. *re* (od *žrt 'co , co jest
arte', im. cz. przeszłego od *re*),
z suf. *- je

arłok *žrlok **grlok, por. *re*

da , *dam* *ž dati, *ž daj

dza *ž dja, por. *da*

eni si , *eni si* – zob. *ona*, z suf. *-iti

e ski – zob. *ona*, z suf. *- sk , z zaim.
*j

erd *žrd

erdka – zob. *erd* , z suf. *- ka

łób *želb **gelbo-

ołna *žl'na **gl'na

ona *žena **gena

onaty – zob. *ona*, z suf. *-at , z zaim.
*j

ótko – zob. *óty*, z suf. *- ko

óto – przysłówek, zob. *óty*

óty *žlt , z zaim. *j **gl

re , *r* *žerti, *ž r || *žer

BIBLIOGRAFIA

Opracowania

- Bajerowa I., 1978, *O zaniku samogłosek pochylonych*, Katowice.
- Bartula C., 1994, *Podstawowe wiadomości z gramatyki staro-cerkiewno-słowiańskiej*, Warszawa.
- Bednarczuk L. (red.), 1986, *Języki indoeuropejskie*, t. I, Warszawa.
- Bednarczuk L. (red.), 1988, *Języki indoeuropejskie*, t. II, Warszawa.
- Bednarczuk L., 2007, *Zwizki i paralele fonetyczne języków słowiańskich*, Warszawa.
- Biolik M., 1998, *Pogranicze północno-wschodnie [w:] Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, red. E. Rzetelska-Feleszko, Warszawa – Kraków, s. 427–452.
- Biolik M., 2012, *Nazwy pruskie*, <http://www.olsztyn.286.pl/nazwy-pruskie.html> (dostęp: 20.01.2012).
- Borejszo M., 1996, *Boże Narodzenie w kulturze polskiej*, Poznań.
- Borejszo M., 1997, *Wielkanoc w kulturze polskiej*, Poznań.
- Cegieła A., Markowski A., 1982, *Z polszczyzny za pan brat*, Warszawa.
- Cielikowa A. (red.), 2002, *Mały słownik odmiany nazw własnych*, Kraków.
- Cybulski M., 1988, *Język piastowski cz. II „Psalterz floriański”: ortografia, fonetyka, fleksja*, Łódź.
- Decyk-Ziemiańska W., Dubisz S. (red.), 2003, *Teksty staropolskie. Analizy i interpretacje*, Warszawa.
- Długosz-Kurczabowa K., Dubisz S., 2001, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Dubisz S., 1988, *Między dawnymi i nowymi laty*, Warszawa.
- Dubisz S., 2005, *Język. Historia. Kultura*, Warszawa.
- Dukiewicz L., Sawicka I., 1995, *Fonetyka i fonologia*, Kraków.
- Dunaj B., 2006, *Zasady poprawnej wymowy polskiej*, „Język Polski” LXXXVI, s. 161–172.
- Furdal A., 1965, *O przyczynach zmian głosowych*, Wrocław.
- Greszczuk B., 1996, *O wartości fonologicznej dźwięków i, y. (Uwagi polemiczne)*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie”, Językoznawstwo 3, s. 77–86.
- Greszczuk B., 1997, *Diachronia i synchronia czy panchronia w językoznawstwie*, „Język Polski” LXXVII, s. 112–116.
- Greszczuk B., 2000, *Zwierciadło małopolsko-pomorskich kontaktów onomastycznych (w świetle badań rękopiśmiennych ród parafialnych wsi Osobnica w parafii w Jastce)*, „Onomastica” XLV, s. 211–219.
- Greszczuk B., 2000a, *Archetypy starotestamentowe w polskich przekładach psalmów: problemy lingwistyki stosowanej*, Rzeszów.

- Grybosiowa A., 1975, *Rozwój funkcji składniowej imiesłówów nieodmiennych w j zyku polskim. Zwi zki z nomen*, Wrocław.
- Grybosiowa A., Kowalska A., 1979, *Materiały do wicze z gramatyki historycznej j zyka polskiego*, Katowice.
- Grzenia J., 1998, *Słownik nazw własnych. Ortografia, wymowa, słowotwórstwo i odmiana*, Warszawa.
- Grzenia J., 2008, *Słownik nazw geograficznych*, Warszawa.
- Jodłowski S., 1930, *O formach w oddziale, w zwierciadle i w oddziale, w zwierciadle*, „J zyk Polski” XV, s. 129–142.
- Jodłowski S., 1979, *Losy polskiej ortografii*, Warszawa.
- Kami ska M., 1981, *Psalterz floria ski: monografia j zykowa*, cz. 1: *Ortografia, fonetyka, fleksja imion*, Wrocław.
- Kara M., 1969, *O ludowych gwarach Rzeszowszczyzny* [w:] *Z dziejów kultury i literatury Ziemi Przemyskiej*, red. S. Kostrzewska-Kratochwilowa, Przemys 1, s. 345–364.
- Karpluk M., 1964, *Relikty prasłowia skiego l epentetycznego w staropolskich nazwach miejscowych*, „Onomastica” IX, s. 29–63.
- Karpluk M., 1993, *Mowa naszych przodków. Podstawowe wiadomo ci z historii j zyka polskiego do ko ca XVIII w.*, Kraków.
- Karpluk M., 2001, *Słownik staropolskiej terminologii chrze cija skiej*, Kraków.
- Klemensiewicz Z., 1981, *Historia j zyka polskiego*, Warszawa.
- Klemensiewicz Z., Lehr-Spławi ski T., Urba czyk S., 1981, *Gramatyka historyczna j zyka polskiego*, Warszawa.
- Kleszczowa K. (red.), 1996, *Słowotwórstwo j zyka doby staropolskiej. Przegl d formacji rzeczownikowych*, Katowice.
- Kobyli ska J., 1968, *Rozwój form dopełniacza liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju m skiego w j zyku polskim*, Wrocław.
- Koneczna H., 1932, *Próba obja nienia przegłosu w j zykach słowia skich*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” XXV, s. 50–62.
- Koneczna H., 1965, *Charakterystyka fonetyczna j zyka polskiego na tle innych j zyków słowia skich*, Warszawa.
- Kotula F., 2003, *Tamten Rzeszów, czyli w drówka po zak tkach i historii miasta*, Rzeszów.
- Kowalska A., 1977, *Ewolucja analitycznych form czasownikowych z imiesłowem na -ł w j zyku polskim*, Katowice.
- Kuraszkiewicz W., 1953, *Pochodzenie polskiego j zyka literackiego w wietle wyników dialektologii historycznej*, Wrocław.
- Kuraszkiewicz W., 1972, *Gramatyka historyczna j zyka polskiego*, Warszawa.
- Lehr-Spławi ski T., 1947, *J zyk polski. Pochodzenie, powstanie, rozwój*, Warszawa.
- Ło J., 1922, *Gramatyka polska*, cz. I: *Głosownia historyczna*, Lwów – Warszawa – Kraków.
- Ma czak W., 1983, *Polska fonetyka i morfologia historyczna*, Warszawa.
- Ma czak W., 1998, *O praojczy nie Słowian* [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria 9, Warszawa, s. 189–193.
- Ma czak W. 2004, *Prehistoryczne migracje Słowian i pochodzenie j zyka staro-cerkiewno-słowia skiego*, Kraków.

- Ma czak W. (red.), 2001, *Praojczyzna Słowian*, Kraków.
- Markowski A., 1975, *500 zagadek o j zyku polskim*, Warszawa.
- Markowski A., 1993, *Polszczyzna znana i nieznaną*, Warszawa.
- Miodek J., 1983, *Rzecz o j zyku*, Wrocław.
- Miodek J., 1987 (1993), *Odpowiednie da rzeczy słowo*, Warszawa.
- Miodek J., 1991, *Przez lata ze „Słowem Polskim”*, Wrocław.
- Miodek J., 1992, *O j zyku do kamery*, Rzeszów.
- Miodek J., 1996 (2000), *Jaka jeste , polszczyzno?*, Wrocław.
- Miodek J., 1998 (2002), *Rozmy lajcie nad mow ,* Warszawa.
- Miodek J., 2007, *Słowo jest w człowieku. Poradnik j zykowy*, Wrocław.
- Moszy ski K., 1957, *Pierwotny zasi g j zyka prastowia skiego*, Wrocław – Kraków.
- Moszy ski L., 1972, *Rozwój systemu fonologicznego od wspólnoty j zykowej prastowia skiej do j zyka Cyryla i Metodego* [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria 4: *J zykoznawstwo*, Warszawa, s. 293–304.
- Moszy ski L., 2006, *Wst p do filologii słowia skiej*, Warszawa.
- Nagórko A., 2010, *Podr czna gramatyka j zyka polskiego*, Warszawa.
- Osiewicz M., 2010, *Kierunki przemian polszczyzny w zakresie fonetyki (propozycja rozdziału podr cznika do nauczania tre ci historycznej zykowych na studiach I stopnia)*, „Kwartalnik J zykoznawczy” nr 2, s. 58–75.
- Ostaszewska D., Tambor J., 2008, *Fonetyka i fonologia współczesnego j zyka polskiego*, Warszawa.
- Perlin J., 2004, *Metodologia j zykoznawstwa diachronicznego*, Warszawa.
- Pi tkowski C., 2007, *Gramatyka historyczna j zyka polskiego. Materiały do wicze ,* Wałbrzych 2007.
- Podlaska D., 2003, *Gramatyka historyczna j zyka polskiego z elementami scs. i dialektologii*, Słupsk.
- Reczek S., 1988, *Słowo si rzekło, czyli monolog o kulturze j zyka*, Rzeszów.
- Rocławski B., 1986, *Zarys fonologii, fonetyki, fonotaktyki i fonostatystyki współczesnego j zyka polskiego*, Gda sk.
- Rospond S., 1971, *Gramatyka historyczna j zyka polskiego*, Warszawa.
- Rospond S., 1976, *Mówi nazwy*, Warszawa.
- Rymut K., 1980, *Nazwy miast Polski*, Wrocław.
- Rymut K., 1999–2001, *Nazwiska Polaków*, t. 1–2, Kraków.
- Rzepka W.R., Wydra W., 1995, *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*, Wrocław.
- Safarewicz J., 1988, *J zyki italskie* [w:] *J zyki indoeuropejskie*, t. II, red. L. Bednarczuk, Warszawa, s. 515–570.
- Sawicka I., 1995, *Fonologia* [w:] *Gramatyka współczesnego j zyka polskiego. Fonetyka i fonologia*, red. H. Wróbel, Kraków.
- Sawicka I., 2007, *Fonetyka / Fonologia*, Opole.
- S kowska E., 2002, *Fonetyka z elementami fonologii* [w:] *Nauka o j zyku dla polonistów*, red. S. Dubisz, Warszawa, s. 113–155.
- Siatkowska E., 1992, *Rodzina j zyków zachodniostowia skich. Zarys historyczny*, Warszawa.
- Stieber Z., 1962, *Rozwój fonologiczny j zyka polskiego*, Warszawa.
- Stieber Z., 1966, *Historyczna i współczesna fonologia j zyka polskiego*, Warszawa.

- Stieber Z., 1973 (1979), *Zarys gramatyki porównawczej j zyków słowia skich*, Warszawa.
- Struty ski J., 1982, *Elementy gramatyki historycznej j zyka polskiego*, Kraków.
- Struty ski J., 1991, *Podstawowe wiadomo ci z gramatyki j zyka staro-cerkiewno-słowia skiego*, Kraków.
- Struty ski J., 1995, *Gramatyka polska. Wprowadzenie. Fonetyka, Fonologia. Morfologia*, Kraków.
- miech W., 1967, *Rozwój form czasu tera niejszego czasownika w j zyku polskim*, Łód .
- Taszycki W., 1961, *Staropolskie formy czasu przeszłego robilech, robilichmy [w:] Rozprawy i studia polonistyczne II*, Wrocław.
- Taszycki W., 1963, *Wybór tekstów staropolskich XVI–XVIII w.*, Warszawa.
- Taszycki W., 1967, *Najdawniejsze zabytki j zyka polskiego*, Wrocław.
- Urba czyk S., 1953, *Rozwój polskiej ortografii*, „J zyk Polski” XXXV, s. 81–93.
- Urba czyk S., 1962, *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa.
- Urba czyk S., 1963, *Periodyzacja dziejów polskiego j zyka literackiego [w:] Z polskich studiów slawistycznych*, seria 2, Warszawa, s. 223–235.
- Vrtel-Wierczy ski S., 1963, *Wybór tekstów staropolskich. Czasy najdawniejsze do roku 1543*, Warszawa.
- Walczak B., 1999, *Zarys dziejów j zyka polskiego*, Pozna .
- Wieczorkiewicz B., Sinielnikoff R., 1965, *Elementy gramatyki historycznej j zyka polskiego*, Warszawa.
- Wierzchowska B., 1971, *Wymowa polska*, Warszawa.
- Wierzchowska B., 1980, *Fonetyka i fonologia j zyka polskiego*, Wrocław.
- Wróbel H. (red.), 1995, *Gramatyka j zyka polskiego*, t. III: L. Dukiewicz, I. Sawicka, *Fonetyka i fonologia*, Kraków.
- Wróbel H., 2001, *Gramatyka j zyka polskiego*, Kraków.

Słowniki

- Ba kowski A., 2000, *Etymologiczny słownik j zyka polskiego*, t. 1–2, Warszawa.
- Bory W., 2005, *Słownik etymologiczny j zyka polskiego*, Kraków.
- Brückner A., 1970, *Słownik etymologiczny j zyka polskiego*, Warszawa.
- Długosz-Kurczabowa K., 1998, *Słownik szkolny. Etymologia*, Warszawa.
- Długosz-Kurczabowa K., 2003, *Nowy słownik etymologiczny j zyka polskiego*, Warszawa.
- Encyklopedia j zyka polskiego*, 1991, red. S. Urba czyk, Wrocław.
- Encyklopedia j zykoznawstwa ogólnego*, 1993, red. K. Pola ski, Wrocław.
- Encyklopedia wiedzy o j zyku polskim*, 1978, red. S. Urba czyk, Wrocław.
- Kopali ski W., 1990, *Słownik symboli*, Warszawa.
- Mały słownik odmiany nazw własnych*, 2002, red. A. Cie likowa, Kraków.
- Reczek S., 1968, *Podr czny słownik dawnej polszczyzny*, Wrocław.
- Sławski F., 1952–1982, *Słownik etymologiczny j zyka polskiego*, t. 1–5, Kraków.
- Słownik j zyka...*, 1962–1983, *Słownik j zyka Adama Mickiewicza*, red. K. Górski, S. Hrabec, t. I–XI, Wrocław.
- Słownik polszczyzny XVI wieku*, 1966–1999, t. 1–27, red. M.R. Mayenowa i F. Peplowski, Wrocław.

- Słownik prastłowa ski*, 1961–2001, red. F. Sławski, t. 1–8, Wrocław.
Słownik staropolski, 1953–2003, t. 1–11, red. S. Urba czyk, Wrocław.
Słownik symboli i stereotypów ludowych, 1996 i 1999, t. 1: *Kosmos*, cz. 1–2, red. J. Bartmi ski, Lublin.

Teksty, których fragmenty wykorzystano w ćwiczeniach

- Rzepka W.R., Wydra W., 1984, *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*, Wrocław:
Biblia szarospatacka
Bulla gnie nie ska
Jezusa Judasz sprzedał...
Kazania wi tokrzyskie
Legenda o wi tym Aleksym
O chlebowym stole
Postuchajcie, bracia miła
Powiaстки umoralniaj ce
Psalterz floria ski
Psalterz puławski
Rozmy lanie przemyskie
Satyra na leniwych chłopów
ywot wi tego Bła eja
- Urba czyk S., *Zarys dialektologii polskiej*:
 wybrane teksty gwarowe
- Vrtel-Wierczy ski S., 1963, *Wybór tekstów staropolskich. Czasy najdawniejsze do roku 1543*, Warszawa.
- Andersen J.Ch., 1978, *Ksi niczka na ziarnku grochu [w:] tego , Ba nie*, Warszawa.
 Bahdaj A., 1987, *Stawiam na Tolka Banana*, Katowice.
 Brzechwa J., 2002, *Kaczka Dziwaczka [w:] Brzechwa dzieciom*, Białystok.
 Grochola K., 2006, *A nie mówiłam*, Warszawa.
 Herbert Z., 1961, *Z mitologii [w:] tego , Studium przedmiotu*, Warszawa.
 Kochanowski J., 1986, *Treny*, Wrocław.
 Mickiewicz A., 1986, *Dziady*, Warszawa.
 Mickiewicz A., 2004, *Ballady i romanse*, Kraków (st d: *Lilie, Romantyczno , wite- zianka*).
- Musierowicz M., 1988, *Opium w rosole*, Warszawa.
 Rej M., 1971, *Wizerunek własny ywota człowieka poczciwego*, Wrocław.
 Samozwaniec M., 1987, *Maria i Magdalena*, Szczecin.
Słownik j zyka..., 1962–1983, *Słownik j zyka Adama Mickiewicza*, red. K. Górski, S. Hrabec, t. I–XI, Wrocław.
 Staff L., 2004, *Deszcz jesienny [w:] tego , Wiersze*, Toru .
 eromski S., 1982, *Ludzie bezdomni*, Warszawa.

WYKAZ SKRÓTÓW

Skróty bibliograficzne

ChS	Rzepka W.R., Wydra W., 1984, <i>Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543</i> , Wrocław.
Dług.Dub.	Długosz-Kurczabowa K., Dubisz S., 2001, <i>Gramatyka historyczna j zyka polskiego</i> , Warszawa.
Kl.Urb.Le.	Klemensiewicz Z., Lehr-Spławi ski T., Urba czyk S., 1981, <i>Gramatyka historyczna j zyka polskiego</i> . Warszawa.
Sstp.	<i>Słownik staropolski</i> , 1953–2003, t. 1–11, red. S. Urba czyk, Wrocław.
Strut.	Struty ski J., 1982, <i>Elementy gramatyki historycznej j zyka polskiego</i> . Kraków.
SXVI	<i>Słownik polszczyzny XVI wieku</i> , 1966–1999, t. 1– 27, red. M.R. Maye- nowa i F. Peplowski, Wrocław.
Urb.dial.	Urba czyk S., 1962, <i>Zarys dialektologii polskiej</i> , Warszawa.

Skróty nazw zabytków języka polskiego

BG	Bulla gnie nie ska
BZ	Biblia szarospatacka
KG	Kazania gnie nie skie
KŚ	Kazania wi tokrzyskie
PF	Psalterz floria ski
PP	Psalterz puławski

Pozostałe skróty

analog.	analogiczny	franc.	francuski
ang.	angielski	goc.	gocki
B.	biernik	gr.	grecki
C.	celownik	im.	imiesłów
cz.	czas	inf.	interfiks
czas.	czasownik	j.	j zyk
czes.	czeski	licz.	liczebnik
D.	dopełniacz	lit.	litewski
f.	forma	lm.	liczba mnoga
form.	formant	lp.	liczba pojedyncza

łac.	łaci ski	r. .	rodzaj e ski
łot.	łotewski	rzecz.	rzeczownik
M.	mianownik	rzecz. zbior.	rzeczownik zbiorowy
Msc.	miejscownik	sam.	samogłoska
N.	narz dnik	sans.	sanskryt
niem.	niemiecki	scs.	staro-cerkiewno-słowia ski
niezach.	niezachowane	staroczes.	staroczeski
os.	osoba	stdniem.	starodolnoniemiecki
palat.	palatalizacja	stgniem.	starogónnioniemiecki
pie.	praindoeuropejski	stp.	staropolski
pierw.	pierwotnie	stwniem.	starowysokoniemiecki
podrozd.	podrozdział	suf.	sufiks
pol.	polski	t.	temat
por.	porównaj	ter.	tera niejszy
po .	po yczka, zapo yczenie	wielokr.	wielokrotny
pref.	prefiks	wsch.sł.	wschodniosłowia ski
prus.	pruski	wyr.	wyra enie
przyim.	przyimek	wyr. przyim.	wyra enie przyimkowe
przym.	przymiotnik	zach.	zachodni
psł.	prasłowia ski	zach.sł.	zachodniosłowia ski
r.m.	rodzaj m ski	zaim.	zaimek
r.n.	rodzaj nijaki	zdrob.	zdrobnienie
rom.	roma ski	zło .	zło ony
ros.	rosyjski	zob.	zobacz
rozd.	rozdział		